

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1980 — Ч. 11 (239)

**Н. ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА: ВИДАВНИЦТВО
«ВАРЯГ»**

**І. МАЙСТРЕНКО: ГАМЛЕТ ПРОТИ СТАЛІНА
Д. ШТУРМАН: ХАРКІВСЬКА ТРАГЕДІЯ**

**А.-Г. ГОРБАЧ: ПАМ'ЯТНИК ДІВЧИНІ
З ЛЕГЕНДИ**

**І. КАЧУРОВСЬКИЙ, В. ЛЕСИЧ, М. ФІШБЕЙН:
ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ**

М. ПРОКОП: НОВІ ФОРМИ ПОГРОМУ

**Р. СОЛЬЧАНИК: ШКІЛЬНИЦТВО І МОВНА
ПОЛІТИКА В УРСР**

**АНКЕТА З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ:
А. АМАЛЬРІК, Є. ВАГІН, Н. ГОРБАНЕВСЬКА,
Е. ІЛЬІНА**

**Ю. БАДЗЬО: ВІДКРИТИЙ ЛИСТ
ДО ІСТОРИКІВ**

Л. ГУЦАЛЮК: РЕФЛЕКСІЇ ВІЗІЙ

**«SUČASNIST» — NOVEMBER 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19**

Ціна збільшеного числа 4.50 дол.

У ближчих числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

— нові поезії Емми Андіївської, Василя Барки, Ліди Палій та Мойсея Фішбейна,

— «Проект на академію Бродів» Юрія Тарнавського,

— «Мандала» Віри Вовк,

— «У вовчому лігві» Івана Смолія,

— статтю Івана Кошелівця «Туга за катарсисом (післяювілейне про Миколу Бажана)»,

— статтю Ігоря Качуровського «Нащадок кривавого бандуриста»,

— статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,

— статтю Романа Савицького «"Російські" коляди й композитори»,

— статтю Раїси Мороз «З життя національних меншостей України: греки»,

— статтю Ізраїля Клейнера «Про одну майже забуту статтю Жаботинського»,

— статтю Хуана Матесанса «Проблеми національностей в Еспанії»,

— статтю Вікентія Шандора «Бенеш в екзилі і карпатські українці»,

— статтю Степана Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,

— статтю Б. Певного «Крізь модерний калейдоскоп»,

— статтю Михайла Френкіна «Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 р.»,

— статтю Вадима Белоцерковського «Після анкети "Сучасности"».

Михайло Осадчий

QUOS EGO...

Мюнхен, 1979, 174 ст. Передмова Катерини Горбач.

Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині» й «Елегії». Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за Батьківщиною в ув'язненні на далекій чужині.

Ціна 6 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist

Hirschbergstr. 1

8000 München 19

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj

254 West 31st St. 15th Floor

New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1980
Ч. 11 (239)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 245 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8. Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1679512)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ВИДАВНИЦТВО «ВАРЯГ»

Наталія Лівницька-Холодна

Видавництво "Варяг" створила група переважно молодих літераторів, відомих під назвою "Група Ми". Це видавництво залишило по собі книжки літературного журналу "Ми", збірки творів молодих авторів, ідеологію та незаперечні духові цінності.

Місцем осідку видавництва була Варшава, столиця міжвоєнної Польщі, де були тоді згуртовані центральні українські емігрантські організації та установи і де, за традицією ще з-перед Першої світової війни, існувала велика Українська студентська громада. Потреба в такому, якщо не видавництві, то принаймні періодичному органі відчувалась там давно.

Українська літературна молодь, опинившись на еміграції, виявила велику життєздатність і рухливість. Де тільки з'являлись хоч кілька письменників, поставали літературні гуртки і виходили в світ хоч неперіодичні видання. Євген Маланюк видавав "Веселку" в Каліші, таборі для інтернованих українських вояків; у Тарнові, де осів на короткий час Державний Центр Української Народної Республіки, Михайло Обідний згуртував Петра Тенянка та ще зовсім юних Юрія Липу, Миколу Ковальського, Наталю Лівницьку та Петра Холодного (мол.). Ця група видала альманах "Сонцецвіт".

Але скоро українське культурне життя перенеслось до Чехо-Словаччини. Молодь (і не тільки молодь) береться до науки, здобуває фахи. Маланюк, хоч і з великими душевними протестами та скаргами, здобуває в Подєбрадах диплом інженера. Але одночасно видає свої перші збірки "Стилет і стилос" і "Гербарій". В Познані опановує фах лікаря Юрій Липа, але одночасно видає свою "Світлість".

Це ті найвидатніші. Але є їх багато, старших і молодших, "лицарів пера", що з завзяттям борються, хоч би і в палких дискусіях, за свої літературні ідеали.

Потроху всі найліпші літературні сили перетягає до себе "Літературно-науковий вісник". Редактор журналу, Дмитро Донцов, ставався надати йому націоналістичного та непримиренно антибільшовицького наставлення. Цей напрям

відповідав більшості української літературної молоді на еміграції.

Ця молодь, глибоко переживши поразку визвольної боротьби, насторожено й чуйно прислухається до всього, що діється в Україні. Вона хоче, якщо не своє життя, то принаймні свій талант, своє слово віддати на службу батьківщині. Її душа співзвучна з кожним виявом національного почуття по той бік кордонів. Вона хоче протидіяти негайно кожному новому актові насильства з боку ворога.

В листі з 1-ого червня 1928 року Євген Маланюк пише мені з Чехо-Словаччини: "На Україні голод... На Херсонщині доїдають ячний хліб... На східніх окраїнах степу вже їдять лободу"... І далі: "«Земля й залізо» потрібна як черговий удар ломакою по голові замакітреної Сов-владі".

Про те, що такі "удари" робили своє діло, ми довідувались з радянської ж таки преси, в якій ім'я Маланюка стало широко відомим.

В іншому місці Маланюк, захоплюючи мене видати збірку поезій, пише: "... чому зволікаєте? Тепер, саме в час дикунського задушення нашої літератури так потрібно це. Правдами й неправдами дістаються наші думки до Києва і там просочуються між громадянство..." (той таки лист).

І Маланюк і Липа, а з ними і ми всі були занепокоєні зростом і успіхом радянської пропаганди на українських землях під Польщею. Західні українці, по-своєму переживши поразку і падіння української державности та повні ненависти до окупантів-поляків, досить легко йшли на вудочку цієї пропаганди і з надією позирали на нібито самостійну радянську Україну.

Маланюк обурюється "белькотінням", як він пише, тодішньої галицької преси про радянську "культуру". Липа в листі з 25 лютого 1929 р. стурбовано згадує: "Завалюється ЛНВ. Писав Донцов, що совконсульство засновує совмісячник у Львові і переманює від нього Стефаніка й інші грубі риби".

Цілком зрозуміло, що симпатії еміграційної літературної молоді були на боці ЛНВ.

Кожний український письменник шукав поширення терену, шукав кращих умов для розвитку свого таланту.

"Преса — привичний наркоз, без якого я впадаю в апатію", — пише Маланюк: — "А тут справи з ЛНВ, зі знищенням Донцова... з судьбами еміграції, з напруженою політичною температурою в Європі..." (9 грудня 1928).

Період студій, озброєння знанням і здобуття дипломів кінчається для багатьох десь коло 1929-1930 рр. І тоді перед українськими поетами, письменниками і мистцями відкриваються нові труднощі. Скінчилось більш чи менш голодне, але безтурботне студентське життя: треба шукати праці. До Варшави

почали з'їжджатися інженери з Подебрад та Праги і молоді люди з західніх українських земель, що скінчили студії за кордоном та збиралися нострифікувати свої дипломи. Туди ж стікалася молодь з українських земель під Польщею. Українська студентська громада нараховувала коло 150, а то й більше членів. Поруч неї постала ще одна студентська організація, не така численна, але з виразнішим, націоналістично-петлюрівським світоглядом, а саме Корпорація Запорожжя, до якої входили не тільки емігранти, але й волиняки та галичани.

В той час приїздить до Варшави і два найвизначніші молоді поети: Юрій Липа з Познані і Євген Маланюк з Чехо-Словаччини. Липа з'явився перший, ще восени 1928 р. В листі з 25 лютого 1929 р. він писав мені до Закопаного, де я відходила від тяжкої грипи, що "приїхав Маланюк". Там же, в Закопаному, я одержала датовану 22 березня 1929 р. картку такого змісту: "Ми (Ю. Липа, П. Зайцев, А. Коломиєць) заснували групу «Танк» (не «танок»!!!). Запрошуємо Вас вступити до залоги «Танка»". Підписи: Євген [Маланюк], Юрій Липа, А. Коломиєць, Павло Зайцев.

В листі з 23 березня 1929 р. повідомляє мене про це докладніше Юрій Липа: "Певне Ви вже дістали картку про заснування «Танка» (назва Маланюка) — групи націоналістів-літераторів. ЛНВ можливо, що упаде, — тоді нехай не думають большевики і всяка большевизантствующа дрянь, що нема на них міцного п'ястука. В кожному разі як не журнал, то збірник повинні ми видати. Хто є? Такі кандидати: Ви — єдина амазонка, Ваш муж, Маланюк, Мосендз, Стефанович, Чирський, Мухин, Ковальський і, правдоподібно, Журба, Гончаренко, Перфецький. З варшавського осередку, правдоподібно, треба залічити Косача, Коломийця, Чикаленка, Лукасевича".

Повернувшись до Варшави, в квітні 1929 року, я застала Липу й Маланюка, захоплених підготовою до видання збірника "Танк". Збірник мала попередити широка рекляма і, повна молодечої зарозумілості та енергії, програмова стаття (чи маніфест, як іронічно її назвав Донцов). Цілком зрозуміло, що і Маланюк і Липа звернулися до того, кого вважали своїм старшим однодумцем, трохи чи не духовим батьком, а саме до Донцова з проханням надрукувати цей "маніфест" у ЛНВ. На превелике їх здивування Донцов рішуче відмовився надрукувати цей "маніфест" групи "Танк" (чи "Танок", як він уперто її називав). Своє негативне ставлення до "Танка" він пізніше пояснював тим, що "передбачав згори, що се товариство незіспіване та що дехто від нього відлетить, заким він розпічне свою діяльність. Представте тепер собі, — пише він далі, — як би я виглядав тепер, коли б — як того хотів Липа й Маланюк — свого часу опублікував в ЛНВ маніфест «Танку» з реклямою Ю. Косачеві і Ав. Коломийцеві?! Не хочачи се-

бе осмішити, я й стримався від уміщення маніфесту..." (лист Донцова до Н. Лівичкої-Холодної від 8 жовтня 1929 р.). Це пояснення, звичайно, штучне, бо найбільшою реклямою для Юрія Косача і Авеніра Коломийця було те, що Донцов друкував їхні твори в ЛНВ перед їх виступом у радянфільських "Нових шляхах".

Таке іронічно-негативне наставлення редактора чи не єдиного співзвучного літературного журналу було першим ударом, якого зазнала новопостала літературна група. Але це не знеохотило її членів. Вирішено таки видати "маніфест" окремою брошурою в Каліській військовій друкарні, де друкувався військовий журнал "Табор".

А тим часом розписувалися листи до колег-літераторів з запрошенням вступити до залоги "Танка". Провідництво якимось само собою перейшло в руки Юрія Липи. Він був ідеологом і надхненником групи. Текст брошури не зберігся в мене, але в загальних рисах основна ідея "Танка" висловлена в листі Липи до Андрія Крижанівського з 22 травня 1929 р., де він пише:

Є нагода видати збірник, є нагода вкласти туди всю скупчену енергію наших мистців. Коли не всю, то хоч частинно. Але збірник "Танк" має вирватися з сірих мас "зазбручанських українців", як прапор, і залопотіти, заговорити владно і з певністю себе... Пам'ятаймо, що коли ми і згинемо тут на убогості безґрунтов'я з іменем Великої Держави на устах, — то нашим обов'язком є поставити час від часу тичину, віху творчості для інших... Отже, звертаюся до Вас по-братерськи — дайте "Танкові" якнайбільше... Не обов'язково має то бути дуже програмове, але обов'язково повне гордості, віри... Се є зерно ідеї "Танку". Все, що інші, (хоч би й Донцов) — хочуть найти в "Танку" — ривалізація, підкоп під ЛНВ ... — все це, звичайно, бридню є.

З останніх рядків цього листа бачимо, що негативне ставлення до нас Донцова не обмежилось лише відмовою надрукувати "маніфест" і що з групи "Танк", яка постала, як ми бачили, з бажання підтримати протибільшовицькі змагання ЛНВ і яка складалася з самих співробітників його, зробили конкурентів цього ж таки ЛНВ, що хотіли його підірвати. Можливо, через цю ворожу до нас пропаганду справа з приєднанням співробітників затягнулася. Це почало викликати занепокоєння Липи, що вже був тоді на своїй першій лікарській посаді. Він розіслав "листи в усі боки (а спеціально Прага, Париж)", але йому відповідала завязата мовчанка. Особливо турбувала його доля брошури, що мала друкуватися в каліській друкарні.

Але все це було нічим в порівнянні з тією прикрістю, яку нам зробили два наймолодші наші товариші Юрій Косач і Авенір Коломиєць, що несподівано перескочили до "Нових шляхів".

Правда, Липа не дивився на це так трагічно, як Донцов, і не вважав кінцевим відразу гостро реагувати. Вже тоді в Липи був помітний нахил до "згоди в сімействі", як це іронічно називав Донцов. Він не поспішав засуджувати, ганьбити та відкидати, як це робив ЛНВ.

В листі до мене з 14 червня 1929 р. він пише мені таке: "Щодо малого Косача, то не звертати на його фанаберії уваги. Як добрі коні візьмуть його коника до швидкого кроку, — він уїздитьсь".

Проте, не зважаючи на оптимізм і впевненість Юрія Липи, не зважаючи на іронічний дозвіл Донцова ("Але лишім «Танк» — найрозвивається і росте", — в листі з 8 жовтня 1929 р.), всі труднощі, які "Танк" зустрів, ще не почавши своєї справжньої діяльності, поконали його, і він перестав існувати як "Танк". Юрій Липа, знеохочений невдачею, назавжди залишив думку про створення якоїсь ідеологічної групи. Він розпочинає в Варшаві лікарську практику, але не перестає писати. Його твори впливають на нас, тих найближчих і найтісніших його друзів, і ми далі мріємо про свій власний орган, на сторінках якого ми могли б вільно висловлювати думки. Тим часом ми всі співробітничаємо далі в ЛНВ. Себто всі ті, що їх не звабила красномовність "Нових шляхів". Чи може не тільки красномовність! В одному з листів з того часу Донцов пише, що "Нові шляхи" мають "Les arguments irrésistibles dans ses poches" (8 жовтня 1929).*

В Україні починався тоді період відомих усьому світові переслідувань: голод, смерть Хвильового, масові арешти й розстріли українських літераторів та вчених, тих, що ми ними захоплювалися, читаючи їхні твори в ЛНВ і здобуваючи часом їхні книжки. Ми переживаємо все це тривожно й глибоко. Слідкуємо за подіями на Україні, збираємось у помешканнях, де є радіоприймачі, досить добрі, щоб чути радянські програми. Ми чуємо назви: Україна, Петлюрівщина, УНР, буржуазний націоналізм. Ми не задумуємось над тим, де правда, а де провокація. І якщо й були провокації, то вони зробили більшовикам більше лиха, ніж користи. І вони були для нас джерелом надхнення, що розпалювало в наших душах, пригашувані часом емігрантською буденщиною, іскри патріотичного вогню. Осередком, де плекано патріотизм націоналістично-петлюрівського характеру була Корпорація Запорозжя. До цього осередку належали й ті, що створили ядро групи, яка заснувала видавництво "Варяг".

Від моменту завалення "Танка" члени його "залоги" не переставали жити його ідеалами як гурт людей зв'язаних спільними прагненнями та глибокою особистою приязню. Пристала до цього гурту і Олена Теліга, яка приїхала з Праги пізніше разом з своїм чоловіком. Шефом залоги цього уявного

---

*Невідпорні аргументи в своїх кишнях.

"Танка" був, звичайно, Маланюк. Цілком зрозуміло, що коли взимку з 1932 на 1933 р. відродилася думка про видавання альманаху, всі стали дивитися на нього як на майбутнього редактора нового органу.

Про те, що назва "Танк" іще жила, свідчить і згадка в листі до мене Юрія Косача, який, як і сподівався Липа, дуже скоро опам'ятався, тільки покутував свої "гріхи", перебуваючи як комуніст під польським судом. В листі з 19 березня 1933 року він питає мене: "... коли вийде альманах, що його готує п. Євген"... та: — "Як «Танк»?.."

Назва "Танк" жила до того моменту, коли з'явився в Варшаві молодий і енергійний Андрій Крижанівський. Це ім'я тепер мало, а може й зовсім невідоме. Крижанівський належить до тих трагічних постатей, які нищать самі себе, бо не в силі опанувати свого дикого темпераменту, своїх пристрастей і своїх амбіцій. Вони йдуть за першим поштовхом почуття, яке їх зводить на манівці. Про нього я вперше почула ще в 1928 р. від Донцова, який з захопленням називав його "диким татарчуком" і дуже цинив його талант. Про нього ж, іще до мого з ним знайомства, пише мені Євген Маланюк у листі від 1-ого червня 1928 р.: "... з'явився перший справжній белетрист — Крижанівський (ЛНВ) — на еміграції. Чи не знаєте хто це?" Дуже скоро я з ним познайомилася. Це був син емігранта — правника Миколи Крижанівського, який увесь час був з урядом УНР, був дуже відданий Петлюрі і приятель мого батька. Родину свою він вивіз з підсоветської України вже по закінченні Визвольних Змагань, так що Андрій встиг побувати в комсомолі. Це коротке перебування зробило з нього переконаного комсомольця, і батько, як сам Андрій пізніше зі сміхом оповідав, мусів з нього того комсомольця "вибивати різками".

Крижанівський приїхав до Варшави, як перед тим сповіщав його лист, з метою приєднатися до нашої групи та "зорганізувати там українське видавництво, яке б зайнялося виданням альманаху, а поза тим... виданням поодиноких творів наших кращих молодих" (6 червня 1933 р.). Він приїхав з проф. Ів. Дубицьким і Модестом Куницьким. Ці видавничі плани Крижанівський, пам'ятаючи невдачі "Танка", просив тримати в великій таємниці, щоб "крий Боже, не довідався Донцов".

З приїздом Крижанівського почались гарячкові приготування до видання першого числа журналу. Крижанівський належав до групи "Танк", але з огляду на те, що назва ця була зв'язана з цілим рядом невдач, її вирішено замінити коротким "Ми".

Кошти на видання ми сподівалися одержати, принаймні частково, від Українського наукового інституту в Варшаві. На відповідального і технічного редактора вибрано Модеста Куницького

із званої галицької священичої родини. Він залишився на цьому пості аж до війни. Видавництво стало називатись "Варяг". Знак його, роботи Петра Холодного, зображував варязького лицаря з піднесеним, наче до вимаху, мечем.

Як і за часів бл. пам. "Танка", редакційна колегія, до якої належав і Маланюк, заходилася запрошувати співробітників. Запрошення розіслано до найширших кіл літераторів. Запрошено до співробітництва також і Донцова, що редагував уже не ЛНВ, а "Вісник", співробітниками якого були ще тоді ми всі. Про це згадується у 4 книзі "Вісника" за 1934 рік: "Дубицький листом з 4. VII. 1933 запрошував Дмитра Донцова до співробітництва в «Ми». Отже ніяких ворожих плянів щодо "Вісника" і ніякого підкопу під нього з боку "Ми" не передбачалося. Однак відразу ж почалась та сама історія, що й на початках існування групи "Танк". Всі ті, що були близько зв'язані з Донцовим, давши спочатку свою згоду, відкликали її пізніше. Всі, що з ним не були ближче зв'язані або не піддалися його пропаганді, радо приступили до співпраці. Не буду згадувати особистих симпатій чи антипатій, які впливали в справі вибору того чи того редактора — в "Ми" вже був визнаним фактичним редактором Маланюк — але й це грало не абияку роль. І це було особливо прикре. Найболючішою втратою для журналу були Олена Теліга і Леонід Мосендз, які, давши свою згоду, забрали її назад. Найкращий твір Теліги, — "Подорожній" був призначений до проєктованого "Ми". Про це свідчить жартівлива згадка Донцова в листі до мене з 27 травня 1933 р., де він пише: "... жалую, що редактори збірки стероризували Миле Сотворіння [так прозивали Телігу] і забрали його вірш..." Проте "терор" редакторів "Ми" виявився безсилим супроти терору редактора Донцова, і "Подорожній" зовсім несподівано для нас з'явився на сторінках "Вісника" ще перед появою "Ми".

Редактор Донцов пробував свій "терор" і на інших. В тому ж листі до мене він пише: "Обіцяні вірші прошу прислати і не давати їх деінде"... Пригадка цілком зайва, бо ніхто з нас не збирався кидати "Вісника".

Не зважаючи на всі труднощі, перше число квартальника "Ми" виходить в світ з таким змістом: Богдан Лепкий — поезії; Андрій Крижанівський — "Міста і люди", новеля; Євген Маланюк — поезії; Ю. К. — "Остання атака поручника фон Гаґенав", новеля; Н. Ливицька-Холодна — поезії; М. Рудницький — "Європа і ми", стаття; М. Бажан — "Трилогія пристрасти"; Є. Маланюк — "Гоголь", стаття; М. Хвильовий — "Україна чи Малоросія?"; Ляем О'Флягерті — "Громадянська війна".

Таємничий Ю. К. — це був Юрій Косач, що тоді був у нелегальному стані, уникаючи польської в'язниці. Несподіваною для більшості співробітників була участь Михайла Рудницького,

недавнього співробітника "Нових шляхів" та представника світогляду, агресивно ворожого до світогляду давнього вісниківства, з якого ми всі вийшли. Це дало підставу рецензентові з "Вісника" взяти під сумнів пробоевість назви "Ми": "Збірники і журнали, — пише він, — можуть бути двох характерів: можуть в них брати участь і такі наскрізь протилежні сили як Лепкий і Крижанівський, Маланюк і М. Рудницький, але тоді при чім тут нібито однозгідне, пробоеве «ми»? Тоді це буде не «ми», а «і ми, і ви і вони»..." ("Вісник", 1933, кн. 10, ст. 780). Слушність цього закиду відчули ми всі, і більше ім'я Рудницького на сторінках "Ми" не з'являлося, а сам він досить вороже виступив проти першого ж таки числа "Ми" в газеті "Діло". Богдан Лепкий як професор Краківського університету і дуже популярний у той час у Галичині письменник був запрошений для того, щоб завоювати журналові більше читачів.

Щождо решти співробітників першого числа "Ми", то рецензентові "Вісника" не лишається нічого іншого, як похвалити їх, бо ж це все одночасно і співробітники "Вісника". Ось його оцінка: "Новеля Крижанівського «Міста і люди», як все у цього автора, написана талановито... Сильне вражіння роблять поезії Маланюка... Певні себе, як завше, підкупаючи своїм небрежливим патосом, еротики Н. Лівичкої-Холодної" ст. 779).

Крім рецензій у пресі, починають надходити листи друзів і добрих знайомих. Всі вони заохочують до дальшої праці. Цінним свідоцтвом може бути оцінка "Ми" однією, зовсім нам чужою своїми переконаннями, людиною, думка якої може бути цілком об'єктивною. Це оцінка Ігоря Лоського, українського історика і монархіста. Спочатку Лоський був теж під впливом ворожої до "Ми" пропаганди і висловлювався про нашу групу негативно. І ось що він пише мені, прочитавши першу книгу "Ми": "... я побачив, як необережно буває будувати свої осуди на поглядах інших... я в захопленні від «Ми» і жалую дуже своїх необдуманих слів у листі до Вас... Ваші вірші прекрасні... так само подобається мені страшенно Крижанівський... Дуже цікава... стаття Маланюка... загалом, повторюю, збірник прекрасний" (лист до Лівичкої-Холодної з 6 жовтня 1933). Пізніше, в листі з 25 листопада 1933 р. він пише: "Я з нетерпінням чекаю на слідуюче «Ми». Те, що Ви писали мені, дає надію, що, може, цей журнал втримається, і ми матимем бодай один орган, читаючи який можна відпочити душею. Це дуже добре, що він не залежний від тутешнього болотця і зв'язаних з ним інтриг, особистих зв'язків, обрахунків і т. ін."

Однак, не зважаючи на те, що журнал подобається, агітація проти нього знов посилюється. Розвалити "Ми" в той час було дуже легко. Треба було тільки відтягнути ще Маланюка, мене і Крижанівського. Думаю, що й на цього останнього посередньо

хотів Донцов вплинути, коли писав мені в листі з 28-ого вересня 1933 р. таке: "Коли вас вразять деякі уступи з рецензії на «Ми», то по холодній розвазі, мабуть, признаєте, що я мав рацію. Думаю, що з співробітником «Нових шляхів», який ще до того сухої нитки не лишав на белетристах, які тепер пишуть в «Ми» (мова тут про Крижанівського), — цим останнім таки не по дорозі". І без холодної розваги ми цю рацію Донцову визнали, але нам не подобався тон редактора, отой редакторський "терор", про який він сам колись жартома згадував, і я відповіла йому на питання питанням: "А чи завжди нам було по дорозі з редактором ЛНВ?"

Ця полеміка йшла далі — листовно, усно — але ніхто з нас не збирався кидати "Вісник". Проте виникає потреба, саме через нападки на нас "Вісника" і його прибічників, звести з ним деякі порахунки, сказати, що саме нам у ньому не подобається та чому ми хотіли мати свій власний орган. Вирішено зробити це в рецензії на "Вісник", що саме кінчав перший рік свого існування після припинення ЛНВ. На нещастя, цю рецензію мав написати не Маланюк, а "дикий татарчук" Андрій Крижанівський. Коли він прочитав її на ширших схожинах співробітників, я одразу ж запротестувала проти надмірно гострого тону, деяких непотрібних випадів проти особи Донцова та проти критики декого з співробітників "Вісника", що відмовилися друкувати свої твори в "Ми". Нам потрібна була спокійна й речова виміна думок, полеміка культурна й товариська, а не безоглядно-суб'єктивна й брутальна, що її зразки нам доводилося зустрічати на сторінках західно-європейської, зокрема французької монархістично-націоналістичної преси, що з неї не раз брав приклад і Донцов. Думаю, що "дикий татарчук" може й справді хотів ривалізувати з Донцовим. На те він мав усі дані: гостре перо, блискучий журналістично-літературний талант і гарячий темперамент. Проте, він був замолодий, замало досвідчений і замало відомий, щоб одразу стати "на прю" з такою величиною, якою тоді був Дмитро Донцов.

По гострій дискусії Крижанівський дав слово змінити тон рецензії та викинути всі місця, про які була мова. Яке ж було наше здивування, коли згадана рецензія з'явилася в наступній книзі "Ми" в своїй первісній редакції! Крижанівський, що був особистим приятелем і редактора Дубицького і відповідального редактора Куницького, поставив нас перед фактом. Наслідки цього факту були блискавичні. В наступній книзі "Вісника" без попереднього порозуміння з нами Маланюк, який взагалі був проти будь-якої критики Донцова, виступив з заявою, якою поривав з групою "Ми" і видавництвом "Варяг". Ми могли цього сподіватись, знаючи його глибину і беззастережну пошану до Донцова. Але вразило і образило нас те, що він зробив це без попереднього порозуміння з

нами, особливо зі мною й моїм чоловіком. Ми бо були його найближчими друзями, йому відданими і прихильними. З болем у серці я відвернулася від нього, і наша приязнь ніколи більш не відновилась.

Конфлікт з "Вісником" поглибився гострою відповіддю Донцова. Ситуація настільки загострилася, що співробітництво відтепер в "Ми" виключало співробітництво в "Віснику". Полеміка між цими двома органами набирає неприємного посмаку, виливається в некультурні форми як з одного, так і з другого боку та часом затемнює справжнє обличчя "Ми" і викликає незадоволення в його колишніх прихильників та навіть у деякого з найближчих співробітників. Ось що пише мені Наталя Зибенко, що сама пробувала сили в літературі, після виходу 2-ої книги "Ми" (лист без дати): "Може бути, що де в чому Крижанівський і прав був... але чи не зарано «Ми» виступило з критикою на «Вісник»? Чи не ліпше було б вбитись спочатку в пір'я й показати, що ви умієте не на словах, а на ділі?"... Розчарований 2-ою книжкою "Ми" і Лоський: "... полеміка викликала у мене сумне враження. Я бачу в ній тенденцію, що і «Ми» стане органом самого редактора, як і «Вісник»".

Проте не тільки гостра реакція Донцова і виступ з "Ми" Маланюка від'ємно вплинули на існування нашого видавництва. Погано було також із матеріальними засобами. Перша "база" вичерпалася, а з передплати існувати було тяжко. Наступає довга перерва. Під час її ми з приємністю стверджуємо, що, не зважаючи на "полеміку", на появу нашого журналу чекають і вважають його повним свіжости й смаку.

Не зважаючи однак на всі труднощі, вже в 1934 році розпочинається діяльність видавництва "Варяг" і в виданні окремих книжок. Восени цього року вийшла моя збірка "Вогонь і попіл". У журналі збільшується число співробітників. Крім попередніх, друкують свої твори Святослав Гординський, Іван Чернява, Богдан-Ігор Антонич, Ярослав Дригинич, Володимир Ласовський, Гліб Лазаревський, Антін Чекмановський, Павло Зайцев та інші. Серед цих інших особливо видатною була постать Бориса Ольхівського, який поволі став ідеологом нашої групи. Він був білорус з походження, але українська стихія захопила його, і він став переконаним українським націоналістом-державником. Він помер у зовсім молодому віці, напіврозкривши перед нами брами до скарбниць свого блискучого таланту і своєї нечуваної ерудиції.

Тим часом Юрій Липа почав відходити від "Вісника" та творити свою власну ідеологію, яка нам далеко більше відповідала, ніж ідеологія Донцова. Липа, вирісши духово після періоду добровільного осамітнення і самозаглиблення, став зближатися

до нас і впливати на нас своєю індивідуальністю. В поглядах його ми знайшли й виправдання того, що нам безнастанно закидав "Вісник", а саме, що серед нас були й колишні новошляхівці і навіть "недавно щасливо виїхавший зі Совітів, Гліб Лазаревський" ("Вісник", 1935). Ми знайшли його, це виправдання, в твердженні Липи, з якого іронізує Мосендз у "Віснику": Липа радить "впроваджувати зусилля усіх груп і індивідуальностей в спільне русло органічного єднання, єднання більш чуттєвого, ніж розумового".... ("Вісник", 1936, кн. 10, ст. 728). Ми залишились вірними тій Липиній засаді, про яку я згадувала на початку, а саме, що "як добрі коні візьмуть його коника до швидкого кроку, то він уїздитьсья".

Отже, видавництво "Варяг" поволі стає на ноги і починає діяти. Головна його увага була звернена на видання квартальника, а пізніше двомісячника "Ми". В кінці 1938 року в редакції видавництва сталися зміни, а саме Крижанівського удалося з редакції усунути, а його місце зайняв Борис Ольхівський, що разом з Дубицьким редагували двомісячник аж до вибуху війни. Остання книга його вже не побачила світу. Тільки один примірник, присланий з друкарні наперед, зберігся в мене. Це число було присвячене двісті тридцятій річниці бою під Полтавою. Співробітники цього останнього числа: Св. Гординський, Борис Ольхівський, Антін Чекмановський, Н. Лівіцька-Холодна, О. Шумило-Кульчицький, Іван Гончаренко, Іван Дубицький, Павло Зайцев. З цієї останньої книги можемо встановити й кількість попередніх збірників: після помітки "1939 кн. 4" стоїть у дужках число 11.

Видавництво друкувало твори не тільки тих українських письменників, що жили по цей бік кордону, але також і підсоветських. На сторінках "Ми" з'являлись численні передруки з радянських видань. Були там твори Бажана, Хвильового, Слісаренка, Зерова, Яновського і інших. Другим завданням було давати читачеві добрі переклади з чужих літератур. Переклади давали: Маланюк (до свого виходу з "Ми"), Лівіцька-Холодна (переклади поезій з французької та польської мов і переклади з італійської мови новель Піранделло та Массімо Бонтемпеллі); Дубицький дав багато перекладів прозою з еспанської, французької та англійської мов.

Крім журналу, видавництво "Варяг" випустило в світ книжки окремих авторів. Крім "Вогню і попелу", видано в 1937 році мою другу збірку "Сім літер". Поза тим були видані такі твори: Я. Дригинич "Різьблю віддаль", С. Гординський "Слово про Ігорів полк", Б. Ольхівський — "Вільний нарід", А. Крижанівський — "Сонце в пісках" — роман та інші. Видавництво "Варяг" проіснувало майже до кінця 1939 року.

Багатьох з його співтворців уже нема на світі. Що ж залишилось від того творчого зусилля, яке його створило? Чи дало воно те, чого на початках хотів Юрій Липа, формуючи залогу "Танка"? Чи стало "тичиною, віхою творчості для інших"?

Тяжко відповісти на це питання на віддалі сорока років. Одно можна сказати: побоювання "Вісника", що "Ми" відповідатиме своїм змістом швидше розлізлomu "і ми, і ви, і вони", ніж пробоевому "ми", не справдилися. Ольхівський у своїй статті "Ceterum censemus" з приводу брошури В. Кучабського про В. Липинського пише: "Брошура Кучабського ... дає нам нагоду з'ясувати, чим є Липинський для братчиків-клясократів, а чим для нашої ідеологічної групи" ("Ми", зима 1936, ст. 94).

Отже, ідеологічна група існувала. Її світогляд поволі скристалізувався під час спільної праці в видавництві. Коріння цього світогляду треба шукати в давньому вісниківстві, в ЛНВ з тих часів, коли він об'єднував усі літературні й мистецькі сили, за винятком комунізантів і русофілів, в одному спільному зусиллі, зверненому проти Москви. Це вісниківство йшло таким широким і вільним струмом, що Липа, один з найвидатніших вісниківців, називаючи перших танківців націоналістами, не добачав ніякої неадаптованості в тому, що зараховував до них і соціал-демократів Л. Чикаленка та Л. Лукасевича. Проте поволі ЛНВ, а особливо "Вісник", почав звужувати своє річище, і далеко не всім його співробітникам було "по дорозі" з його редактором. Конфлікт групи "Ми" з "Вісником" зникли були пояснювати особистими порахунками двох редакторів. Але таке пояснення було помилкою. Особисті порахунки вплинули може тільки на більшу чи меншу різкість тону полеміки з одного й з другого боку. Але основна причина конфлікту була інша, і він був неминучий, так само як неминучий він був і поміж "Вісником" і Липою. Справжньою причиною його були ті світоглядові різниці, які щораз більше протиставляли одну групу другій. Правда, члени нашої групи далі називали себе націоналістами, що особливо дратувало наших супротивників, які пізніше вживали, маючи на увазі нас, іронічної назви "тоженаціоналісти". Спільним у обох груп було також критичне ставлення до дореволюційної ліберальної української інтелігенції, до тієї групи українських учених публіцистів та письменників, яким чужий був ідеал власної сильної державної влади. Однак це критичне ставлення не йшло аж так далеко, як у вісниківців і не викликало в нас цілковитої неадаптованості великих заслуг перед українським народом дореволюційної нашої інтелігенції. Воно не перешкодило нам виступити свого часу в обороні Драгоманова проти відомої праці вісниківця Мухина. Не перешкодило воно нам у тяжкій поразці наших Визвольних Змагань шукати насамперед моментів світлих, моментів, що будять

національну гордість та віру. І тут ми приходимо до тієї радикальної різниці, яка існувала поміж нами і "Вісником". Критикуючи, ідеолог групи "Ми" Борис Ольхівський старається дати щось позитивне. Дореволюційній недержавницькій українській ідеології він протиставить ідеологію Липинського, але Липинського-історика, а не публіциста та ідеолога гетьманського режиму П. Скоропадського. В історичних творах Липинського Борис Ольхівський знаходить високий патос "мужньої любови до містичної краси незалежної сильної та творчої державної влади" ("Ми", зима 1936 р., ст. 96). І цим патосом він хоче надхнути своє покоління. Він хоче перебудувати українську психіку та викоренити той психічний клімат, "в якому душився, оточений плебейською заздрістю та підозріливістю... Симон Петлюра" (там таки, ст. 102).

Петлюру Ольхівський ставить на рівні з такими велетнями нашої історії, як Мазепа і Хмельницький. Шукаючи аналогій поміж Петлюрою і Хмельницьким, він пише: "Обидва кули світогляд національного вождя в чині, не відразу, Хмельницький бо мусів поборювати в собі польського легітиміста, а Петлюра — довоєнного ліберального українського інтелігента. Обидва зробили надлюдські зусилля, опановуючи та організуючи неприготовлений до власного державного життя людський матеріал, обидва вгиналися під узятим на себе величезним тягарем, обидва ставали перед перспективою цілковитої поразки, втрати можливостей дальшої боротьби і шукали одчайдушних виходів, обидва стали уосібленням своєї нації в очах сусідів чужинців, обидва доросли до рівня всенародніх героїв" (там таки, ст. 106).

Вважаючи Юрія Липу за спадкоємця і продовжувача праці Липинського над перебудовою української психіки, Ольхівський сильно відчуває духову з ним спорідненість. У цій своїй статті він рішуче виступає проти песимізму, який веде до старечої зневіри. На його думку, "у процесах національного відродження занепалих народів ентузіясти-оптимісти все краще передбачали майбутнє..., ніж «зрілі» та мудрі песимісти" (там таки, ст. 111).

Згадуючи, як, властиво, майже з нічого український народ піднісся до сучасного стану національної свідомости, Ольхівський пише: "... ми — українські націоналісти та державники беззастережні, тому українське 'завтра' грає перед нами всіми барвами веселки, тому можливості України переростають у нашій уяві всі межі" (там таки, ст. 112).

Цей беззастережний оптимізм групи "Ми" та Юрія Липи вісниківці вважали небезпечним та перестерігали перед ним: "Оптимізмом своїм, — писав Олег Штуль, — вони сплющують все, заколискують нас і поборюють динамізм, який є наставленням

єдино потрібним" ("Вісник", 1938, кн. 2, ст. 152).

Але ми бачили динамізм якраз у оптимізмі, в тому оптимізмі, який, вишукуючи в нашій національній дійсності моменти конструктивні, творить "базу для національної самопевности та гордості, тієї гордості, що не може знести нидіння й пониження, лише спонукує до надлюдських зусиль, щоб з цього пониження вийти, спонукує до надлюдської напруги для досягнення великих національних цілей" ("Ми", зима 1936, ст. 114).

З цими словами Ольхівського ми приходимо до того, що писав Липа, запрошуючи Крижанівського до співпраці в "Танку": "Не обов'язково то мусить бути дуже програмове, але обов'язково повне гордості, віри..."

І коли переглянемо числа "Ми", то побачимо в них твори, що будять власне національну гордість і віру, твори Антонича ("Стяги в куряві"), Гординського ("9 липня 1709"). Ми знайдемо в них передруки творів підсоветських письменників, що своїм духом відповідали нам, твори, що їх ті письменники творили в обставинах страшної дійсности. Нас захоплювала відвага наших товаришів-літераторів з-поза тодішньої залізної заслони, які сміливо висловлювали свої "думки проти течії" і, не зважаючи на всі цензури й заборони, залишили для наступних поколінь твори непроминальної вартости.

Вони були щасливіші за нас у тому, що вони були на своєму ґрунті, могли тягти з нього соки, черпати з нього сили. А нам судилося згинутися "на безґрунті" еміґрації, хоч час до часу це безґрунті'я підливалось соками з рідних земель по цей бік кордонів. Проте на чужині нам ніхто не вказував, як маємо творити. Єдиним критерієм була мистецька вартість твору.

Отже, ми таки дещо зробили. І хоч ми тепер і "далека історія", проте вкупі з далекою історією "розстріляного відродження" ми поставили "тичину, віху", про яку згадував Липа. І та тичина пустила коріння і процвіла буйним цвітом шестидесятників 20-ого століття.

А щодо слів Юрія Липи про гордість і віру, то здається мені, що не Донцов, а Липа зі своєю світлою ідеологією оптимізму мав рацію. Бо тільки гордість, тільки віра в свою правду "спонукує до надлюдських зусиль... спонукує до надлюдської напруги для досягнення великих національних цілей". І ми бачимо тепер серед нас і чуємо про інших, що борються ще "там", тих людей, що своїми надлюдськими зусиллями, своїм умінням протиставитись ворожій силі привернули увагу всього світу до української справи.

Гамлет проти Сталіна*

Іван Майстренко

До харківського інституту журналістики мене послали (на весні 1931 р.), щоб я поставив там підготову газетних кадрів. Після українізації одеської газети (російських "Одесских известий" на українську "Чорноморську комуни") мене вважали досвідченим редактором. Отож, мене призначено заступником директора інституту у навчальній частині і викладачем проблем преси зі званням професора. Скоро одначе я побачив, що журналістика в ВУКІЖі (так скорочено звався інститут) — це суцільна схоластика. Все сходило на розжовування того, що сказали Маркс-Енгельс-Ленін-Сталін про пресу. А оскільки вони цієї проблеми систематично не опрацьовували, то робота викладачів журналістики полягала в вишукуванні й коментуванні окремих висловів про пресу "клясикив марксизму". Наприклад, професор Земляний створив цілу "теорію" навколо вислову Леніна, що "газета мусить бути колективним агітатором, пропагандистом і організатором мас".

Відчувши, що я не витримаю цієї "науки" про пресу, я став шукати в ВУКІЖі іншої роботи. Мавши економічну освіту, я міг би взятися викладати політичну економію. Але над тією дисципліною тяжів суворий партійний контроль. А мені хотілося бути вільним від нього. Тепер я припускаю, що мій вибір західньої літератури був мені підказаний виставою Шекспірового "Гамлета" у поставі відомого російського актора В. Блюменталь-Тамаріна. Особливо врізалася мені в пам'ять інсценізація принцом Гамлетом у палацовому театрі убивства його батька короля Гамлета братом короля Клавдієм, який після цього вбивства став сам королем. Інсценізація була така подібна до справжнього вбивства короля Гамлета, що Клавдій не витримав сцени і вибіг з залі... Всі розуміли, що Клавдій — убивця, але сам він не міг ужити заходів проти інсценізації, бо тим би він потвердив, що він убивця. Я вирішив, що викладання західньої літератури може включати "інсценізації" Сталінових злочинів.

Курс західньої літератури в ВУКІЖі був не університетський, а

---

*Уривок із спогадів "Історія мого покоління". Друкується з дозволу Канадського інституту українських студій (КІУС), що готує видання спогадів у цілості.

в обсязі того, що мусить знати культурний журналіст. Тому я, що знав західню літературу в масштабах учительської семінарії, вирішив засісти за неї і за якихось півроку підготувався до викладання. У своїх лекціях я наголошував "сталінські мотиви" в драмах Шекспіра. І не тільки Шекспіра. Я хотів показати, що Сталінова злочинність і егоїзм були породжені старим власницьким суспільством і що за комуністичною програмою Сталіна сховане народження нового егоїзму вже в умовах безвласницького суспільства. Для цього я в образах західньої літератури вишукував злих, що перемагали над добром і уподібнював їх до баченого в сталінській дійсності. У творах Бальзака це були, наприклад, дочки батька Горію, які заради насолоди багатим життям зруйнували й загнали в могилу сповненого любов'ю до них батька. У "Королеві Лірі" Шекспіра егоїстичні доньки загубили свого батька короля. Знайти подібність у радянській дійсності було легко. В газеті "Известия" був надрукований фейлетон Зоріча, де виведено трьох синів старенької матері. Один комдив (по-теперішньому генерал), другий директор тресту, третій секретар обкому партії. Всі вони розкошують, а мати в провінції занепадає в злиднях. І я в лекціях робив висновок: отой індивідуалізм власницького суспільства, що породив егоїзм дочок короля Ліра, дочок батька Горію, живе, на жаль, і в соціалістичній дійсності. Коронною тут була лекція про Шекспірового "Макбета". Я змальовував, як цей король-честолюбчець винищував своїх державних друзів. Похоронні дзвони гудуть по всій країні, — деклямував я з піднесенням. А студенти завмирили слухаючи. Бо це ж був час видуршання мільйонів людей голодом, масових арештів. Можливо мої студенти самі боялися признатися собі в своїх "контрреволюційних" аналогіях — уподібнювати Сталіна до Макбета...

А що вони уподібнювали, я переконався пізніше на факті. В 1937 році я сидів у харківській тюрмі на Холодній горі. В камері на підлозі сиділо й спало яких двісті в'язнів. Ми влаштовували лекції, кожен за своїм фахом. Одні з історії, інші з геології Донбасу, я — з літератури. Пам'ятаю, з якою пристрасною я змальовував образ Макбета, як він підступно захопленою в законних спадкоємців владою винищував їх і як загинув від справедливого суду історії. Після лекції до мене підповз по підлозі (ходити не було де) мій рідний старший брат Петро, який теж сидів у тюрмі за нібито контрреволюційно написаний підручник з сільського господарства, а фактично через мій арешт. Отож, дібравшись до мене через купи в'язнів, Петро на вухо прошепотів мені: "Та це ж лекція не про Шекспіра, а про Сталіна". Я був щасливий. Потверджувалося, що п'ять років моїх лекцій в ВУКІЖі про літературу були роками викривання Сталіна гамлетівськими методами. Брат Петро, не боячися, потвердив це. Комуністи, які

складали більшість в'язнів тієї камери, були переважно або викладачами вузів або партійними працівниками. Вони дивилися на мене з мовчазним подивом. А старенький протопресвітер чорноморської (чи може балтицької) фльоти сказав мені після лекції: "Іване Васильовичу! Господь нагородив вас даром слова". Звичайно, ніхто в камері, крім брата Петра, не смів мені натякнути про подібність Шекспірових персонажів до Сталіна і сталінської дійсності, як не сміли про це натякнути й студенти ВУКІЖу.

Ще до мого арешту, у 1934 році я був посланий до Середньої Азії читати лекції з літератури командирам Червоної армії. Лекції я давав про Шекспіра, Бальзака, Гоголя (я читав на редакторських курсах при ВУКІЖі також короткий курс української й російської літератури). Гоголь був теж добрим матеріалом для ілюстрації людського егоїзму і влади золота (Чічіков у "Мертвих душах", "Ніч перед Іваном Купалом", "Портрет"). Я створив був тоді свою концепцію Гоголя, який надірвався в безсиллі викрити й засудити егоїзм, що панує над людьми. Цю мою концепцію Гоголя розділив між іншим керівник катедри російської літератури Полтавського педагогічного інституту Адамович, який сидів зі мною разом у тюрмі. Може тому так гаряче розділив, що мій Гоголь був теж дуже "осучаснений".

Так от у Середній Азії, у місті Мерв, після моїх лекцій начальник політвідділу гірсько-кавалерійської дивізії Майоров, засланий туди з Москви як визначний троцькіст, привів до мене свою дружину (теж члена компартії), щоб показати їй таке диво. А потім дав мені довідку, що мої лекції були на високому ідейному й культурному рівні, клясово загострені й партійно витримані. Мені здається, цією довідкою він хотів відборонити мене від можливих підозр.

Після Середньої Азії лекторське бюро Будинку Червоної армії в Харкові зробило мене постійним лектором з питань літератури. Я читав лекції по військових частинах Харкова, у військових клубах. Мої лекції про "соціалістичний реалізм" (яким він повинен бути, але яким ще не став) були сполучені в один виступ з лекціями відомого маляра Анатолія Петрицького: я про соцреалізм у літературі, він — у малярстві. Наша співпраця була дружньою і мовчки узгідненою концепційно. Петрицький був саркастичний критик радянської дійсності. Часом навіть необережний. Після переїзду столиці УРСР з Харкова до Києва йому віддали мешкання голови Раднаркому Панаса Любченка. Двері до мешкання були устатковані численними засувами, заціпками й замками. Проводжаючи пізно вночі своїх гостей і відкриваючи всі оті замки, Петрицький неодмінно коментував: "Це голови уряду Радянської України від вдячного українського народу"... Він особливо не любив письменника Івана Микитенка і розповідав про нього насмішкувато-в'їдливі історії. Як той, наприклад, позував у нього для

свого портрета і просив: "Зробіть мій лоб високим", і т. д. Він мені з обуренням звирявся, як коли він приїжджав на завод малювати робітників-ударників, директор заводу вимагав малювати його першого...

Тим часом підозри проти мене в Харкові нагромаджувалися. На мої лекції стали засилати з обкому партії стенографісток. Отак заходжу я до викладової залі, а коло моєї катедри вже сидить за столиком стенографістка. Нормально стенограма вважалася дійсною після прочитання й виправлення її автором. Але моїх стенограм ніхто мені ніколи не показував, тимчасом вони правили за документ для політичної оцінки моїх лекцій. А "виправляти" їх могли й без мене мої обвинувачувачі. Тому, коли я помічав на моїй лекції стенографістку, я брав у руки конспект лекції і поволі, ніби диктуючи комусь, розтлумачував зміст лекції. А що в обкомі КП(б)У чи в НКВД ніхто на західній літературі не розумівся, до моїх лекцій ніхто з начальства так і не присікався.

Зате серед студентів і журналістів-курсантів я був іменинником. Студенти домоглися преміювання мене радіоприймачем. Довго його шукали по крамницях. Нові були поганенькі, то купили мені якийсь старий, але найвищої якості, з якимись позолоченими всередині деталями. Я з вдячністю слухав дома закордонні передачі. Тоді вперше почув гасло — "Гайль Гітлер!"

Більше пощастило моїм переслідувачам на моїх викладах історії КП(б)У в партійному гуртку. На одному великому харківському заводі Червонозаводський райком КП(б)У, до якого належав і ВУКІЖ, прикріпив мене керувати гуртком вивчення історії КП(б)У. Я робив це так, що читав у гуртку "Нарис історії КП(б)У" М. Попова. Книжка ця на той час ставала вже еретичною через її позитивну оцінку українізації. Але Попов був ще одним із секретарів ЦК КП(б)У (його розстріляно тільки 1938 р.). І от одного разу на мій виклад у гуртку зайшов інструктор райкому КП(б)У Мойсеєнко. Про нього ходили чутки, що він до того ще й сексот ГПУ. Знавши, що це буде контроль з присікуванням, я вирішив, що для мене єдиною обороною може бути тільки читання книги Попова без будь-яких коментарів від себе. Хай Мойсеєнко присікується до Попова. Через кілька днів мене викликали на засідання бюро Червонозаводського райкому КП(б)У. Інструктор Мойсеєнко доповів про мою нібито українську націоналістичну контрабанду в гуртку історії партії. У своєму слові я сказав, що в присутності Мойсеєнка я нічого не говорив від себе, а тільки читав слухачам книгу Попова. Удар був відхилений.

Але на бюрі райкому знали, що все це інспіроване НКВД і цілковито реабілітувати мене неможливо. Тому секретар райкому, старий більшовик і колишній робітник Зеленський, який душею був явно по боці невинно обвинуваченого Майстренка та й сам не-

навидів сексотів (пізніше його розстріляно), набравши грізного тону, сказав, що на гуртку в мене "піджилки затремтіли" (в присутності Мойсеєнка). Мабуть, це тому, що я підкреслено перекладав вину за український націоналізм на книгу секретаря ЦК Попова. Була ухвалена пропозиція Зеленського — зняти мене з викладання історії КП(б)У на заводі. Для мене це було те саме, що зробив "Шемякин суд", засудивши щуку вкинути... в воду. Напівголодні харківські робітники не цікавилися вивченням історії партії. А я — тим паче.

Але й викладання літератури в ВУКІЖі ставало небезпечним. Особливо сучасної радянської літератури. Мені доводилося її читати на комсомольських курсах при інституті. Однорічні курси готували працівників для комсомольської преси. В цей час відбувалися арешти українських письменників. Коли письменник був уже заарештований, було, боронь Боже, говорити щось позитивне про його творчість. Доводилося перед лекцією виходити на вулицю і чекати когось із перехожих знайомих, щоб поспитати: "Чи ще не заарештований Сосюра? чи Остап Вишня? чи ще хтось?"

До речі Сосюру тоді гостро критикували за "буржуазний націоналізм" у поемі "Розгром", яка так і не була надрукована. Але журнал (забув, який саме) надрукував критику і навіть як доказ націоналізму строфу з поеми. Розумно зробив. Я повторив її студентам на лекції, виразно продеклямувавши:

Той каже — "я великорос" —
Так гордо, радісно, пихато...
А я стою, немов проклятий,
Дитина українських гроз.

Становище Сосюри було критичне, і мені навіть дивно, як густі арешти українських письменників його не зачепили. Правда, він оборонявся: ліг як пацієнт на Сабурову дачу (психушка в Харкові). Якось ми зустрілись після того на вулиці, і він розповів мені про страхіття тієї лікарні. "Таж там хворих б'ють!" — з жахом казав він. Сосюру оточували численні сексоти, а він був у розмовах небережний. Я йому порадив виїхати на якийсь час кудись на Урал чи що. А він мені сказав приблизно: "Не можна поетові відриватися від мовної стихії свого народу".

Ще раніше, кілька років перед тим, після самогубства Хвильового українських письменників-комуністів зібрали в редакції "Вісті ВУЦВіКу", щоб повідомити їм рішення Політбюра (яке саме в той час засідало) про ставлення до самогубства Хвильового. Я сидів поруч Сосюри, і ми тихо розмовляли. Ми з ним були старі приятелі з Одеси, куди він часто наїжджав і де він діставав щедрі "аванси" від "Чорноморської комуні". Сосюра сказав мені про

Хвильового: "Він так ненавидів отих жидкобороденьких"... Я не зовсім зрозумів, що він мав на увазі, але мені здалося, що керівних росіян з партійного апарату.

Саме в ті часи (середина тридцятих років) заарештовано і Остапа Вишню. Один українець, який тоді був теж заарештований і (на диво!) випущений, розповів мені винесений з ув'язнення останній дотеп Вишні. Коли слідчий на допиті закинув Вишні, що той готував убивство Постишева, Вишня поважно відповів: "А я можу..." Гепеушники реготали.

Започатковану в Одесі мою участь у літературному процесі я продовжував і в Харкові. В Одесі я створив літературно-публіцистичний місячник "Металеві дні". Ілюстрований тижневий додаток до газети "Чорноморська комуна" — "Шквал" був теж перетворений на письменницьку трибуну. В самій "Чорноморській комуні" систематично містилися вірші та уривки з прози. Тижневий додаток "Трибуна робселькора" містив вірші початківців з одеської молоді. Свої твори до всіх цих видань давали письменники з одеської філії ВУСППу,* що об'єднувала переважно студентську молодь. Охоче давали свої твори й харківські письменники, такі як Сосюра, Влизько, Слісаренко, Йогансен та інші. Гонорар для них був на харківському рівні. Філія ВУСППу, в якій брав участь і я, не дотримувалася групової вуспівської лінії, а шанувала найталановитіших письменників. Належало до одеської групи ВУСППу і кілька старших письменників, наприклад, Володимир Гадзінський, який перед тим створив разом з Гео Колядою у Москві літературну групу СіМ ("Село і Місто"). Був я в Одесі також головою художньо-політичної ради українського "Театру революції", мистецьким керівником якого був Марко Терещенко. Там я боровся за внесення до репертуару театру деяких п'єс М. Куліша й Л. Первомайського, проти чого чинив опір Терещенко, який став слухняним виконавцем волі "генерального секретаря" ВУСППу Івана Микитенка. Закінчилось тим, що прибулий до Одеси Микитенко образився на мене і через Андрія Хвилю й Панаса Любченка домогся усунення мене з Одеси...

Варто розповісти цікаву історію з життя одеської групи ВУСППу. Там зростала група поетів, серед яких найвидатнішим був Панько Педа. Крім нього, — Степан Олійник, з якого виробився відомий і в московських виданнях (в перекладах) поет-гуморист, двічі орденосеєць, сьогодні герой соціалістичної праці. В Одесі цей Степан Олійник, тоді студент ІНО, зайшов якось до мене в редакцію "Чорноморської комуні" і попросив поради — що йому робити. Його батька розкуркулили (це був апогей "суцільної

---

*Всеукраїнська спілка пролетарських письменників.

колективізації на базі ліквідації куркуля як класу"). Якщо в Одесі про це довідаються, його викинуть з ІНО. Я порадив Олійникові виїхати з Одеси. Але він не виїхав, залишився в ІНО, а ставлення до мене начальника одеського ГПУ після цієї історії стало дуже настороженим. Тоді я на це мало звернув уваги. Але вже на еміграції я довідався, що вся одеська група ВУСППу була виарештувана, крім... Олійника, який висунувся на орденоносця. Тут мені стало ясно — через Олійника ГПУ перевіряло мене.

У Харкові в ВУКІЖІ я як викладач літератури очолив літературний гурток. Гурток запрошував до інституту харківських письменників. Виступали в інституті також приїжджі московські й ленінградські письменники (Борис Пільняк, Семен Кірсанов, Віктор Шкловський та ін.). Виклади в гуртку робив Майк Йогансен. Пам'ятаю блискучі його доповіді про "сюжет" художнього твору.

Сам я пробував писати п'єси. Мій старий приятель Михайло Яловий (колись віцепрезидент ВАПЛіте) звів мене з Миколою Кулішем, у якого я консультувався. Прочитавши мою п'єсу, де головний герой був виведений з сталінських характером, Куліш сказав мені, що "на цю тему досить написати тільки одну п'єсу і вже більше не писати". Він похвалив тему, але критикував виконання п'єси і радив мені перечитати літературу з теорії драматургії. Я написав таких "сталінських" п'єс іще три. Одну з них одеський театр ухвалив до постанови (десь у 1936 році). Та мій арешт зірвав, на щастя, виставу. Хоч п'єса була присвячена тодішній громадянській війні в Іспанії, проте ГПУ напевне розкусило б мою "алегорію" і я не відбувся б тільки засланням до Сибіру на чотири роки. Мою останню "сталінську" п'єсу вже на еміграції включив був до свого репертуару театр Блавацького. Та тут до вистави не дійшло теж з політичних причин, тільки вже іншого характеру.

Як драматурга я високо цінив Куліша ще далеко до знайомства з ним. Коли я сам став писати п'єси і зустрічатися з ним, коли побачив у ленінградському театрі "Патетичну сонату", я став Куліша обожнювати. При зустрічі з ним у його мешканні ми багато говорили про "Патетичну сонату". Він показував мені фотографії окремих сцен з постанови цієї п'єси в московському Камерному театрі Ол. Таїрова. З особливою любов'ю показував він фото актриси Аліси Коонен (фінляндки з походження), яка геніально виконувала роллю Марини. Здається, це була найсильніша з усіх ролей цієї тоді вже 45-річної актриси. Навіть в зовнішності її Марини було щось динамічно прекрасне і — українське. Виглядало, що Куліш був закоханий у талант Коонен. Я, на жаль, московської вистави "Патетичної сонати" вже не бачив. Після кількох вистав її заборонено на вимогу статті в "Правд-і", підписаної псевдонімом

"Українець". В Харкові говорили, що то був Ів. Кулик. В Харкові п'єса в "Березолі" взагалі не була дозволена. В Ленінграді роля Марини була виконана теж блискуче. О, це велике діло образ, змальований з надхненням! Актор сам стає надхненим. Це не Платон Кречет, який вночі "жертвенно" спішить оперувати потерпілого в аварії, бо то... нарком.

Я хоче їхав зимою 1932-1933 років до Москви-Ленінграду не так, щоб вивчити підготову журналістів там, як щоб побачити "Патетичну сонату". Сам Куліш не бачив її в Ленінграді і допитливо слухав мою оповідь. Ця постава вражала своїм чужим радянській ментальності духом. Не те, щоб вона була антирадянська. Взагалі в ній нічого не було "анти". Безногий солдат, що називав себе "полчеловека" (російською мовою) — це ж був фактично більшовик, але отой, що боровся за правду, а не за "партійну програму". Але мій колега з ВУКІЖу професор Земляний, сповнений партійним догматизмом, незадоволено здвигнув плечима, і мені було аж ніяково, що ця геніяльна вистава його ... розчарувала.

Харківська буденщина ставала все напруженішою. У зв'язку з труднощами колективізації розпочалась від 1933 року чистка партії. Це була остання чистка, бо цього разу вона дала протилежні від сподіваних наслідки. Сталін плянував повикидати з партії своїх супротивників. А на публічних чистках виходило, що викидати треба було сталінських підлабузників, зненавиджених присутніми на чистці партійцями і безпартійними. А до тих, кого намічалось вичищати, ні за що було причепитися. Це були люди чесні, а що вони критикували неподобства в партійній політиці, то комісії, що чистила, і присутнім було ясно, що в тій критиці була щирість і готовість безкорисливо ризикувати.

За інструкціями я теж підлягав чистці, як виходець з небільшовицьких партій (боротьбісти, укапісти). Але особистих провин за мною не було. Щоб полегшити роботу комісії для чистки, партійний комітет ВУКІЖу виключив мене, певне, за вказівками "згори" зі свого складу. Проте комісія не вичистила мене з партії. Тоді поставлене було питання на партійних зборах, куди входили всі студенти, бо інститут був комуністичний виш. Переважною більшістю голосів партійні збори проголосували проти виключення мене. Тут важило те, що студенти мене цінили як викладача літератури. Але після цього виступив секретар партійного комітету (студент Лантух) і почав доводити, що я мушу бути виключений, інакше не може бути. Ніякої вини мені він не приписував, тільки натяками доводив, що така воля вищих органів... Після цього невеликою більшістю збори ухвалили виключити мене. Лице партійної організації було врятоване, бо інакше їй би була біда. Для мене виключення само в собі було б на той час приєм-

ним, бо я не хотів навіть формально нести відповідальність за сталінське видушення голодом мільйонів людей. Але виключення з партії тоді означало також арешт. А цього я не хотів.

Тому відразу, як мене вичистили, я пішов до обласної партколегії КП(б)У. Це був орган, де сиділи ще старі більшовики, такі, як згаданий мною секретар Червонозаводського комітету КП(б)У Зеленський. Секретарем обласної партколегії була сивенька Савельєва, здається ще з женецької більшовицької еміграції. Коли вона вислухала мою автобіографію, то аж лянула в долоні: "То це ви з тієї групи, яку Ленін на X з'їзді партії [1921] назвав «кобеляцькими комуністами»?" В 1920 році ціла верхівка кобеляцької повітової (на Полтавщині) організації КП(б)У виступила за мою ініціативу з партії і перейшла до УКП, мотивуючи це антиукраїнською великодержавницькою політикою КП(б)У. Цю мотивацію написав я, і хоч у словах Леніна "кобеляцькі комуністи" (про які я до зустрічі з Савельєвою нічого не чув) звучала іронія, проте цікаво те, що цей випадок, як і мотивація кобелячан, розглядалися навіть у Москві, коли встановлювано національну політику РКП(б).

Рішення Савельєвої було — відновити мене в партії, але ухвалити кару — "сувора догана з попередженням". Це останній ступінь партійної кари, після якого йде виключення з партії. За що ухвалено таку кару для мене? За те, що було в 1920 році і що вже раз враховувалося, коли в 1925 році мене ще раз приймали до КП(б)У! Безглуздя! Але відновити мене в партії без кари було для Савельєвої неможливо. Це була б демонстрація проти лінії партії. Проте, в рішенні Савельєвої я відчув певну симпатію до мене. Не за мою позицію в національному питанні, а як до людини, що відстоювала певні ідейні позиції в далекому минулому. Мабуть, Савельєвій надокучило масово розглядати справи виключених з партії за розкрадання державного майна та інші побутові справи розкладених коло влади комуністів. І тому до моєї справи вона поставилася поблагливо.

Це був за короткий час другий випадок, коли старі більшовики (раніше Зеленський) виявили до мене сховане співчуття. Бо ці старі більшовики були людьми ще ідейними. Проте через кілька років ці люди — Савельєва, як і Зеленський, були винищені.

Публічна партійна чистка розчарувала Сталіна, і він відразу після неї провів ще одну чистку, через НКВД, що звалася "перевірка партійних документів". Тепер про члена партії НКВД довідувалося в місці народження, і так уся біографія перевірялася через систему НКВД. Доля члена партії вирішувалася в апараті цього органу без участі публічної, хоча б тільки партійної opinii. Тут уже я знав, що мені цю "чистку" не пройти. Бо мені всюди на-

ступало на п'яти ГПУ-НКВД на підставі секретних доносів і загального ставлення до мене цієї інституції. Вона ж інспірувала і партійні органи. Досить згадати, як ГПУ відкинуло мою кандидатуру на віцеконсула в Львові, куди мене висунув був Іван Кулик у 1927 році. А Кулик тоді був не тільки літератором, але й заступником Уповноваженого наркомату зовнішніх справ СРСР при уряді УРСР. Я думаю, що основною причиною цього відкинення були чисто рутинні поліцейні аргументи: ГПУ не мало даних про те, де я був і що робив від початку революції до 1922 року. Справа в тому, що я, копіюючи видатних політичних діячів, працював, як і вони, під псевдонімом. Один з керівних діячів партії боротьбистів Василь Блакитний був у дійсності Василь Елланський, лідер УКП Андрій Річицький мав дійсне прізвище Анатоль Пісоцький. В УКП (боротьбистів) я взяв собі псевдонім, подібний до Блакитного — Іван Далекий. Кілька місяців перебування в КП(б)У разом з усіма боротьбістами я далі був Далеким. При переході з КП(б)У до УКП разом з усією верхівкою Кобеляцької організації КП(б)У я в УКП прибрав псевдонім Іван Зерницький, подібно (гадаю я тепер) до лідера УКП Річицького. Хоч це копіювання робилося підсвідомо. НКВД не знав цих моїх прізвищних метаморфоз і як підозрілий до всього поліцейний орган думав про мене бозна що. Це я помітив після мого арешту 1936 року, коли мій слідчий, знайшовши серед моїх паперів посвідки з прізвищами Далекий, а пізніше й Зерницький, зідхнув задоволено, так, як той хемік, що вставив нарешті в порожню клітину менделєєвської таблиці елементів відкритий новий елемент. Моя біографія стала для НКВД ясною. Але до того за мною НКВД постійно стежило й "досліджувало" моє минуле. Моє досє, повне паперів про мене, було в руках мого слідчого таке грубезне, як Біблія.

Але спроба НКВД вичистити мене з партії в перебігу "перевірки партійних документів" зірвалася й тепер. Пізнього літа 1935 року мене викликано ввечорі до Кагановичського райкому КП(б)У, до якого належала тепер парторганізація ВУКІЖу, для перевірки партійних документів. Перевіреному там же видавали замість старого новий червоний партквиток. Перевірялось у той вечір чоловік двадцять. Я був останній, і до мене дійшло десь далеко за північ. Я почував, що мене затримали "на закуску". Особливо відчув я це, коли перед моєю перевіркою на засідання прибув заступник начальника обласного НКВД Камінський. Ага, подумав я, сам цей начальник хоче побачити, як мене викриють і я буду з його наказу тут же заарештований як "ворог народу".

Коли мене останнього викликали на Бюро, там сиділо чоловік двадцять людей, а Камінський поруч секретаря райкому Тростянецького. Тростянецький, такий собі миршавенький молодий партійний апаратник, відібравши в мене старе партійне

посвідчення, почав читати мою біографію. Мені впав у вічі страшний промах НКВД: Тростянецький з великою приємністю зачитав, ніби я був членом Української військової організації — УВО при Кооперативному інституті. Мені ще й сьогодні залишається незбагненним, чому НКВД вигадав для мене УВО саме в Кооперативному інституті, де я ніколи не був і навіть не знав адреси цього вишу. Ця обставина, а також розказана мною моя біографія, за якою я брав участь у повстанні проти німецької окупації України і проти гетьманського режиму в 1918 році; брав пізніше участь у партизанському загоні проти Денікіна, — все це спростовувало "надхненне" обвинувачення Тростянецького. Камінський, який сидів поруч нього, почав щось шепотіти йому на вухо. Тростянецький устав і, перериваючи засідання, вибачився переді мною та запропонував мені взяти моє старе партійне посвідчення. Я забрав і вийшов. Виходячи з цього великого будинку на майдані Дзержинського, де ще недавно, до переїзду столиці УРСР до Києва, містився ЦК КП(б)У, я приглядався до кожного темного закутку, чи не вийдуть звідти пара озброєних гебеушників і не заберуть мене. Але все обійшлося, і я, цілий і неушкоджений, повернувся додому. Думаю, що мою справу вирішив у той вечір Камінський. Про цього єврея-комісара я чув ще раніше, що він колишній анархіст і учасник партизанських загонів Махна. Може в ньому заговорила стара партизанська солідарність?

Правда, не надовго. Через рік, 15 грудня 1936 року, вночі постукались у моє мешкання. Я вже здогадувався, але поспитав — хто? — Міліція. Я теж уже знав, що то за міліція вночі. Але запитав — як вони мені доведуть, що вони міліція? — А тут з нами двірник, — відповідають. Я запитав — Іване, чи ви тут? — Так, я тут, — відповів молодий двірник. Я відчинив двері, і переді мною стояв молодший лейтенант держбезпеки, поруч нього цивільний його помічник (по-сьогоднішньому "дружинник"), а також Іван із співчутливо-винуватим обличчям. Довго вовтузилися вони в моїй кімнаті. Забрали все листування і чимало книжок з бібліотеки: книжки Хвильового, Троцького, Бухаріна і ще багато. Але не забрали головного для них — "Націоналізму" Донцова. Мені жаль було нищити з трудом здобуту цю книгу. Тому я просто обірвав на ній титульну і задню сторінки і залишив голий текст. Так ця книга й була врятована.

Раннім зимовим ранком лейтенант держбезпеки вів мене пішки довгою дорогою від Петінки до Раднаркомівської вулиці, йдучи ззаду, ніби непричетний. Я мусів був нести частину конфіскованих книжок і паперів, а він іншу частину, і тихо ззаду нашіпував — "ліворуч", "праворуч"... Так що численні перехожі навіть не здогадувалися, що я заарештований, а позад мене — мій конвоїр... Тільки через чотири роки я вийшов з ув'язнення.

Дорога до Швейцарії

ІЗ СПОГАДІВ ЗВ'ЯЗКОВОГО ОУН

Микола Кузик

Весною 1978 р. випадково в одній вакаційній місцевості я зустрівся із знайомим з часів воєнної та післявоєнної політичної діяльності. Бувши поінформований про одну акцію, в якій мені довелося брати участь, він заохочував мене про це написати. Я не маю письменницького хисту, не маю жадних записок і документаций, але врешті я обіцяв, що як знайду час, то, наскільки мені пам'ять про ті події послужить, щось напишу, без забронзовування чи якоїсь драматизації. Це буде мені не так важко зробити, бо в тих подіях я не був на чільному становищі і функція, яку я виконував, була на найнижчому рівні організаційної машини. Я не мав якогось рангу чи титулу, і найкраще було б мою позицію окреслити як зв'язкового чи кур'єра.

Цього досить на вступ, але не можу оминати ще одного вступу, а саме: дати коротке резюме моєї попередньої діяльності.

До ОУН мене "завербовано" в 1940 р., як було мені 18 років. Мені доручено зорганізувати ланку в школі, вивчити "Декалог" і 44 правила українського націоналіста. Ми зазнайомилися з найелементарнішими засадами конспірації (писання грипсів, клички і зустрічі). Пів року пізніше я виїхав на навчання до Львова, де зв'язок не був відновлений аж до вибуху німецько-більшовицької війни. У Львові я був свідком проголошення самостійності України 30 червня 1941 р. в домі "Просвіти" і потім включився в процес організації українського уряду. Спочатку я був приділений до Тимчасового Правління на вул. Смольки, 3, де виконував функції зв'язкового (носив запрошення до різних громадян, намічених на членів уряду). За два тижні я виїхав до Станиславова, де працював у відділі Пропаганди і Інформації. У кінці серпня відбулися масові арешти членів організації Гестапом, але мені пощастило оминати арешт, і в половині вересня я зі своїм швагром подався до Києва, щоб відшукати його батьків. У Києві ми відновили зв'язок, який з

Спогади М. Кузика подаються тут з невеличкими скороченнями. Прізвища деяких осіб на бажання автора не розкрито.

перебоями піддержували, і виконували принагідні доручення до вересня 1942 р., коли я повернувся до Львова і відновив своє навчання, обіймаючи різні пости в студентському секторі. В 1943 р. я пройшов однотижневий вишкіл у Тернопільщині, де інструктором був В. Охримович. Це був чи не єдиний вишкіл, який, можна вважати, був на відповідному рівні; він дав нам певну ідеологічну і технічно-організаційну підготову. Моя функція була — референт відділу пропаганди при студентському проводі, та дійсність змушувала виконувати різні акції. Дуже часто їхня мета була мені незнана, бо "про справу не говори, з ким можна, але з ким треба". Весною 1944 р. я брав участь у транспортуванні зі Львова в Самбірщину різного друкарського приладдя і великих кількостей друкарського паперу. Я припускав, що там може буде осередок пропаганди і при зближенні більшовицького фронту, коли я дістав доручення зголоситися в "повному виряді" на зв'язок у Бусовиськах на Самбірщині, я був певний, що тут доведеться мені пробути перехід фронту і, правдоподібно, працювати в тому осередку, який, на мою думку, там організувався.

Та мої здогади були помилкові. В Бусовиськах я опинився в групі людей, в більшості незнайомих. Була там одна незабутня особа, яку я особисто любив і цінив і пам'ять про яку завжди залишиться в моїй душі, Іван Павлович Багрнянін. Своєю вродливою фізичною поставою, милим усміхом, синіми привітними очима та кучерявим ясным чубом він вирізнявся від решти товариства. Між нами скоро створився щирий зв'язок, можливо й тому, що після року на Великій Україні моя мова була настільки "східняцька", що деякий час Іван Павлович не вірив мені, що я "західняк". Бо хоч як би ми хотіли вірити, що ми всі українці-соборники, а все таки людина почуває себе вільніше і може й приємніше зі своїм вужчим земляком. Іван Павлович уважав мене наче б за молодшого брата і нерідко перед моїми поїздками радив мене і намовляв не дуже ризикувати; і, коли я вертався щасливо, то він неприховано радів. Ми часто розмовляли про побут, звичаї, світосприймання людей на зазбручанській Україні. В зустрічі з нею організація поробила далекоюсяжні програмові, ідеологічні і тактичні зміни, які ми часто з ним обговорювали і з якими погоджувалися.

Вибачаюся за цей відступ, але пишу, як набігають думки.

На другий день ми навантажилися на авта (група мала одну вантажну і дві легкові машини, одна з них старий Пакард), і група подалася через Турку на Захід. Я спитався Романа Г., куди ми їдемо, — він не був певний, але сказав, що, правдоподібно, "на Захід". Аж через кілька днів ми якось дізналися, що ця група — це Закордонне представництво УГВР, яке очолює М. Лебець.

Моє перше доручення я одержав в Команчі. Доручення було

просто — дістатися назад до Бусовиськ, передати пошту (грписа) для Павленка і взяти пошту від нього, потім шукати групу або в Криниці, або в Кракові на Зеленій вулиці. Проблема була тільки в тому, що фронт у той час був уже під Самбором, і в прифронтовій смузі не було нормального сполучення. Щоб улегшити подорож, наш технік, який був при групі, мені виготовив папір з підробленою печаткою (ми її називали "вороною") більшменш такого змісту: Ім'я і прізвище — власник особистого документа (кенкарти) ч. ... є на службі німецької армії. Про своє завдання він може говорити тільки з офіцером розвідки (1-Ц). Всі з'єднання німецької армії повинні дати йому належну допомогу для виконання його функції. — Підпис і печатка з німецьким орлом. Після дуже короткого пояснення моєї нової ролі мене підвезли легковою машиною на шосе Сянкі — Хирів з порадою спиняти військові авта, аж доки котресь мене не візьме. Наші люди стояли недалеко з машиною і непомітно спостерігали, поки мене не підбере військова машина, що незабаром і сталося, і я подався на схід. Мене довезли на роздоріжжя в Хирові, де стояв військовий жандарм, який цивільних далі не пропускав. Я показав йому свій "документ", він спочатку не дуже на це звертав увагу, але врешті сказав мені чекати біля нього: якщо буде в тому напрямі йти транспорт, то він мене на нього посадить.

За якої півгодини до роздоріжжя під'їхала елегантна легкова машина з полковником армії й шофером. Жандарм їх затримав, і полковник погодився взяти мене з собою. Дорога вела через ліс, і на ній майже не було руху. Полковник виглядав на доброго й інтелігентного німця, і помалу між нами зав'язалася розмова спочатку на загальні теми, а потім на тему війни, його перебування на Україні, німецької політики на сході. Я мусів себе здержувати, щоб не дуже різко критикувати ту політику, але він здебільша з критичними заввагами погоджувався і додавав свої. Ми розсталися, доїхавши до шосе Самбір — Турка, трохи на північ від Бусовиськ. Він їхав на північ на Самбір, а я вже пішки дійшов на південь до Бусовиськ. Там я переночував у зв'язковій хаті, а на другий день пішов за зв'язком до Великого Лужка, де доручив Павленкові пошту і забрав від нього відповідь.

На другий день вранці я вийшов на шосе, щоб почати свою дорогу назад. Скоро мене підхопила машина до Турки. Тут я довідався, що сполука на захід перервана і що можна пробувати на південь — на Сянки, а далі через Угорщину й Словаччину в бік Кракова. В Сянках на залізничній станції я застав кілька вагонів з біженцями, які чекали, що їх дочеплять до якогось транспорту, але німецький начальник станції не міг заповнити, що буде якийсь транспорт чи поїзд. Я подався тоді на шосе і після довгого переконування прикордонної сторожі (між Генеральним Губерна-

торством і Угорщиною) вони погодилися допомогти мені і посадили мене на німецьку військову машину. Так я переїхав кордон і опинився на Закарпатській Україні. Я їхав на відкритому вантажному авті, дорога вела великими закутими поміж високими горами. Скоро стемніло, світив місяць, краєвиди були чудові, так що забувалося про час і обставини.

Транспорт заїхав в Ужгород до військової комендантури. Черговий військовий урядовець полагоджував справи вояків, з якими я приїхав, але, як дійшло до мене, то він не знав, що зі мною робити і пішов на пораду до коменданта. Той прочитав мій "документ" і каже: "Та ми тут маємо відділ 1-Ц, пошли його туди". На мене найшов страх — от попався чортові в зуби, таж ті спеціалісти скоро розпізнаються на моему "липовому" документі і на мені. Але не було виходу. Черговий викликав конвоїра і казав завести мене на подану адресу. За яких 15 хвилин ходу (я боровся з думками, чи не спробувати втікати, але конвоїр був при зброї) ми підійшли до елегантної, затишної вілли, і конвоїр залишив мене там з кількома офіцерами.

Один з них переглянув мій "документ" досить поверхово, сказав, що вони якраз ідуть на вечерю, і запропонував мені піти з ними. Я трохи відчистився від дороги, і втрюх ми пішли до доброго ресторану і зайняли стіл у садку під розлогими деревами. Вони замовили добру вечерю, а потім вино — до вечері приграла циганська оркестра, був гарний вечір, але мені ввесь час було в голові: а що далі? По вечері ми повернулися до вілли, і тепер я сподівався якогось допиту, але вони сказали, що вже пізно, побажали мені доброї ночі, мовляв, побалакаємо завтра вранці. Але це ще довше продовжувало мої муки. І хоч уже довго я не спав у такій вигідній постелі, але сон мене не чіплявся. Я вирішив твердити, що мене щойно недавно завербував мій товариш Сидір, ми були в околиці Самбора і мене послали до Кракова, правдоподібно, на вишкіл. Уранці виявилось, що мій страх був даремний. Мені поставили кілька поверхових питань при доброму сніданку, побажали мені доброї дороги, сказали шоферові відвезти мене на станцію і полагодили для мене формальності в зв'язку з моєю дальшою подорожжю. На станції я одержав уже справжній "маршбефель" (подорожній документ), і на мій фальшивий документ поприбивали мені кілька штампів (бо приділили мені на дорогу різні харчі і також виплатили мені на кілька днів утримання в угорських пенгах), чим злегалізували його. Пізніше наша техніка поробила ті штампи, так що дальші документи вже мали на собі більше "урядової сили", а не тільки голу "ворону".

Скоро після полагодження тих формальностей я подався експресом на Будапешт, куди приїхав пізно вночі і втрапив якраз на наліт американських літаків, так що решту ночі я провів у

сховищі. Ранком виїхав на Відень. На угорсько-австрійському кордоні поїзд довго стояв на угорській станції і всі пасажири позбувалися угорських пенгів. Був відкритий буфет, і майже всі пили шприцер (вино, змішане з содовою водою). Я теж позбувся пенгів і решту дороги до Відня був у дуже доброму гуморі. З Відня я поїздом добився до Кракова і подався на Зелену вулицю. У групі з мене сміялися, що я винайшов "найпростішу" дорогу з Турки до Криниці, а саме, через Ужгород, Будапешт, Відень і Краків. І хоч я наївся трохи страху в Ужгороді, успішне закінчення додало мені відваги. Я побачив, що "не святі горшки ліплять" і з дрібкою щастя можна давати собі раду в чужих і досі незнаних обставинах.

Яких два тижні ми затрималися в Злоцькому. Цей час можна б уважати за вакації — погода була чудова, місцевість прекрасна. На жаль, треба було її покидати і далі їхати на захід. Ми переїхали словацький кордон і зупинилися в Пряшеві. У порівнянні з Генерал-Губернаторством Словаччина це був рай, — харчі без карток, в крамницях повно білого хліба, печива, м'яса і всякого добра — бери, скільки схочеш! Одна біда — брак грошей — словацьких корон. Польських злотих не беруть, і не можна їх ніде виміняти. Члени групи, правда, були на т. зв. етаті, і ми одержували щось на зразок місячної платні, але організація не мала багато фондів, щоб усіх достатньо забезпечити, так що доводилося промишляти самим. Через два дні кілька нас рубали дрова, заробили по 20 корон і добре наїлися. А це значило багато, бо ми були голодні.

За якийсь час наша група переїхала до Братіслави. Спочатку ми мали труднощі з приміщенням, і молодші з нас мусіли промишляти, як і де могли. Часом під голим небом, а часом у шкільних будинках, де приміщували біженців. З однієї школи під час німецької облави ми ледве втекли. Нам треба було якось легалізуватися. Кілька з нас пішло в університет вписатися на навчання. Я склав там свої документи, і, хоч нам не дуже обіцяли, що зможемо навчатися, але документи прийняли і дали нам про це довідки, що більш-менш давало нам право перебувати в Братіславі. З часом більшість групи розмістилася в приватних домах на Новій Добі — передмісті Братіслави і на п'ятому поверсі одного будинку на Достоевському Ряді над Дунаєм. Заносилося на довге перебування в Братіславі, робота унормовувалася, і навіть почалися для нас лекції англійської мови, яку провадив наш професор. Одного разу під час лекції була оголошена летунська тривога. Ми замість зійти до льоху, повиходили на балкон і дивилися, як групи срібних американських літаків сунули прямо на нас. Ми не припускали, щоб американці бомбили Братіславу. Та нараз посипалися бомби на "Динамітку", яка була близько нас, і зчинилося пекло. Вся братія не зчулася, як опинилася в льоху.

Якийсь час увесь будинок дрижав від вибухів, і далі відважних уже не було.

У ту пізню годину нацистська Німеччина змінила дещо політику до народів Східної Європи. ЗП УГВР побачило можливість добитися звільнення членів ОУН, які сиділи в німецьких концентраційних таборах. Багато часу і зусилля та матеріальних ресурсів витрачено, щоб подати їм матеріальну допомогу. Відбувалися подорожі представників до Кракова і Берліну.

Пригадую одну подорож до Кракова, що, здається, була пов'язана зі справою в'язнів в Освенцімі. Я перевіз доручені мені матеріали і чимало польських злотих, які наш фінансовий відділ скуповував від біженців, щоб їх у Кракові виміняти на німецькі марки. Щоб роздобути засоби на роботу представництва, фінансовій референтурі доводилося часто провадити валютні та інші комерційні операції, і ми, зв'язкові, мусіли часом перевозити ці речі, що, ясна річ, збільшувало для нас ризик попасти в халепу. Але це було конечне. В Кракові тоді було нас четверо в зв'язковій хаті. Я пробув у Кракові цілий тиждень, але не міг оглянути місто і історичні пам'ятки, бо на вулицю ми показувалися тільки в пекучій потребі. Справа в тому, що німці ловили людей на окопи, а ми не мали відповідних документів на перебування в місті. Так що ми майже цілими днями сиділи в хаті, розказували різні історії і грали в карти. Цій подорожі я можу завдячувати вивчення покера, лябета, 66 і підкидного дурня, — значить, марно час не пропав.

Чимраз більше людей виїздило далі на захід, зокрема в Відні творилися нові організаційні клітини нашого представництва. Тому то і мої поїздки в той час були переважно до Відня, де я зустрічав багато знайомих і товаришів навчання. У Відні тоді була майже вся група Охримовича. Одним із завдань цієї групи, наскільки мені було відомо, було шукати контактів з західніми групами протинімецького руху опору. З особистих спостережень та принагідних інформацій мені було видно, що слабким пунктом нашої визвольної політики були якраз зовнішні зв'язки, а особливо брак контакту з альянтами.

Здається, маючи це на увазі, десь з початком листопада мене сконтактовано в Відні з другом Макольондрою, і ми виїхали через Інсбрук у Форарльберг на прослідження швейцарського кордону. Про Макольондру я чув час від часу від членів нашої групи. Оповідалося в напівлегендарному стилі про різні його поїздки від Донбасу до Італії на підібні, як мої, документи. Виглядало, що в тих ділах він був майстер, а я мав бути його учнем і помічником. Ми всіли в Відні до вагону першої кляси в повному комфорті. Макольондра був дуже говіркий, і приємно було слухати про різні його пригоди. Ми мали з собою харч, але при першій нашій

перекусці я завважив, що раціональніше для мене було ділити наші порції, а не ставити на "спільний стіл". Бо хоч він при їжі ввесь час говорив, але все зі "стола" так скоро зникло, що я залишився з враженням з його розповідей, але з голодним шлунком. В Інсбруку ми пішли до ресторану; він пропонував взяти спільну велику салату з городини, але я категорично відмовився від однієї великої, і ми замовили дві малі. Нашими контактами в Форарльбергу були посол Болюх у Гоенемсі і М. С. у Дорнбірні. Спочатку ми зустрілися з Болюхом, його сином і ще кількома студентами з Відня. Гоенемс був тоді затишним кутком, там не відчувалося, що континент палає в огні війни. Ми оглянули здалека кордон і домовилися з Болюхом, що він його докладніше прослідить і довідається, де і як його можна перейти. Таке саме завдання ми дали в Дорнбірні М. С., одначе його можливості прослідження були обмежені. Він працював на текстильній фабриці і не мав документів, щоб їздити в прикордонній смузі.

Ми поїхали теж прослідити кордон до Констанцу над Боденським озером. Показалося, що перехід тут тяжкий, треба б човном, а що в Констанці ми не мали жадних людей, які могли б підготувати нам ґрунт, то ми цей пункт закинули. За тих кілька днів нашої подорожі вичерпався наш запас харчів, і ми, не маючи карток, не мали змоги нічого купити. А з нашими апетитами це не була маловажна справа. Єдиним виходом із ситуації було піти до німецької військової комендантури і старатися якимсь вициганити "маршферпфлеґунг" (харчі для відряджених). Макольондра цей плян схвалив, але запропонував, щоб я йшов у комендантуру, а він буде біля будинку наглядати, як справи повернуться, — недоцільно нам обом ризикувати. Я зайшов у комендантуру і подав свій документ. Комендант розглядав його з дозою зацікавлення й підозріння. Почав мене випитувати, що я тут роблю так далеко від фронту. Я відповів контрпитанням, чи він є офіцером 1-Ц, бо тільки з таким я можу говорити про свою місію. Він сказав, що хоч він і не є офіцером 1-Ц, все таки як комендант цієї округи повинен дістати якісь інформації. Побачивши, що він досить упертий, я сказав йому, що хоч я не повинен цього говорити, але я розумію його становище: ми є тут, щоб відшукати в цій околиці кілька наших співробітників, які через переміщення фронту мусіли евакуювати свої родини і втратили з нами контакт. Це його задовольнило, і він виписав нам наряд на харчі, так що ми, добре забезпечені, подалися в поворотну дорогу до Відня. Я повернувся до Братіслави і склав звіт про нашу подорож.

Десь у середині грудня я знов приїхав до Відня і заїхав до моїх земляків. Застав я їх у великому смутку — дядька забрали десь на схід від Відня копати окопи. Його син не мав відповідних доку-

ментів, щоб до нього поїхати. Тітка весь час бідкалася і плакала, мене зворушила ця ситуація, і я зробив ніким не санкціоновану поїздку. Тітка підготувала пересилку, і я вибрався в дорогу. Я заїхав до коменданта того відтинку, де працював дядько, і спочатку досить гостро почав з ним розмову, як це так, що я працюю для німецького війська, а мій дядько тут у таких невідрадних умовах. Комендант потрактував мене досить серйозно і почав виправдуватися, що його завдання — будова окопів на цьому відтинку, звільнити зараз він не може, але дозволить мені з ним побачитися й передати посилку, а як тільки буде можливо, то його звільнять. Зустріч з дядьком була дуже зворушлива, він аж заплакав, що я ризикував їхати до нього.

Я повернувся до Відня, і в очах тієї родини я був на якийсь час героєм. Моє геройство трохи приблизно через дещо комічний пізніший інцидент: ще перед першою моєю поїздкою мої зверхники дали мені револьвера угорської марки, який я носив в кишені. Не знаю, на що він був мені потрібний, бо я не мав військового вишколу і не дуже вмів стріляти, але, правдоподібно, це належало до виряду члена революційного підпілля чи може потверджувало документ, який я використовував у своїх подорожах. Та найбільше, що той револьвер робив, то заважав і дер мою кишеню. Тому, повернувшись з тієї поїздки, я дав його дядьковому синові на перехов і потім забув про нього. Пізніше я довідався, що той знайшов для нього сховок у батьковому чоботі. За кілька тижнів батько вдягав чоботи і, не можучи впхати ноги, витягнув його з чобота і зачав натискати на сина, звідки це взялося і чиє це. Той признався. Тоді дядько сказав: О! тому то він не боявся їхати до мене на окопи! Я знав, що він мусить бути в чомусь замішаний. Це дещо применшило моє геройство, але все таки вони були мені вдячні, і, як до них дійшла вістка, що я "пропав", то тітка дала на дві служби Божі за спокій моєї душі.

Наприкінці грудня мене закликали до нашої "головної квартири" в Братиславі, де я дістав інструкції і доручення такого змісту: наша референтура зв'язків наладнала контакт з французьким резистансом у Відні. Ми взяли на себе завдання перевести двох їхніх членів до Швейцарії, де вони мають увійти в контакт з французькими урядовими колами. Переведення їх через кордон дасть нам марку легітимності і допоможе дістатися до альянтських чинників за їхньою рекомендацією. З собою ми будемо мати меморіяли французькою та англійською мовами, які вияснюють генезу, мету, програму, засяг і методи нашого визвольного руху. Передавши меморіяли альянтським представникам, ми залишимося в Швейцарії до дальшої диспозиції. Доручення це мають виконати Макольондра і я. В разі арешту німцями старатися знищити меморіяли, не видати ні людей ні

організацію, а в безвихідному становищі покінчити з собою. Для цього мені дано малий, квадратний пакетик з гуми (виглядало як з презерватива) з ціанкалієм. Крім звичайних документів із спрямуванням до Дорнбірну, я одержав блянки документів для французів, а теж по 250 доларів для себе і Макольондри на видатки в Швейцарії.

Скоро після цього я виїхав до Відня, де велися остаточні підготування до цієї місії. Макольондра був десь біля Інсбруку, так що всі технічні справи впали на мене. З французами сконтактувала мене наша зв'язкова Ліда. Вона познайомила мене з ними на концерті в "Січі", де вона виступала як солістка-співачка. Француз Карл (Шарль) Вебер був, власне альзасець і був трактований як німець. Сам він інженер, працював під Віднем на фабриці літаків. Високий блондин, розумний, врівноважений і спокійний у поведінці. Другий член — це була його жінка, здається на ім'я Шарлін, гарна чорнявка дрібної постави, французького живого темпераменту і веселої вдачі. Дальші контакти з ними йшли через Ліду. День виїзду призначено на 15 січня 1945 р.

У день виїзду Макольондри не було, і мені сказали, що він поїде прямо до Гоенемсу, де ми маємо стрінутися. Я забрав з собою тільки найконечніші речі, які вмістилися в малий наплечник і портфель. Зате мої французи прийшли на призначене місце досить поважно обтяжені. Він мав великий, тяжкий наплечник, випакуваний портфель, валізуку і підручну торбу для жінки. Як показалося пізніше, вони забрали з собою різні пам'ятки, включно з колекцією люльок. Не було вже змоги позбутися частини багажу, і, хоч я не був дуже з того задоволений, ми всіли на поїзд і без пригод заїхали до Гоенемсу. Там винайняли дві кімнати в готелі. На другий день я зв'язався з М. С. в Дорнбірні і з Болюхом. З розмов виходило, що єдина можливість перейти кордон є в Гоенемсі. Рівнобіжно до кордону йшла дорога, якою майже щоденно проходжувався Болюх; згідно з його інформаціями кордон був який кілометр на захід, з тієї дороги можна бачити стежку, якою проходять прикордонні патрулі. Якщо пройти ту стежку незауваженим прикордонниками, то кордон перейдено, — і дана особа вже в Швейцарії. Я пройшовся з послом по тій дорозі і оглянув місцевість. Проблемою виглядало тільки те, що між дорогою й кордоном було чисте поле, вкрите снігом, і не було ні дерев ні горбків, за якими можна б сховатися.

Ми були готові до переходу. На жаль, Макольондри не було, і я вирішив чекати, поки він не з'явиться. Ані я, ані тим більше мої супутники не були з того задоволені, бо нам загрожував контроль. Крім того, вони покинули роботу й мешкання в Відні і боялися поліційного розшуку.

Ні 17 ні 18 січня Макольондра не з'являвся, і ситуація стала

досить критична. Я міг був без великих ускладнень закинути плян і повернутися до Відня, але мої супутники мали за собою "попалені мости", і їм відвороту не було. Тому я вирішив увечорі 18 січня 1945 р. переходити кордон. До Гоенемсу приїхав М. С., якому я залишив 250 доларів, що були призначені для Макольондри, і сказав з'ясувати йому справу, — чому я зважився йти без нього.

"Як тонке, то ще й рветься" — каже приповідка. Крім того чистого, білого поля, — на додаток ніч була морозна і ясна, надворі стояла повня місяця (пригадалося мені, що це якраз був Щедрий Вечір, коли в нас вдома завжди було місячно). Десь коротко перед північчю, як у готелі все затихло, ми викралися надвір. Для маскуванню на сніжному полі ми забрали з ліжок простирала. Не зустрівши нікого в містечку, ми дійшли до шляху, а потім обережно через поле — прямо до кордону. Вже досить близько від нього ми побачили, як стежкою пройшов патруль, — ми лягли в сніг і, як він віддалився, незавважені пройшли чорну стежку, висипану жужіллю і відіхнули з полегшею. Та тут прийшло наше розчарування. Кілька кроків за стежкою був берег з зарослями, який спускався вниз. Ми кинулися тим берегом і з розгону вперлися в дротяну засіку. Це наробило шуму, і ми почули недалеко тривожні голоси прикордонників. Я побачив, що перед нами є два ряди дротів, а за дротами була або річка або якісь мокляки. Голоси і кроки наближалися, становище було безвихідне. Мої супутники з їхнім багажем заплуталися в дротах. Я сказав їм, що я виходжу назад на стежку і здаюся, а вони хай сидять тихо і, як заспокоїться, хай стараються втікати назад.

Меморіяли, які я мав у кишені, я викинув між засіки, вийшов назад на стежку, відійшов від того місця, зараз мене оточили прикордонники, і я здався їм. На питання, чи я сам, я це потвердив. Вони забрали мої речі і мене, з піднесеними руками, завели на станцію, яка була кілька сот метрів далі. Кілька солдатів повернулося оглянути те місце, де я був, і через яких десять хвилин привели моїх супутників. З нами поводитися досить гостро, але коректно. Я був дещо більше в їхній неласці, бо був брехав, що я сам. Нам зробили докладний особистий трус, як теж огляд наших речей. І тут я побачив, що портфель Карла був випханий манускриптами, на яких було позначено "секретно" і "дуже секретно": це були пляни і інструкції з авіазаводу, де він працював. У мене не знайшли нічого, що компромітувало б мене, крім 250 американських доларів. Тут списали тільки короткий протокол і ще вночі перевели нас на поліційну станцію в Гоенемсі. Там держали нас у звичайній кімнаті. Станція була мала — просто собі будинок з видом на дорогу. Вранці списали ще один протокол і зінвентаризували наші речі. Довгий час ми сиділи в

бюрі, і через вікно я бачив, як дорогою проходили Хрептовський і Болюхи і про щось жваво між собою розмовляли, не уявляючи собі, звідки я на них дивлюся, — природно, з певною заздрістю. Бо настрої у мене не був надзвичайний. Що в моїх супутників знайшли ті "geheimlich" і "sehr geheimlich" документи, справа набрала досить поганого обороту.

Пополудні нас перевезли до тюрми в Бреґенці. Нас розділили, і мене посадили в камеру, де вже був один словінець і один італієць. Камера була досить чиста, кожний мав своє ліжко, і було досить тепло. Харч був скупий, але стерпний. Крім того, мені повернули мої особисті речі. Я мав із собою дещо харчів, смальцю, цукру і чимало цигарок, так що в'язничний харч доповнював своїми запасами і навіть трохи давав своїм товаришам у камері, так що атмосфера створилася між нами — особливо зі словінцем — досить сердечна. З італійцем ми не могли розговоритися, бо він не вмів по-німецьки. Він усе казав, що "Tedesco po buono, multo laborare, poco mangiare".*

За кілька днів мене викликали на допит. До того часу я вивдавав досить просту історію: я студент. У Відні я не міг дістатися до школи. Я маю родича Гаврила Кушніренка, який живе в Цюріху в Швайцарії. Я хотів дістатися до нього, щоб продовжувати навчання. У Відні моя товаришка Розалія Бодак познайомила мене з Веберами, які також хотіли дістатися до Швайцарії, і ми разом вирішили перейти кордон. (Щоб запам'ятати, я вживав імен людей з моєї місцевости, які вже не жили — їх обох розстріляли німці). Було видно, що слідчий у цю історію не дуже вірив, але, здається, не було його завданням видобути з мене більше, або не мав він до цього якоїсь надзвичайної охоти. Давши мені кілька питань для уточнення деяких деталей, він це все написав, дав мені підписати і відпустив до камери. Решта часу в тюрмі в Бреґенці була спокійна, на умови нарікати не можна було, і після початкового шоку я прийшов до себе і настрої поправився. Охорона були типові австрійські службовці, трактували нас як велів ц.-к. закон. Дні проходили в розмовах із словінцем. Обоє ми були співучі і часто співали українських і словінських пісень. Минав час, і я навіть почав сподіватися, що може про мене забули.

Але одного дня мені наказали збирати речі і разом з Веберами посадили на поїзд і перевезли до тюрми в Інсбруці, звідки за кілька годин двоє гестапівців взяли нас під ескорт, посадовили на поїзд, де ми зайняли ціле купе і поїхали на Відень. Під час

---

*Німецьке погано, працювати багато, їсти мало.

дороги гестапівці досить вільно і навіть приязно поводитися з Веберами. На мене зате дивилися з підозрінням і трактували з дистансом. Їм дозволяли самим іти в коридор і до туалету, зате мене до того місця вели під охороною. У Відні на нас ждало поліційне авто, і нас перевезли до тюрми Rosauerländer Kaserne.

Ніч я пробув у досить великій камері, де було понад 20 в'язнів. Спали ми на дошках, побутові умови були багато гірші, як у Брегенці. На другий день мене оформили — поробили з мене фота й узяли відтиски пальців. Наступного дня нас транспортом відвезли до карного табору в Лянцендорфі і посадили у внутрішній тюрмі в таборі (Schutzhaft). Це був барак з двома величезними залами (коло 200 осіб в одній залі). Житлові умови були жахливі; переповнення, бруд, паразити, люди спали, де хто міг на долівці, збиті як оселедці, долівка здебільша була мокра. Як тільки вночі гасилося світло, починався марш до кльозету; щоб туди пробитися, люди наступали на тих, що лежали на підлозі, зчинявся крик, а часто доходило до бійки. Більшість в'язнів — чужинці різних національностей, багато з них сиділи за порушення робочої дисципліни, спробу втечі, крадіжки, бійки та інші більш чи менші кримінальні провини. Деяких брали з в'язниці на роботи, але більшість сиділа без діла. Загальний табір був т. зв. Arbeitslager, і там усі працювали і мали більше волі руху. У Schutzhaft-і сидів найгірший і найнебезпечніший елемент. Прохарчування було дуже погане. Два рази на день виводили нас на двір, ставили в чергу, і ми одержували кусок хліба і черпак юшки з необираної картоплі. Було щастя, як попадалося кілька шматків картоплі. Як вони тоді смакували! Довгий час, уже після виходу з тюрми, мені дуже смакувала картопля в лушпинні. Ці жахливі умови з багатьох людей поробили прямо звірів, які керувалися тільки інстинктом, і їхньою життєвою девізою було за всяку ціну роздобути щось з'їсти і закурити. При розподілі тієї юшки й харчів охорона часто біла в'язнів дрюками. Важко твердити, що охоронці були садистами і знущалися з в'язнів; може і по неволі мусіли вживати тих дрюків, бо інакше неможливо було вдержати сякий-такий порядок. Бо виголоджені в'язні намагалися ще раз пропхатися в чергу в надії на другу порцію і зчиняли нелад.

Я й досі не знаю, з якою метою нас вислали до Лянцендорфу. Чи, на те, щоб ми, доки не почнеться слідство, не були в Відні, де може ми змогли б якось сконтактуватися з людьми назовні? Але правдоподібніше на те, щоб нас зшокувати і "зм'якшити" на слідство.

Звичайно в книжках про революціонерів читаємо, як вони "з усміхом на устах" переходили всі тортури і невгоди і не "ламалися духом". На жаль, про мене таких книжок не можна б писати. Для мене, що досі ще по тюрмах не сидів, відправлення до

цього Schutzhaft-у було великим шоком і не могло не викликати чорного настрою і певної депресії — ви нараз були кинені на людське дно. Психологічним ударом було також те, що тут можна безслідно пропасти і "хреста ніхто не поставить і не спом'яне". Але після початкового шоку людина намагається створити певний оборонний механізм і вжитися в обставини. Хоч я ще мав трохи цигарок, я постановив перестати курити. За решту цигарок я купив собі досить "добре" місце — на шафі, коло вікна, де я міг сидіти, а то й прилягти і дивитися на залю згори, як теж бачити через вікно, що діється надворі. Велику полегшу дала мені зустріч з українцем Кобилянським. Він кілька днів був з нами, я не міг дізнатися, за що він туди попався, але за кілька днів ми могли поговорити про різні побутові справи, а навіть і про політику. Це давало задоволення не менше, як кусні картоплі в юшці. За кілька днів я вжився в ситуацію, але голод чимраз більше ослаблював фізично і робив мене апатичним до всього. Досить часто понад табір пролітали ескадрильї американських літаків і біла по них зенітка. Спочатку, на думку, що якби впала десь близько бомба, то з нас нічого б не залишилося, огортав неспокій і страх, але з часом це перестало справляти враження. Ввесь час мучила мене думка, як би попередити наших людей, що мене заарештовано, щоб вони поробили потрібні заходи щодо людей, яким могла загрожувати небезпека. Я роздобув паперу, написав записочку до своєї сестри і передав людьми, які йшли на роботу, щоб вони якось передали далі. Як пізніше я довідався, той лист сестра одержала, остерегла, кого треба, і навіть їздила до Лянцендорфу з передачею, та їй сказали, що мене там уже нема.

Справді три тижні пізніше нас перевезли назад до Відня до Rosauerländer Kaserne. Я знов опинився в великій камері, і тому, що не було для мене помосту, я на ніч лягав на столі. За кілька днів мене повели пішки по Набережній над каналом до будинку Гестапо на допит. Була провесна, і хоч мої руки були скуті, іти було приємно.

Мій слідчий був досить молодий, стрункий гестапівець. Я почав свою історію, яку я подав у Брегенці, але він зразу застеріг, щоб я йому не оповідав казок, бо я не студент, але більшовицький шпигун. Я заперечив, і за це він кілька разів мене потягнув нагаєм. Я далі заперечував. Тоді виринула справа особи, що сконтактувала мене з Веберами. Я твердив, що то була Розалія Бодак, за що він знов почав частувати мене нагаєм. Він сказав, що її ім'я є Ліда і що вона співачка. Я побачив, що Вебери "сиплють". Я далі твердив, що я знаю тільки Розалію. Він намагався видобути від мене імена людей, яких я знаю в Відні. Я сказав, що я щойно приїхав до Відня, і, крім Розалії, нікого не знаю. На кінець допиту він сказав мені, що як шпигуна мене і так розстріляють, але перед

тим мене пустять через таку машину, що я все скажу.

Під вечір мене відвели до тюрми. Мій настрої був поганий — стан здавався безнадійним. Хоча в мене нічого не знайшли, але те, що знайшли в моїх співтоваришів, ставило нас усіх під оскарження в шпигунстві, що в той час, принаймні в моєму розумінні, було однозначне з карою смерти. Дуже гнітило також те, що мене оскаржено в шпигунстві на користь більшовиків — саме тих ворогів, проти яких була спрямована наша боротьба. Далі було ясно, що Вебери "співають" і зізнають не так, як ми договорювалися, але говорять правду.

З розповіді в'язнів я дізнався про тортури, яких Гестапо вживає при слідстві і які мені приобіцяв мій слідчий. Я прийшов до висновку, що нема сенсу проходити через той гестапівський млинок, знаючи, який буде мій кінець, і наражуватися на заламання, яке потягнуло б за собою арешт Ліди, а далі може й інших людей з нашої організації. Обмірковуючи ці проблеми, я знайшов вихід, чи радше він увесь час був зі мною. Пакет з ціянкалієм був при мені, бо при всіх обшуках, які ми проходили, його не знайшли. В той час шили піджаки з ватівниками на плечах. У мене ті ватівники були досить грубі, і в один з них я запхав той пакетик.

І тут почалася дещо трагікомічна історія: коли в камері стемніло, я видобув той пакет, ліг на своє ліжко-стіл, помолився, згадав батьків, сестер, брата й товаришів, надкусив ріжок пакета і почав висисати вміст пакета. Чекаю — нічого не сталося. Тоді я взяв увесь пакет в уста, пожував його на пластівки і проковтнув. Я знав, що смерть від ціянкалію повинна б наступити зразу, а її не було. Психічно я вже був ніби мертвий і ждав на фізичну смерть. Смерти я не дочекався, заснув і був дуже розчарований, коли вранці пробудився. Моя спроба самогубства не вдалася. Правдоподібно організація купувала ціянкалій десь на чорному ринку і купили "липу", або може з часом він утратив свою дію.

Через день мене знову повели на допит. Свідомість, що мене вважали за більшовицького агента була для мене найболючіша. Тому я вирішив, що мені треба до чогось признатися. Я постановив признатися до ідеї і членства в організації, а всі свої сили спротиву сконцентрувати в намаганні не видати людей.

Слідчий зразу взявся до мене гостро, але я зразу заскочив його тим, що я не більшовицький агент, а член Організації українських націоналістів. Це його збило з пантелику. Видно було, що він на тих справах не дуже визнається. Він почав підозрівати мене, що це є брехня і що я знов намагаюся викручуватися, бо наскільки він знає, то у Відні є українці і навіть мають організації, і всі вони льяольні громадяни. Я мусів його переконувати, що я належу до тих "нельяольних" українців і що наша організація бореться за

самостійність України і проти всіх тих, які її гноблять. Його це не переконувало, і він далі твердив, що я більшовицький агент. Тоді я йому сказав, що якби він мав у руках ті документи, що я ніс у Швейцарію, то побачив би, що я говорю правду. На питання, де ж ті документи, я сказав йому, що я викинув їх на тому місці, де мене заарештували. Він обіцяв їх пошукати, а тоді, як викажеться, що я брешу, то це вже буде останній раз, що він мене так легко трактує. Розмова зайшла знов про Лїду — я далі твердив, що то Розалія і що я нічого більше не знаю. Не знаю, де вона живе, ми зустрілися з нею на умовленому місці за умовленими знаками.

Тоді він витяг фото з концерту. На сцені були три дівчини — але зразу було видно, що він є на злій дорозі, бо на задній стіні сцени були російські написи про РОА (Российская освободительная армия — Російська визвольна армія) і Власова. Це мене трохи заспокоїло. Цей допит обійшовся без нагай, і я побачив, що мій слідчий зм'як і зробився непевний.

За кілька днів знову відбувся допит. Слідчий сказав, що знайдено ті папери на кордоні, що вони трохи пошкоджені і що він не може всього цього зрозуміти і відсилає їх до Берліну до Головного Секретаріату Райху (Reichssicherheitsamt), а там вони в тих справах розберуться. Як би воно не було, зі мною і так буде погано. "А ми ту Лїду і решту твоїх товаришів скоро будемо мати в тюрмі так, як маємо вже товаришів Вебера". На цьому він мене відправив у тюрму.

Скоро після цього допиту мене перевели до меншої камери, в якій було нас 11 в'язнів різних національностей, де я перебував аж до "визволення". Тут було відносно чисто і не тісно, був певний порядок і до самого кінця ми одержували наші мізерні харчові порції, що включали хліб, марґарин, мармеляду, навіть часом і шматок м'яса, проте були невиспачальні, і ми весь час були голодні. Люди в камері були досить стримані, і ніхто не розказував, за що він сидів, а намагався приховувати свої політичні погляди. Але з часом можна було про них здогадуватися. Був один молодий чех, який хоча, здавалося, не був комуністом, але був русофілом. Було двоє росіян — виглядало, що не сиділи за політичні вчинки і один скидався на шахряя, але це могла бути тільки їхня маска, у всякому разі наближення радянських армій їх не турбувало. Був у камері один літній чоловік — вищий державний радник (Oberregierungsrat) з Відня, який був виразно не лівих поглядів, людина дуже інтелігентна, чесна, справжній джентлмен. З ним я найбільше зблизився, і кілька тижнів по виході з тюрми я розшукав його помешкання і відвідав його. Не знаючи добре, хто чим дише, я теж не відкривав нікому своєї душі.

Життя в камері проходило з дня на день. На допити мене не брали. Тільки одного дня звели мене і Вебера униз у коридор, який був переділений ґратами. В кімнату за ґратами ввели досить

гарну молоду дівчину, перелякану й заплакану. Я з полегшею зідхнув, що це не була Ліда, що і я і Вебер potwierдили. Радість і вдячність до нас освітили лице тієї дівчини, яку підозрівали, що вона Ліда.

Карл сказав мені тоді, що він у поганій ситуації, бо в тюрмі є кілька людей з його організації, і вони йому погрожують. Він подав мені свою аресу в Відні і просив зайти до нього, якщо ми живі з того вийдемо.

До нас різними шляхами доходили вістки, що фронт зближається до Відня, і всі сприймали їх з полегшею і надією на визволення. Одначе мені це не давало радості, бо для мене це було "з-під ринви та на дощ". Попасти з гестапівських у енкаведівські руки це так, як від чорта до диявола.

Ми довідалися також, що на нашу тюрму наклали карантин, бо буцімто в тюрмі вибухнула пошесть тифу, і нікого ні на допити ні на транспорт не беруть. Наскільки це було правдою, годі сказати — дехто твердив, що австрійці, які були в адміністрації тюрми, хотіли цим способом рятувати в'язнів.

З початком квітня почастишали нальоти на місто. Кілька разів бомби падали близько нашої тюрми, а раз навіть пошкоджено одне крило будинку. Під час нальотів було досить моторошно сидіти на четвертому поверсі, дехто молився, дехто намагався запахатися в якнайдаліший куток.

Одного дня до нашої камери привели двох американців. Їхній літак зістрелили, вони парашутували, і їх зловили і чомусь дали до нашої тюрми. Один був молодий лейтенант, а другий сержант з Бостону. Вони були з нами два дні, а потім їх кудись забрали. Пригадую, що сержант, який був кременної будови, кидався як вовк, на свої мізерні порції, скоро їх поїдав і весь час розглядався, чи хтось чогось не лишає. Часом ми йому дещо вділювали з наших пайок. Лейтенант був худорлявий, видно, вмів зносити голод і поводився гідніше.

Доходили чутки, що фронт уже на околиці міста, що в тюрмі створився якийсь комітет, який має перебрати владу. Вже було чути гарматний гук, що зближався все більше.

11 квітня ми довідалися, що по цей бік каналу, над яким була наша тюрма, вже є радянські війська, а німці держать фронт у другому районі за каналом. Усю ніч на 12 квітня через канал велася сильна перестрілка, особливо вили "Катюші". Ніхто не спав. Вранці через вікно на подвір'ї ми побачили цивільних людей з червоними опасками — це були члени комітету в'язнів. Наші камери далі були зачинені, і обслуга далі виконувала свою роботу. Стрілянина тривала. Пополудні до нас дійшла чутка, що радянське військо ввійшло в приміщення тюрми. І дійсно, за якийсь час відчинилися двері і до нашої камери ввійшов полковник Червоної армії з кількома вояками і членами в'язничного комітету.

Він привітав нас з визволенням і сказав нам виходити з тюрми. Один з комітету намагався довести полковникові, що не можна так усіх звільнити без попередньої перевірки. Я собі подумав, от буде халепа. Але полковник заявив, що він командує цим відтинком — тюрма є на фронтовій лінії — через канал ще довго можуть іти бої і держати тут в'язнів небезпечно. Ми схопили наші речі і подалися з поля обстрілу. Я вийшов з тюрми майже з порожніми руками, без жадного документа, щасливий, що живий.

Я був виснажений, надворі було гаряче, за який кілометр сили мене покинули. Я підійшов до солдатів коло польової кухні. На їхнє питання я сказав, що іду з тюрми (хоч і так було це видно). Багато між ними було з України. Вони всипали мені миску звареного рижу і дали хліба. Я підкріпився біля них — вони ще дали мені на дорогу хліба й смальцю, і я подався далі. Але куди йти? Я пригадав, як я привозив із Словаччини кілька передач від однієї нашої дівчини до її брата О. К. Він жив тоді в парафіяльному домі при Лерхенфельдській церкві. Я подався туди, і мені пощастило. Я застав їх там, вони мене прийняли і допомогли.

Через якийсь час я зайшов на адресу, яку подав мені Вебер. Обоє Вебери були дуже пригноблені і перелякані. Сказали мені, що вони під домашнім арештом. Уся їхня сітка була виарештувана. Більшість з них це комуністи, і вони обвинувачують його, що він їх зрадив (що, здається, було правдою). Його допитували вже в присутності росіян, які питалися про мене. Що з ними буде, він не знає. Чув, що їх повезуть в Одесу, а звідти до Франції. Він порадив мені зникнути, обережно відходячи з дому, щоб мене ніхто не завважив. Ще в тюрмі якийсь час мене гризло сумління, що я не дотримався букви моєї інструкції (хоч і зробив спробу), і виявив себе як члена організації, характер якої я повинен був ховати. Але так, як пішли справи, то це може і було корисне. Бо це спрямувало слідство на інші напрями, які треба було прослідити, а на це був потрібний час, який був важливим чинником. Ніхто на тому не потерпів, не так, як з французами, ніхто з нашої сітки не був заарештований. Хоч Вебери зрадили псевдонім Ліди, але, на щастя, вони не знали її адреси, ні інших подробиць про неї. Ці подробиці я знав добре, але я вирішив їх не зрадити, і це я виконав. І ось я на волі. На волі? Радше треба сказати, що я вийшов живий з тюрми і вирвався з гестапівських рук. Алеж волею цього не можна вважати: Відень був зайнятий радянськими військами — фронт посувався на захід, я був без жадного документа, без засобів на життя, наражений кожної хвилини попасти в руки "Смершу" чи НКВД.

Все таки одна фаза мого життя закінчилася, і я вступав у наступну, ще більш непевну і часами небезпечнішу. Про неї іншим разом.

Харківська трагедія

РИСИ ЖИТТЯ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УРСР

Дора Штурман

Людина людині — друг, товариш і вовк.
(Сучасне радянське глузливе прислів'я)¹

Радянський менаджер

Директор інституту ВНІПІЧЕО доктор технічних наук, лавреат сталінської та державної премій професор Андоньев ученим не був. Йому належала лише одна добра ідея, та й та не власна. Ще на початку "великих п'ятирічок" професор теплотехніки Крушель, учень сумно відомого Рамзіна,² запропонував охолоджувати металургійні печі окропом. Звичайно печі охолоджують холодною водою. Вода трохи нагрівається, але й брудниться, витікає ні до чого не придатна. А якщо перепускати воду через піч так, щоб вона скипала і перетворювалася на пару? А пару — на теплофікацію. І металургія не лише споживатиме енергію, а ще й вироблятиме її.

Ідея справді була цінна й перспективна, але вимагала деякої зміни конструкції печей. Мабуть, через це так вийшло, що авторське свідоцтво одержали двоє молодих: московський професор Крушель та інженер-сантехнік Андоньев з харківського інституту Гіпросталь.

Але настав 1937-ий рік, і зник Крушель, наче й не було. Андоньеву було просто небезпечно нагадувати про спільний винахід: могли й спільне шкідництво "присобачити". А далі — війна. Після війни, коли водопоста-

---

1. Наведене прислів'я є пародією на два типові вислови радянської пропаганди: "У капіталістичному суспільстві людина людині — вовк" і "У соціалістичному суспільстві людина людині друг, товариш і брат" (прим. *Редакції*).

2. Рамзін, Леонід Костянтинович (1887-1948) — професор, видатний теплотехнік, автор великої кількості визначних винаходів. 1930 року засуджений до страти як керівник "Промпартії" за фальшивими звинуваченнями. Страту замінено на 10 років ув'язнення. Під час ув'язнення винайшов так званий "прямоточний казан", за що був нагороджений і звільнений з ув'язнення. Про нього розповідають, що, дізнавшись в ув'язненні про нагороду і помилування, а також про те, що офіційні газети прославляють його як героя, сказав словами з газети: "Країна чудес, народ-герой" (прим. *Редакції*).

чання не встигало за металургією, ідея стала актуальною, і Андоньєв почав її "пробивати". Хоч усі відповідальні працівники Міністерства чорної металургії вивчали в школі фізику, але до пропозиції Андоньєва поставилися без довіри й чути не хотіли про зміну затверджених конструкцій. Але Андоньєв був не з таких, що зупиняються. Звернувся до найвищих. За тих часів найвищі кого завгодно стирали на порошок, але "технарів" іноді підтримували, а особливо тоді, коли вони пропонували щось таке, що обіцяло можливість швидко й дешево перегнатигнилий Захід.

І потелефонував всевладний тоді Маленков міністрові Тевосяну: "Слухай, що там у тебе з цим Андоньєвим? Здається, щось корисне пропонує... Дай йому спробувати. Потім прозвітуєш".

Мінчормет повагався трохи і дозволив Андоньєву відбути дослід на старій мартенівській печі, яку незабаром мали зруйнувати. Згорить піч — мала біда, все одно стара. Складемо акт для прокурора, запишемо, скільки мали збитків через "винахід", тоді винахідникові самому випаритися схочеться.

Але піч виробила потрібну кількість годин, та ще й більше. А інша піч, охолоджувана звичайним способом, швидко прогоріла.

Успіх надихав Андоньєва і назавжди визначив стиль його діяльності: винайти, якось швиденько підрахувати і, не витрачаючи часу й грошей на досліди, готувати великий проект, іти з ним прямо в промисловість. І не було межі його "пробивній" спроможності.

Андоньєвський стиль імпонував партійним босам. Без коштовних і тривалих досліджень, як у цих атомників з їхніми циклофазотронами, ідею — просто з паперу в промисловість, на завод. Якщо всі вчені так працюватимуть, мо' й справді наздоженемо Захід! І в харківській Гіпросталі з'явився відділ випаровувального охолодження з Андоньєвим на чолі. Незабаром він став заступником директора. У міністерстві до нього прислухалися.

На "мартинах" випаровувальне охолодження пішло добре. Заощаджували воду, пара йшла на теплофікацію. Один розумний замінив у відомій пісні слова "горять" на "киплять". Вийшло добре:

Киплять мартенівській печі,
І вдень і вніч киплять вони.

Як численні з радянських менаджерів, Андоньєв практично не був антисемітом. Після війни партійні працівники залюбки будували кар'єру на антисемітизмі. Але Андоньєв був адміністратором у науці, а в науці треба рук і голів. Отже, чи не використати голови євреїв? Адже вони тепер тримаються за працю за фахом, бо їм щораз важче влаштуватися. І пішла про Андоньєва добра слава серед євреїв: бере! Щоправда, обком спробував був втрутитися: "Процент перевищуєте". Але, маючи могутнього оборонця в особі заступника міністра Кето Джапарідзе — дочки одного зі славних бакинських комісарів — "жертв міжнародного капіталу", яка потім стала названою дочкою Сталіна, він чхав і на райком, і на обком.

Розрахунок виправдався: Андоньєв зростав на випаровувальному охолодженні, немов на дріжджах. Кандидатська дисертація, сталінська премія, монографія, докторська...

Але золота жила вичерпувалася, завдання ставали щораз складніші. І несподіванки траплялися дедалі частіше.

Після успіху з мартенами взялися за домни. Але не розміркували чогось, і дві новісінькі домни, переобладнані на випаровування, довелося поставити на капітальний ремонт. Іншому за тих часів голову би зняли, але Кето врятувала. Потім поліпшили конструкцію, і справа рушила.

Одначе, доводилося про дещо й замислюватися. Створили кілька лабораторій, знайшли фізиків і математиків, придбали велику лічильну машину. Але справжньої дослідно-промислової бази не було і створити її в Харкові на той час не вдавалося.

Незабаром після ХХ з'їзду повернувся з табору Крушель. Постарів, але ще тримався козаком. І почав "права качати" — доводити. Не багато довів. За авторство якийсь гонорар одержав, але ні лавреатства, ані премій за промислове запровадження винаходу. Та ще й почув "згори": "До чого ви тут взагалі? Люди працювали, запроваджували, а ви що в цей час робили? Ліс рубали, вічну мерзлоту колупали? А тепер на готовеньке з'явилися?"

Прийшли шістдесяті роки. Будували нові величезні мартени з випаровувальним охолодженням. Як і раніше, одержували ордени "знатні сталевари". Захід начебто відстав, але раптом почав руйнувати свої мартени і будувати замість них керовані комп'ютерами конвертори, які за півгодини витоплювали стільки сталі, скільки "мартин" за цілу зміну.

Роки перших "сталінських" п'ятирічок, коли ціле керівництво заводу йшло до таборів за "шкідництво", а далі туди ж таки їхало й нове керівництво, яке ще не встигло втямити, що діється на заводі, минули. Тепер керівники заводів надсилали до міністерств уміло складені пояснення невиконання плянів і недодержання строків, а урядовці міністерств, самі колишні виробничники, згадуючи чорта, запроваджували нові пляни й строки. На директорів і головних інженерів накладали стягнення, іноді переводили на інше підприємство, іноді знижували на посаді, але все так чи так миналося, і в шістдесят років керівника після всіх доган і стягнень з пошаною випроводжували на пенсію. Ніхто не згадував про минуле, не зазірав у майбутнє, не аналізував сучасне. Усі підсвідомо розуміли, що інакше система працювати не здатна, а коли занадто тиснути, буде ще гірше. Але чого справді не любили, то це "ЧП" — "чрезвычайных происшествий", або надзвичайних випадків по-нашому.

Інакше діяли місцеві партійні органи. Хоча там (так само, як у керівництві КГБ та міліції) усі стали дипломовані (принаймні на папері), але працювали по-старому або, як стали казати, — "по-брежньому", замість "по-прежньому". Нічого не тямлячи й ні на чому не визнаючися, втручалися досвідно до всього, до того ще й діяли свавільно і тисли як хотіли.

На сибірському металургійному заводі готували допуску нову величезну домну. Її так-сяк збудували вчасно, але з повітрягрівачами запізнилися. Раніше їх називали "кавперами" за ім'ям англійського винахідника, але за часів боротьби проти "космополітизму" довелося швиденько вгадати нову назву — російську, бо як раптом стало відомо, все на світі вигадали росіяни. Обком наполегливо вимагав пустити черговий "велетень соціалістичної індустрії" до чергової "славної річниці". Кавпери на порушення всіх технологічних норм висушували прискореним темпом. Звичайно, знали, що від такого "нововведення" доведеться

незабаром ставити їх на позаплянний ремонт, але сподівалися, що якість минеться. Домну пустили вчасно, готувалися до урочистого витопу першого чавуну. І раптом один з повітронагрівачів вибухнув наче вулкан і звалився на голови людей, що копирсалися довкола (головне — студентів, надісланих за наказом райкому прибирати заводську територію), купою розжареного каміння. Деяких розчавило миттю, деяких присипало уламками, під якими вони пеклися живцем або замерзали на пекучому сибірському морозі.

Міжвідомча комісія швидко знайшла причину лиха. Замість орденів та премій наринували кари, деяких звільнили з праці, когось ув'язнили. Але головні винуватці, які дали телефоном не писані, але обов'язкові вказівки, залишилися, як завжди, безкарні.

Андоньевцям цього разу пощастило. Довели, що випаровувальне охолодження працювало справно. Цього разу не вдалося скласти на них провину, як це звичайно роблять, коли запроваджується щось нове.

Зростання "випаровувальних" відділів йшло разом із збільшенням їхньої загальної продукції при одночасному зменшенні продукції кожного співробітника.

"Перекури" в коридорах розтягалися на цілий робочий день. Начальство марно намагалося покласти цьому край. Оскільки левів для цієї мети застосовують лише в анекдотах,³ то наказали полювати на нероб замість них завідувачам відділів та лабораторій. Але вдалося лише загнати ледацюг до туалетів. Сам Андоньев іноді брав участь у кампаніях проти нероб; якість навіть влетів до жіночої вбиральні і влаштував на місці прочуханку. Весь інститут реготав, але ніхто не був на нього лихий. Хоч який він був, але не злий і не шкідливий.

Іноді він казав дивні речі, і при тому без натяку на гумор.

Замість "пост фактум" казав "в хвіст фактам". Одного разу, скінчивши якісь замовлення для заводу імені Володимира Ілліча, прилюдно заявив: "З Володимиром Іллічем ми віднині покінчили раз і назавжди". Це декому подобалося.

Наукових праць працівників інституту він не гальмував, завжди "проштовхував" їх до друку та на одержання авторського свідоцтва, але завжди приєднував своє прізвище до переліку авторів. Робив він це з чистим сумлінням, оскільки "проштовхнути" винахід пересічної людині набагато важче, ніж винайти. Інша справа — директор, доктор наук та лавреат. Співробітники це розуміли і не скаржилися. За числом винаходів Андоньев мав незабаром наздогнати Едісона. Одна біда — усі винаходи колективні. Щоправда, в переліку авторів його ім'я майже завжди на першому місці — за абеткою.

---

3. Відома радянська анекдота: Керівники одного інституту позичили в зоопарку двох левів і випускали їх у робочий час до коридорів інституту, щоб співробітники марно не вешталися коридорами. За місяць левів раптом забрали назад до зоопарку. Один лев дорікає другому: "Дурню! Я з'їв трьох докторів і чотирьох кандидатів, і ніхто цього й не помітив. А тобі забаглося прибиральницю з'їсти. Ось тепер через тебе знов сидітимемо за ґратами..."

ВНІПІЧЕО і пригоди в ньому

Ідея створити новий інститут виникла давно — ще після перших успіхів Андоньєва. Звучало гарно: "НІІ випаровувального охолодження". (НІІ — то "научно-исследовательский институт", по-українськи науково-дослідний — НДІ; алеж в СРСР ніхто не вживає цього по-українськи). А ще краще було б "НІІ металургійної енергетики". У міністерстві цю думку спочатку підтримали.

Майже десять років "пробивав" інститут тараноподібний Андоньєв. Нарешті, "пробив", але не те, на що сподівався. Накинули інституту досліджувати способи боротьби проти забруднення металургією довколишнього середовища: екологія стала модою. Хоч він і сам на цьому не дуже визнавався, і фахівців нема справжніх, і проблематика заплутана, і вік уже не той, алеж пішов на бій — міцно стій.

Ще перед відкриттям андоньєвського НІІ почали будувати новий будинок — на цілий квартал, зразу для трьох інститутів. Збудували до п'ятого поверху — і будівля завалилася. Цілком самотужки. Подивилися, а між цеглин замість цементу — пісок; цемент будівельники крали і продавали "наліво": невіддалік стояли селища з приватними будиночками.

Збудували будинок знову, замешкали, дістали собі назву "ВНИПИ-ЧЕРМЕТЭНЕРГООЧИСТКА", скорочено — ВНІПІЧЕО — майже НІІЧАВО, як у братів Стругацьких.⁴ У стінах будівлі поклали величезні рури для кондиціонування повітря: щоб було, як в обкомі. Привезли кондиціонер, але так і не впоралися його налагодити, і влітку терпли від спеки, а взимку — від холоду.

Потім почалися пригоди...

Спочатку двоє техніків згальтували десь дівчинку. Одному дали вісім, другому — дванадцять років. Звільнили їх як "соціально близьких" достроково, але погане виховання кадрів годі було приховати.

Потім один завлаб переписав технічний звіт з матеріалів Таллінського інституту. Не втямив, бовдур, бодай фрази перекроїти. Замість Андоньєва підписав це головний інженер Самофал. А естонці дізналися — і до газети "Известия". Фейлетоніст назвав у газеті андоньєвський інститут "курильнею". Довелось Андоньєву їхати до Талліна вибачитися прилюдно на вченій раді. А ті навмисно відбули засідання естонською мовою. Сидів Андоньєв як побитий дурень. Перший секретар харківського обкому Ващенко — сам із "металургів" — викликав тоді Андоньєва "на килим", на проуханку.

Почали з обкому придивлятися, наказувати, кого брати на працю

---

4. У популярній в СРСР сатирично-фантастичній повісті братів Стругацьких "Понеділок починається в суботу" дія розгортається в НІІЧАВО (Научно-исследовательский институт чародейства и волшебства — науково-дослідний інститут чародійства й чаклування). У повісті згадано й інший інститут — НІІКАВО (Науково-дослідний інститут кабалістики й ворожби) (прим. *Ред'якції*). ВНІПІЧЕО розшифровується (по-російськи) як Всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут використання другісних ресурсів чорної металургії та очищення димових газів і стічних вод металургійних підприємств.

задля "оздоровлення кадрів".

Ось тоді й з'явився в інституті Муратов. Приземкуватий, років під п'ятдесят, з великою лисиною, облямованою чорним волоссям, рухливий. Часто посміхався, а його великий рот при тому неприємно викривлявся, наче не посмішка, а судома. Раніше він робив партійну кар'єру, але після якоїсь чвари мусив піти з обкому й спрямувати зусилля на посилення радянської науки в якомусь інституті кристалів. Після нового скандалу його перекинули до ВНІПІЧЕО на посаду завідувача лібораторії, якої фактично не існувало. Співробітники вважали його за небезпечного. Подейкували, що він полюбляє копирсатися в чужих таємницях. При всьому цьому він уже встиг кілька разів відвідати закордон, отже, користувався у влади цілковитим довір'ям.

У той таки час перевели з "Южгіпроцементу" до андоньєвського інституту інженера Білинського — задля "зміцнення кадрів". Незабаром його висунули на секретаря парторганізації. Був він того сумновідомого тридцять сьомого року народження, називався Сергієм Зінов'євичем. Високий на зріст, довговидий, світлий шатен з очима кольору криці. Ввічливий, мовчазний, розумний. Навіть і не психолог міг помітити, що він людина вольова й цілеспрямована. Білинський був одружений, мав десятирічну доньку. Жили Білинські в малогабаритній квартирі у великому будинку—"хрущобі"⁵ на Харківській набережній. Батько його, за чутками, зник невідомо куди ще до його народження. Спочатку казали, що загинув на війні, але жадних відомостей у військових архівах не знайшли. Мати ще перед війною одружилася вдруге, і вітчим дав хлопцеві своє прізвище.

Офіційний марксизм Білинський знав напам'ять і завжди міг навести відповідну цитату. Було відомо, що в нього виникли якісь неприємності з харківськими верхами, які не дозволили йому взяти з собою у відрядження до "братньої" Угорщини дружину-єврейку. Але він це перетерпів і намагався й далі крокувати "в ногу". Хоч він був секретарем парторганізації, Білинський поводився порядно, як на умови радянської доби Брежнєва та К^о.

1970 року співробітник ВНІПІЧЕО Ліфшиц, що обіймав посаду керівника групи, виявився серед "підписантів" листа до Об'єднаних Націй на оборону запротореного до психотюрми Єсеніна-Вольпіна — сина поета Сергія Єсеніна. Мабуть, через те, що Ліфшиц був родичем відомого вченого, а його дружина — дочкою високого міліційного урядовця, його справу вирішили розглядати лише на загальних зборах працівників інституту. Такий стриманий спосіб покарання політичного інакодумця був рідкістю, особливо в провінції.

Перед зборами Андоньєв і Білинський довго вмовляли Ліфшица покаятися, але він відмовився. На збори прибули інструктор райкому та кафебівський прокурор з дивним прізвищем Чорномор — певна річ, у цивільному. Попри їхні сподівання, збори пішли зовсім в інший бік, ніж це буває звичайно.

Ціла група присутніх висунула вимогу ознайомити збори з листом, підписаним "підсудним". Інструктор, природно, відмовився прилюдно виголошувати "антирадянський документ". Ті, що виступали, зухвало

---

5. Російське трущоба — нетрі, калямбурно асоційоване з Хрущовим.

наполягали, згадували XX та XXII з'їзди партії, кримських татар та інших депортантів, справу лікарів, Берію, Багірова, Абакумова, ⁶ смертні вироки хрещовських часів, ухвалені ще до того, як прийнято відповідний закон, місцеві неподобства — від випадку на Кутовій вулиці до "дачної епопеї". ⁷

Андоньев у найгостріші моменти втручався до дискусії з тим самим запитанням: "То що, будемо перевиховувати чи ні?" Скінчилося на тому, що під його тиском ухвалили перевиховувати Ліфшица в своєму колективі, не передаючи його іншим, досвідченішим у цій справі "органам".

Ващенко знову викликав Андоньєва "на килим", цього разу вкупі з Білінським.

"Поназбирали горбоносих геніїв з усіх дірок, звідки їх повиганяли, — гримав сатрап. — Ось і домоглися, що від вашої г... чистки на весь світ смердить. Нам ваші розумники не потрібні. Ми самі розумні. Нам треба слухняних! — цитував він свій улюблений вислів. — Взялися все доколишне середовище вичистити, а що в себе всередині наробили!? Не вичистите інститут — так ми самі чиститимемо. І керівництво також, професоре!"

Останнє слово Ващенко навмисно вимовив глумливо — "прохвесоре". І, гупнувши кулаком по столу, додав: "Незамінних керівників нема".

Незабаром прийшли "оргвисновки": кількох особливо активних галасунів звільнили "за скороченням штатів" (штати після цього знову збільшили), іншим загальмували дисертації, не надали житла, не збільшили платні, не підвищили на посаді, перенесли відпустку на пізню осінь. Але Ліфшица все ж таки залишили "перевиховуватися" на нижчій проєктній праці, яку раз-у-раз переривали виїздами до колгоспів або відрядженнями на будівництво.

Білінського після цього усунули з посади секретаря партбюро, але членом партбюро залишили. За якийсь час він очолив лябораторію, потім

---

6. Справа лікарів — справа із звинуваченням кремлівських лікарів у шкідництві й намірі отруїти кремлівських керівників. Після смерті Сталіна лікарів звільнили, а одного з керівників держбезпеки Рюміна (потім розстріляного) звинуватили в свідомому фальшуванні й організації провокаційних справ.

Берія, Багіров, Абакумов — керівні особи держбезпеки, розстріляні незабаром після смерті Сталіна (прим. *Редакції*).

7. Випадок на Кутовій вулиці — справа з брехливим обвинуваченням трьох молодих харків'ян у звірчому вбивстві дівчини Ірини Коляди 1962 року. Слідство провадили із застосуванням тортур та інших незаконних метод. Попри намагання влади, справа набула гучного розголосу і навіть потрапила (в дуже скороченому викладі) до радянської преси. Але ні безпосередніх виконавців тортур, ані авторів "директивних вказівок" не покарано. Адвоката, який за таких важких умов довів невинність своїх підзахисних і домігся їхнього виправдання, потім забито за таємничих обставин.

"Дачна епопея" — незграбна спроба харківської влади "добровільно-примусово" забрати дачі у городян, які мали, крім міських квартир, ще й заміські дачі.

— відділ і почав готувати дисертацію.

Це був уже кінець доби радянського чартизму. КПРС наочно продемонструвала тоді дисидентам, що її може виправити лише могила, але вона скорше запхне до могили їх усіх, ніж піде туди сама. І Ліфшиц принишк.

Але й новому керівництву парткому не судилося легке життя. Цього разу героєм дня став молодший науковий співробітник, українець, Анатолій Здоровий. Раніше він був комсомольським активістом, поважав Шолохова і навіть якось завітав до нього на поклін, повертаючись з якоїсь туристичної подорожі. Сталінсько-нобелівський лавреат не прийняв його ані з парадного, ані з чорного входу свого княжого особняка-палацу. А топтун⁸ біля дверей ще й наказав з матюгами забиратися геть, доки пика ціла.

Ось тоді почав Здоровий переглядати свої переконання і не дуже приховував це від сторонніх. Через це його викинули з таємного академічного НИІ, а він остаточно змінив свій радянський патріотизм на український націоналізм.

Незабаром після того, як Андоньев взяв його на працю до ВНІПІЧЕО, він уночі написав на стіні якогось будинку самостійницькі гасла, за що й одержав п'ятнадцять днів ув'язнення за указом про "дрібне хуліганство". Потім він розгорнув бурхливу пропаганду за відокремлення — без жадної конспірації. КГБ схопило його й намовляло "покаятися". Та де там! Він чи не самому начальникові КГБ Харківської області почав доводити законність і konieczність відокремлення України від Росії. Звинувачений у купі злочинів, він загав на сім років до мордовських таборів уже за поважними статтями карного кодексу. Адвокат мало не домігся скорочення терміну, але тут саме Петро Шелест, відповідно до відомої анекдоти, перетворився на шепіт, боротьбу проти українського націоналізму знову посилили і з наказу самого Щербицького вирок Здоровому залишили в силі. Незакінчену дисертацію засудженого негайно "загубили".

А біс не вгавав, і "пригоди" тривали...

Якось поїхали Білинський, Муратов та ще кілька дрібних начальників з інституту на нічну риболовлю. Один з компанії рибалок, інженер Якштiс, зник без сліду. Лише знайшли на березі недокінчену пляшку горілки та чоботи. Тіла так і не виявили. Міліція трохи пошукала й припинила справу. Чи цей випадок зв'язав Білинського й Муратова ланцюгом фатальної таємниці, відомої лише їм, — про це можна лише здогадуватися. Але вартим уваги є той факт, що аж занадто швидко припинили розслідування.

Як працюють "наші інженери"

Третину, ба навіть половину робочого часу співробітники відбували у відрядженнях до заводів. Директори заводів, крім обов'язкових плянів з виробництва, мали ще й набагато менш обов'язкові пляни з науки. Але

---

8. Охоронник, що стоїть на вулиці перед будинком, де живуть або працюють високі партійні особи.

заводське начальство тримало в головах лише виробничий плян, який завжди "горів" разом з премією, яку давали за його виконання. Експерименти в цехах нікого з начальства не цікавили, і робітники це швидко зрозуміли. Якщо відрядженому вдавалося виблагати в начальства слюсаря або зварника для експериментальної праці, той казав: "Даси на півлітра, зроблю". Отже, найчастіше науковцям та інженерам з інституту доводилося працювати і за слюсарів, і за зварників, і за сантехніків, і за вантажників.

Одного разу хтось зфотографував групу співробітників інституту в робочому одязі на монтажному майданчику. Один із партійних босів підсунув це фото першому секретареві обкому. Ващенко, автор історичної фрази щодо розумних і слухняних, був захоплений: "Ось так і мають працювати наші інженери!"

Найдивовижніше, що це не було безглуздою фантазією вельможного самодура. Після робітничих заворушень хрущовських часів платня кваліфікованих, а іноді й не дуже кваліфікованих робітників помітно перевищувала платню інженерів. У сімдесяті роки на робочих місцях працювало досить багато інженерів, які мусили приховувати свою вищу освіту, щоб одержувати більшу платню. Начальство, виконуючи директиви про підвищення освітнього рівня робітничої класи, надсилало їх до вечірніх середніх шкіл, обіцяючи у винагороду за це підвищити платню. "Недоуки" приголомшували своїх шкільних учителів, розв'язуючи арифметичні задачі за допомогою вищої математики.

Відряджені найчастіше потрапляли до невеликих робітничих містечок, де іноді застрягали на довгі місяці. Жартівники називали ці містечка "чорними дірками" — цілком наукова назва, бож відомо, що "чорними дірками" зветься величезні нещодавно відкриті наукою скупчення темної матерії в глибинах Всесвіту.

Найгіршими були "дірки" на Уралі. Там харків'яни мали змогу переконатися, що Україна попри всі неподобства, сваволу, пригнічення та все інше зло все ж таки ще не найгірше місце в СРСР. У "дірках" люди протягом років не бачили в крамницях м'яса, масла, фруктів та овочів. Якщо можна було дістати хліб, не стоячи в черзі, це вважалося за успіх. Ринки порівняно з українськими були такі вбогі, а ціни такі високі, що відряджені лише роти роззявляли. Про міста Поволжя та Передуралля розповідали анекдоти: мовляв, їм усім надали звання міст-героїв, бо вони ось уже кілька десятків років перебувають у бльокаді, а все не здаються...

Хоча з їжею було погано, але горілку, виготовлену за новітньою технологією з деревних покидьків та нафтових газів, держторгівля постачала населенню завжди й скрізь. Величезні прямі збитки (а хіба хтось міг підрахувати посередні!) від масового пияцтва, яке стало дослівно всенародним, надолужувалися прибутками від горілчаної торгівлі, навіть попри те, що всі, хто лише міг, гнали самогонку.

Робочої сили бракувало, і в "дірках" давали прописку тим, кому не вільно жити по великих містах: колишнім табірникам з "мінусом" у пашпорті. На будівництві та в шкідливих цехах працювали заслані та в'язні, яким дозволили жити поза таборами під наглядом міліції. Тут російським словом "рабсила" ("рабочая сила") називали рабську силу. Саме тут, у цих "дірках" найгостріше давався взнаки згубний вплив ГУЛагу, який

винищував залишки людяности в деклясованому, а тому й безклясовому суспільстві. Матюги, важкі чоловічі й верескливі жіночі, густо "висіли" всюди: в цехах, у чергах, у комунальних квартирах.

У вечірній темряві на вулицях хазяйнувала розперезана, п'яна, розлючена шпана, і виходити ввечері було небезпечно. Створені на допомогу міліції "народні дружини" або не діяли, або самі перетворювалися на такі самі банди, що бовивали й крали під прикриттям закону. Спробуй но доведи, що ти не був п'яний і не вчинив опір під час затримання.

У кожному місті, на кожному підприємстві завжди готувалися до чергового ювілею, з'їзду чи виборів. Ухвалювані соціалістичні зобов'язання вражали гротескно безглуздістю. Поховальні бюро обіцяли перевиконати плян. Воєнізована охорона зобов'язувалася домогтися високої злісности сторожових псів...

Часом з області, а іноді й із столиці приїздило високе начальство. Розташовувалося воно на невідомих ширшим колам населення дачах, які залишилися з часів триклятого дожовтневого минулого. І тоді серед заповідних залишків буйної колись фльори гриміла п'яна стрілянина по залишках численної колись фавни.

Молодь, відряджена до "чорних дір" після закінчення вищих навчальних закладів, опинялася в страшній пастці. Особливо важко доводилося тим, які в студентські роки жили під крильцем у батьків. Довго точилися розповіді про молодого інженера, що кинувся в ківш з розтопленою сталлю. Він потрапив до великої примітивної родини, яка жила в одній кімнаті в комунальній квартирі. Ніяким чином він не міг одержати "житлоплощі", а через це йому дорікали в родині кожний окремо та всі разом. Коли його вже не вперше пересунули з початку черги на одержання житла в кінець, бо з чисієсь високої вказівки треба було дати квартиру поза чергою якомусь передовикові, він з відчаю вчинив самогубство прямо в цеху перед очима співпрацівників. Розтину тіла не робили з технічних причин, але діагнозу встановили "в хвіст фактам": шизофренія.

У вбогій їдальні металургійного заводу місцевий інженер пенсійного віку стримано розповідав, як під час війни робітники падали від голоду біля печей, не одержуючи протягом довгого часу навіть злиденного шматка хліба на "карточки". А коли один з них з відчаю припинив працю в присутності директора та й ще почав галасувати, директор вийняв пістолет (начальство тоді походило озброєне) і застрелив його на місці. Забив і пішов собі далі — відгодований, червонопикий, в погонах полковника. Нещодавно помер, будши персональним пенсіонером з генеральським званням. І ніхто навіть не промимрив чогось. Міцно тоді притисли, згадати навіть не можна без жаху...

А нині все цілком інакше: ніхто нічого не бажає робити, і примусити не можна... Керівництво на нас, інженерно-технічних працівників, злість збиває, як заманеться. Отже, ми між молотом і ковадлом.

Повернувшись з відрядження, працівники стиха оповідали про бачене. І поширювалися попри всі заборони, цензури й перешкоди чутки з віддалених місць, навіть з надутаємничених "соцміст", що їх не позначено на мапі, про радіоактивні враження, вибухи, епідемії та інші лиха, ніби не властиві плянованому соціалістичному господарству. Продиралася жажлива правда з Новочеркаська, Мурому, Темір-Тау, Александрова та

інших "дірок", де відбувалися масові заворушення за дивної хрущовської доби. Продиралася правда і потрапляла повз цензуру до самвидавних, емігрантських, в'язничних та інших джерел. Цілковитої темряви не було.

Сповіді про п'ясоєнні роки

Досвідчений фізик розповідав у коридорі, як його приятеля звільнили колись з Українського фізико-технічного інституту за те, що він надіслав з відрядження телеграму не цілком пристойного змісту, вимагаючи надіслати гроші.⁹ Але ще легко відбувся, могло бути гірше.

У повоєнні роки Берія керував — разом з держбезпекою і ГУЛаг-ом — будівництвом атомного казана, — вів далі розповідач. Таємність надзвичайна була. За один папірець могли до табору запроторити. В одному московському НИІ передивлявся один товариш таємні матеріали в спецвідділі. Аж тут протяг виніс один таємний аркуш через вікно. Хоча й ґрати були, а вилетів аркушик крізь ґрати. Люди бачили, як аркуш пролетів понад колючим дротом до міста. Усі знали, що людина не винна. Алеж аркуш таємний, і нічого поробити не могли. Одержав товариш повний термін ув'язнення.

Але якщо потрібні були прилади чи якась техніка — лише замов і одержиш. І переробляй, використовуй, ламай, що хочеш з нею роби. Треба в відрядження — будь ласка, куди завгодно, крім закордону. Технічну літературу з-за кордону одержували, хоч і з цензурними вирізками: якщо вони наші таємниці розголошували, цензура вирізала. Безліч "поштових скриньок" — таємних НИІ, заводів, "шарашок" і зловісних копалень працювали за узгодженими планами. Строки були жорстокі. На дрібницях не заощаджували — конче треба було якнайшвидше зробити атомну бомбу. До лисенківщини¹⁰ в нашій галузі не дійшло, хоча деякі діячі до цього прямували, але бомба була потрібніша. Жити було важче, ніж тепер, і страшніше, але працювати нам, науковцям, було легше. Дозволяли без перешкод влізати в складні наукові проблеми, а коли головою в неї влізеш, забуваєш, на якій погані іншим місцем сидиш...

Поруч у коридорі кілька молодих гортали ілюстроване видання "Енеїди", випущене до 250-річчя з дня народження Котляревського. Хлопці весело реготали, розглядаючи сцени в пеклі. Пекло було не соціалістичне: вогонь палахкотів, дров та смоли було досить, казани й сковорідки були справні, а веселі українські біси зі свинячими пиками, ногами й хвостами, замість козлячих, працювали сумлінно, не дармуючи

---

9. Гроші відрядженим сплачували дуже недбало. Був випадок, коли надіслали до однієї з "дірок" трьох інженерів: Зайця, Бідного та Куцого. Гроші скінчилися, і на останні копійки Заєць телеграфує: "Терміново надішліть гроші мені бідному куцому Заєць". Гірко реготали тоді в інституті.

10. Афера академіка Трохима Лисенка, який, користуючись підтримкою Сталіна, фактично знищив радянську біологічну науку. Подібну аферу намагалися вчинити й деякі фізики на чолі з проф. Іваненком, але Сталін цьому запобіг, розуміючи, що це підважить створення атомної зброї (прим. *Рідкації*).

часу на громадську діяльність. Але грішники?.. Тупі погляди відомих київських партбюрократів, намальованих з цілковитою портретною подібністю у вигляді грішників, не висловлювали нічого, крім нахабного самозадоволення. Видання зразу перетворилося на раритет. Відповідальні діячі ЦК КПУ, українського міністерства культури та київського обкому миттю впізнали на малюнках себе і влаштували Укрголовлітві страшну нагінку.

— Це вже застаріло, — втрутився сивий математик. — Справжнє пекло не таке і не для таких. Чули про копальні? Оце справжнє пекло.

— Які копальні?

— Уранові, свинцеві, сірчані. Там смертники, засуджені на розстріл, працюють. Куль на них не витрачають, отруйна пилюка виконує вирок ідеально. Понад два роки ніхто не виживає. На поверхню їх не випускають — вдень і вночі живуть під землею, без листування, без побачень, без зв'язку зі світом. За мітом грішники спочатку вмирили, а потім потрапляли до пекла, а наша мудра партія влаштувала навпаки — спочатку потрапляють до пекла, а вже потім умирають.

— І давно таке виробляють?

— Здається, почали ще перед війною. Сорок першого року, коли кулеметів бракувало на фронті, на свинцевих копальнях в Ріддері охорона стояла з кулеметами. У той час навіть найстрашніші табори охороняли лише з гвинтівками, а охорона навіть найтаємніших III була зі старими револьверами.

Ну, а коли дійшло до атомної доби, справу розгорнули ширше. Поспішали, техніки безпеки ще не було. Кого лишень туди не заслали — власців і козаків, виданих союзниками за ялтинською угодою, ОУНівців та прибалтів, в'язнів з інших таборів, засуджених за 58-ою статтею як рецидивісти, зрадники чи шпигуни. Коли на короткий час розстріл скасували, почали гнати туди з 25-річними строками. Після смерті Сталіна 58-ої вже нема, але вбивць стає з року в рік більше. Здебільшого вони тепер там працюють. Був час, коли угорців туди понавозили — молодь, студентство.

— Звідки такі відомості, якщо не секрет? Чи самі там побували?

— Уже не секрет. Був родич. Сільський хлопець, відслужив у армії, фаху не мав. Запропонували йти до МВД. Добра платня, діти в інтернаті на Кавказі. Служив за півсотні кілометрів від домівки. Охороняв іззовні і ... всередині. Потім намагався піти звідти, та вже пізно було. Доки кров перегорала, очі прозріли. Не мав уже чого втрачати, ось і розповідав, особливо після чарки. Не зважав і на те, що дав підписку про нерозголошення мало не самому дияволі.

— А як це ви самі туди не потрапили все ж таки?

— Мабуть, спізнився, як завжди, — як і на літак.

Говіркий математик спізнився в Москві на літак АН-10, що летів до Харкова. Уранці тим самим літаком до Москви прибув Ващенко з почтом, а зворотним рейсом летіли звичайні собі пасажери. За якихось двадцять кілометрів від Харкова в старого, напівзігнилого літака відвалилося крило. З-понад ста пасажирів не залишився в живих ніхто.

Ці літаки, що їх газети називали "лайнерами" — з претенсіями на радянську першість в цивільній авіації, — були пасажирським варіантом

старого військово-транспортного літака. Усі вони вже давно виступили свій строк, але літали й далі — доки не "гробануться", як казали льотчики. Харків'яни болісно переживали катастрофу. Деякі одверто казали, що літакові слід було "гробанутися" на попередньому рейсі.

У кожному разі, Аерофльота зняла старі літаки з експлуатації, а партійним керівникам призначили спеціальні літаки. Багато працівників інституту, включно з Андоньєвим, певний час ухилялися від польотів літаками — аж до чергової залізничної катастрофи.

Не шукайте детектива

Коли громадянка Муратова заявила в міліцію про зникнення чоловіка, за справу взялися швидко й оперативно лише через те, що як вона повідомила, він мав незабаром одержати відрядження до найбільшої капіталістичної країни. Злочин викрили швидко, і зробив це звичайний лейтенант міліції. Він не робив складних психологічних тестів, не користувався комп'ютером та складною електронною апаратурою. Він діяв методом, яка виробилася за радянських умов і була досить ефективна.

Спочатку він спитав громадянку Муратову, чи не "гуляв" її чоловічок з іншими жіночками. "Ніколи", — обурено відповіла жінка. "Ну, а з ким ваш чоловік товаришує, з ким зустрічається?" Дізнавшись, що Муратов часто бував у Білінського, де вони разом заповнювали папери, потрібні для закордонного відрядження, лейтенант дістався врешті і до приятеля сімнадцятирічної доньки Муратова. А цей приятель, виявилось, бачив Муратова останнього вечора перед зникненням біля будинку, де жив Білінський — першого квітня 1974 року. Далі лейтенант зайшов до інституту, побалакав з партійним активом і наче ненароком спитав Білінського, звідки в нього невеличкий синець під оком. І тут Білінський схибив. Якби він сказав, що впав і вдарився, лейтенант може і повірив би. Замість цього він розповів про якусь бійку в трамваї з втручанням міліції. Хоча Харків — велике місто і бійок там трапляється багато, лейтенант все ж таки зміг перевірити, що в жадному з відділів міліції бійки в трамваї того дня не зареєстровано.

Квартиру Білінського взято під нагляд. За закритими завісами вікон світло не гасили цілу ніч.

Вранці лейтенант прийшов до Білінських. Двоє міліціонерів залишилися на сходах. Зайшов, понюхав. Нічого, лише господарі спантеличені й невиспані. Вийшов на балкон, зобом відкинув ганчірку...

Білінські вже сиділи в камері попереднього ув'язнення, коли вранці з чоловічої вбиральні в парку вибігла в гістериці прибиральниця. Її зупинили офіцери, які йшли до військового училища, що поблизу. Прибиральниця тримала відрізану людську руку й галасувала.

Незабаром знайшли й пробиту голову, й ноги.

«Так любили, що аж забили»

Ховати Муратова прийшло багато людей. Містом ширилися різні чутки. Лаяли євреїв, які забили невинну людину.

На цвинтарі було повно міліції в уніформі і в цивільному, а також і дружинників з червоними пов'язками. Андоньєв намагався ще зберегти

пристойний вигляд: "Іване Григоровичу, — почав він, — ми всі тебе так любили..." — "Так любили, що аж забили!", — гістично завопала вдова, яка за кілька днів постаріла на десяток років. Жалобний мітинг закінчили якнайскорше. Труну швиденько закопали, поклали на горбочок вінки. За два роки збудували пам'ятник з граніту.

Про забитого в інституті майже не згадували, хоча жалкували вдову, доньку. Про небіжчика не ведеться казати погане, а доброго не було.

Інша справа — Білінський. Інститут гудів, неначе вулик.

За пару тижнів чутки, іноді надзвичайно викривлені, розійшлися по всій величезній країні, і відряджених з ВНІПЧЕО розпитували жадібно і в столицях, і в "дірках".

Останній удар

Подорож Андоньєва була успішна. Добився до самого міністра. Був у двох його заступників. Багато чого домігся. Між іншим, також і відрядження працівника до США.

Але, коли шофер, що зустрічав його з персональним автом, сказав, що один з кандидатів на поїздку до США вже перейшов кордон до потойбічного світу, Андоньєв сплотнів і промовив стиха: "Це — удар по мені. Останній!" Він миттю зрозумів, що черговим "килимом" і доганюю тепер не відпекається.

У понеділок зранку скликали позачергові партзбори, на яких Андоньєв офіційно оголосив про загибель Муратова і повідомив, що вбивця — Білінський. Ніхто й не подумав про те, що Білінський лише заарештований за звинуваченням в убивстві, але ще не засуджений. Звільнили з партії одностайно. Ба більше, прізвище Білінського викреслили з усіх наукових матеріалів, де він був автором чи співавтором.

Ще кілька місяців Андоньєв керував інститутом, кричав на нарадах, але в його голосі вже не було колишньої впевненості. Чіпляючись за колесо фортуни, яке його відкидало, він писав різні пропозиції до верхів — до міністерства, до Академії Наук, до ЦК. Але всі інстанції неначе оглухли.

Декому зі своїх старих співпрацівників Андоньєв гірко скаржився в приватних розмовах: "Чи це я знайшов цього Білінського? Райком його надіслав. Чому тепер я маю за нього відповідати?"

Андоньєва усунули з посади незадовго перед судом над Білінським.

Після тайфуну

Новий директор ВНІПЧЕО Олексій Толочко, колишній директор коксохемзаводу і член обкому, енергійно став до праці. Він швидко дав усім зрозуміти, що головним завданням співробітників є праця на будівництві, на кагатах і в колгоспах.

Кондиціонер, так і не наладовавши, викинули ржавіти на подвір'я, а потім здали на металобрухт, бо плян з металобрухту також слід виконувати. Здали з бібліотеки на макулатуру всі наукові журнали, що вийшли до 1967 року. Теплофізик, який попри все встиг оформити доповідь і поїздку, насмілювався заявити, що наука без минулого не має майбутнього. Йому відповіли, що з такими поглядами йому нема чого дбати за своє наукове майбутнє.

В інституті та на пов'язаних з ним підприємствах співають частівку:

За чистоту среды воитель,
Идет ВНИПИ путем побед:
Кто в Израиль, кто в вытрезвитель,
Кто в лагеря, кто на тот свет.¹¹

Причини і наслідки

Поступово виявилася істина з неминучими неточностями.

Коли Муратов дізнався, що міністерство вирішило заощадити кошти, надіславши до США лише одного працівника ВНПІЧЕО замість двох, він "просигналізував" куди слід, що Білинський приховує своє єврейське походження. За чутками, для цього Муратов використав "сумнівне" по батькові — Зінов'евич. Чи справді Білинський щось приховував, чи ні, але Муратов з цілковитою підставою вважав, що за кілька тижнів, які залишилися до подорожі, походження Білинського перевірити не встигнуть, отже, поїде до США Муратов. Чи не тому він з такою впевненістю казав у коридорах: "Ну, може на 'Волгу' мені й не вистачить, але 'Жигулі' в мене напевно будуть". Він лише не врахував, що Білинський також був людиною з певними зв'язками в тих самих колах, які зветься "куди слід". Отже, Білинський дізнався, що прийшов на нього "матеріальчик". А кому це було вигідно — було зрозуміло з самого початку.

Як відбувалася розмова між ними, які крапки й над якими "і" ставилися на їхній останній вечірній зустрічі, ми не знаємо. Посередньо свідчили лише напівпорожня пляшка коньяку та аналіза на алкоголь крові потерпілого. Одне було ясно: це було не навмисне вбивство, а наслідок взаємного розлучення, яке призвело до сварки й бійки.

Білинський був молодший і дужчий. Спочатку він ударив Муратова стільцем. Той вискочив у коридор, намагався оборонитися і завдав Білинському удару під око, від якого залишився ледь помітний слід. У руці озвірілого Білинського опинився молоток. Муратов закрити голову руками, але молоток розчавив йому пальці й почав трощити череп. Муратов упав на підлогу, а ошалілий Білинський бив і бив...

Він отямився, стискаючи тіло, що сходило кров'ю. Викликати швидку допомогу і віддатися до рук міліції Білинський не наважився.

На думку судових експертів, Муратов конав довго, кілька годин. Якби Білинський викликав швидку допомогу, а Муратов помер у лікарні, стаття звинувачення була б інша — завдання важких поранень, що призвели до смертельного кінця. За цією статтею передбачено меншу кару, ніж за вбивство.

Вважаючи, що Муратов мертвий, Білинський вирішив знищити труп і всі сліди злочину. Насамперед, викликав телеграмою дружину, яка перебувала в відрядженні в Києві. "Спокій, спокій, — нічого не сталось!.."

Вранці Білинський вийшов на працю, наче й не було нічого. Взяв у лябораторії великий шмат поліетиленової плівки для загортання.

---

11. Войовник за чистоту оточення, іде ВНПІ шляхом перемог: хто до Ізраїлю, хто до витверезника, хто в табори, хто на той світ.

Повернувся додому. Відрізав пробиту голову, загорнув, а під вечір вивіз за місто в кошику, вкинув у ставок.

Прилетіла дружина, і вже вдвох вони вели далі фатальну працю.

Потім жінки в інституті особливо злісно картали Білинську. Одначе, ні одна не сказала, що донесла б на чоловіка, не допомогла б йому приховати сліди...

Вранці — знову на працю. У течці — відрубані руки, ретельно загорнені в поліетилен. Засідання вченої ради пройшло як звичайно — по-діловому нудно. Далі — справи в відділі та лябораторії. Затвердження звітів, прийом співробітників. Руки викинув у вбиральню в парку. Ніхто не бачив. Удома працювали далі. Підлогу вимили, полили одекольоном. Попереду — субота й неділя — два вихідних дні.

Справа та суд

Спочатку коло справи Білинського заходилося КГБ. Ширилися чутки, що якісь люди — чи то сіоністи, чи то шпигуни — пропонували Білинському передати щось за кордон і допомагали йому забити Муратова. Але КГБ незабаром передало справу до прокуратури, і ці чутки змовкли.

У відділі Білинського знайшли якісь речі зниклого колись Якштіса. Відновили були стару справу, та й вдова його надіслала до прокуратури заяву з проханням поновити слідство. Але нічого нового, що могло б якось висвітлити долю бідного Якштіса, не знайшли.

Було дві психіатричні експертизи, які визнали Білинського цілком нормальним. Сподівалися, що суд буде показовим, у великій залі. Але судили Білинського в маленькому приміщенні міського суду, біля входу до якого зранку стояли кілька міліціонерів. Перепускали лише спеціально відібраних осіб, як це звичайно роблять тепер на політичних процесах. І привід був той самий — мовляв, нема місць у залі. А всім завідувачам відділів та лябораторій наказали нікого не відпускати в робочий час до міста. Процес тривав кілька днів. Суд був незалежний і підпорядкований лише обкомові¹² — телефоном й не лише телефоном.

Коли Білинському дали останнє слово, він висунув вимогу ще раз зафіксувати в протоколі його російську національність і чотири години розповідав про вади й недоліки наукової, організаційної та кадрової політики інституту та харківського обкому, зі всіма подробицями змалював розроблені й узгоджені з верхами пляни доведення до "норми" перевищеного єврейського відсотка в інституті: кого звільняти й коли, як мотивувати тощо.

Зміст промови, несподівано загальний, обміркований і різкий, був пізніше переказаний тими, що були в залі суду. Очевидно, жадний відбір не гарантує цілковитої надійності відібраних.

І прокурор, і призначений інститутом "громадський звинувачувач" Коссовський, такий самий партієць на науковому терені як і Муратов, вимагали смертного вироку. Суд задовольнив їхню вимогу. Дружині

---

12. Відомий в СРСР жарт — перефразування статті зі "сталінської" конституції: "Суд незалежний і підпорядкований лише законові".

Білінського дали чотири роки таборів загального режиму за допомогу чоловікові в приховуванні злочину.

Переважає більшість співпрацівників була згодна з вирок. Лише нечисленні замислювались над тим, що навмисного убивства не доведено, що жорстокість злочину можна пояснити станом афекту, а розчленування тіла зроблено з метою приховати злочин, що не є обтяжливою обставиною. Очевидно, обтяжливою обставиною — і дуже поважною — була тактично фатальна спроба Білінського надати процесові політичного забарвлення. Вищі інстанції залишили вирок чинним, і десь за рік після суду в місцевій газеті з'явилося оголошення, що вирок виконано. Чи розстріляли Білінського, чи надіслали на працю до уранових або свинцевих копалень, чи на демонтаж старих ядерних реакторів радянської військової фльоти, — невідомо.

Аналогії є, але...

Згадували "Червоне й чорне" Стендаля, а ще більше — "Американську трагедію" Драйзера. Відшукували аналогій.

Але...

Муратов не вбив і не мав наміру фізично знищити Білінського. Він лише подав "сигнал", який за часів Брежнєва міг лише перешкодити закордонному відрядженню, але ледве чи позначився б на дальшій долі конкурента. Але чи зупинило б Муратова сумління, якби як за Сталінових часів, наслідки могли бути багато гірші? Виходячи з його біографії, не зупинило б.

Білінський також не мав наміру вбивати Муратова. Якби він справді надумав його фізично знищити — з помсти чи з інших причин, — то не став би поспішати, а з холодною розважливстю дістав би пістолет (хоча за зберігання зброї дають строк, але дістати її можна) або кинджал або бодай ніж. За якийсь час після повернення Муратова з відрядження і придбання ним такого жаданого авта він таємничо зникнув би так само, як зник Якштіс. У кожному разі, Білінський, якби діяв свідомо, не вчинив би вбивства в своїй квартирі з тонкими стінами й поціленою підлогою.

Але що мав би Білінський з цього вбивства, крім вічного страху? Навіть якби міліція після марних розшуків передала справу до архіву або приписала вбивство якомусь випадковому хуліганові, що потрапив під руку в фатальну для себе годину? Справді, крім страху не мав би нічого. А помститися інакше Білінський міг чудово. Адже він мав незабаром обійняти посаду заступника наукового директора, а відтак доля Муратова була б у його руках. Він без зайвого труду поховав би кандидатську дисертацію Муратова, а потім і викинув би його з інституту. Він бо чудово знав, що Муратов — тупак і без використання колективної праці своїх підлеглих дисертації ніколи не напише. Викинених з райкому туди назад не приймають, викинути з науки — здебільшого так само, а в віці під п'ятдесят починати нову кар'єру важко, навіть з партквитком у кишені. Отже, з погляду обміркованої навмисної помсти вбивство було найбезглуздішим учинком.

Найскоріше, це був психічний злам — божевільний, фатальний спалах довго приховуваних, пригнічених почуттів: задрощів, суперництва, відрази...

Характер і спонуки Муратова такі однозначні й очевидні, що його поведінка не потребує жадної психоаналізи. Досить показовим було ставлення співпрацівників до його загибелі. Важко кинути підозру підлости на таку кількість людей. В інституті не пролунало жадного вислову жалю за Муратовим. Учинок Білінського викликав подив, огиду, але не викликав добрих згадок про вбитого.

Були навіть такі, які відверто казали, — катюзи по заслугі. Дивувалися лише з безглуздости дій вбивці та гидливо кривилися від спомину про страхітливі спроби Білінських приховати злочин...

Далекі від цих подій люди реагували цілком природно: обурювалися убивством, жаліли родину вбитого. Гнів проти вбивці розпалювався ще й через обставину, про яку постійно нагадували: дружина вбивці — єврейка, а він сам — чи то єврей, чи то напів-єврей...

Згадуючи і переглядаючи парадоксальну реакцію великої кількості людей, доходимо висновку, що десь у глибинах своїх душ вони знаходили для Білінського якесь зрозуміле їм злагіднювальне пояснення: "Не витримала людина..." Розлючений доносом, роз'ятрений зниканням видава піврічного відрядження до Америки, розпалений алькоголем, Білінський кинувся на Муратова, схопив молоток, що випадково опинився під рукою, і бив, бив до нестями *все* — своє багаторічне пристосуванство й моральне падіння (бож без цього — яка може бути кар'єра, яка можливість перебувати в колі партійних керівників та адміністраторів?), гнітючу силу, що примушувала всіх до неї пристосовуватися, крах своєї надії за два кроки від мети, винуватця цього краху...

І якщо припустити такий душевний стан звичайно розумної і доброзичливої до оточення людини, то можна зрозуміти і його промову на суді. За таких обставин вона виглядає не так тактичною помилкою, як наслідком надії, що за несподіваного "політика" хтось заступиться.

Важко, надзвичайно важко зрозуміти, що керувало ним, але хочеться вірити, що його наміри тут, у суді, були найкращі...

Ось тут і виникає віддалена аналогія між Білінським та Клайдом Гріффітсом — героєм такої відомої в СРСР "Американської трагедії" Драйзера.

Але погляньмо на справу ще й з іншого боку. Залишім осторонь психологію, моральні та особисті якості учасників трагедії харківської.

Клайд Гріффітс забив спокушену ним дівчину, бо вона стала перешкодою на його шляху до блискучого шлюбу, який обіцяв йому відразу все: багатство, становище, гостроту нових почуттів. Усі радянські передмови до "Американської трагедії" стверджують: Драйзер викриває нелюдськість капіталізму, який штовхає здібного, шанолюбного й жадібного до радощів життя юнака на вбивство. На відміну від авторів цих передмов, припускаємо, що шанолюбні, здібні, жадібні до життя й не переобтяжені моральними обмеженнями люди (молоді й не дуже молоді) є і завжди були в кожному суспільстві.

Тож подивімось, що штовхнуло комуніста Муратова до донощитва.

Загроза не дістати закордонного відрядження.

А що штовхнуло перспективного наукового керівника комуніста Білінського до не задуманого заздалегідь, але жорстокого вбивства?

Небезпека втратити закордонне відрядження.

Хіба західній науковий керівник або вчений може уявити, що за відрядження за кордон можна боротися за допомогою таких засобів?

А що правило за підставу для доносу, досить вагомого, щоб позбавити одного з конкурентів права на відрядження, — права, визначуваного політичною благонадійністю, а не фаховою кваліфікацією? Гадана єврейська національність його батька.

Важливо не те, що донос виявився брехливим і "доброякісну" національність Білінського зафіксував суд. Важливе те, що Муратов, колишній діяч райкому, вважав, що такого доносу досить, щоб вивести Білінського з гри. Харківським райкомівцям кадрова політика партії достеменно відома. Сьогодні КПРС (на відміну від NSDAP) не вбиває расово неповноцінних громадян, але шлях до елітних привілеїв для них, за найрідкіснішими винятками, міцно зачинений.

Водночас партійно-урядова еліта ставиться до перманентно "загниваючого" Заходу із задрістю й пожадливістю. І в цій своїй пожадливості вона здатна на доноси, на вбивства, на все...

В еміграційному потоці, що ринув на Захід і до Ізраїлю, є люди, які покидають СРСР лише з економічних міркувань. Але *всі* емігранти — ідеалісти чи прагматики — залишають цю державу назавжди і ризикують, розривають кривні зв'язки, зазнають різних утрат.

Щождо тих радянських громадян, які їздять не лише "туди", а й назад, то вони узурпували всі привілеї в своїй країні, а до того ще й одержують як найвищу нагороду потрібні їм привілеї Заходу. Підкреслюємо: *потрібні їм привілеї*, бо їм не потрібна свобода, не потрібне право бути самим собою і в кожному разі їм не потрібне право боротися за щось чи проти когось. Їм потрібно лише кілька місяців західнього комфорту, а на зворотньому шляху — валізи, що нагадують трофейні паки начальства 1945 року. А після повернення — сертифікати та валютні крамниці на тлі черг та порожніх ляд для всіх інших... Крім того, політична вага людини, яка їздить за кордон, в очах радянських кадровиків така велика, що це набагато полегшує дальшу кар'єру.

Отже, визначте самі, наскільки "харківська трагедія" глибша від "американської", а радянська комуністична мораль — краща від моралі Гріффітсів.

Спалахи в темряві, з темряви, в темряву: мемуари

Ю. Ш.

Історія світової мемуарної літератури, історія української мемуарної літератури не написані. УРЕ на цю тему має 14 рядків! Куди краще виходить еміграційна "Енциклопедія українознавства", де про це повних шість колонок, справді піонерська праця Богдана Кравцева і Олександра Оглоблина (у во істину неobarockovій пагінації ЕУ це сторінки 1516-1519). Але в статті ЕУ мемуари не відокремлені ні від щоденників, ні від автобіографій, ні навіть від звітів про подорожі, і все це розглядається майже виключно як матеріал для історика, як особливий вид історичного документу. Певна річ, мемуари потрібні історикам, і багато з них далі від цього не йдуть. Але є такі, що виступають теж як літературні твори. І для читача цей аспект важить не менше, ніж фактографічно-історичний, вигадка, вільна чи невільна, не менше, ніж правда, про що знав уже Гете з його "Wahrheit und Dichtung". У, здавалося б, непроглядну темряву булого, відійшлого, незнамого або забутого вони раптом кидають спалах. У несподіваній магнієвій блискавці раптом бачимо події, автора, авторову концепцію історії, ним накидувану, його особистість, його заповіт: так я бачив світ, так жадаю бачити від вас. Факти історії переплітаються з сповіддю, відступами, узагальненнями, філософією. І ці всі останні не менше цікаві, ніж перші. Звичайно, при умові, що сам автор цікавий і має хоч маленькі скарби в своїй душі. Але яка ж людина позбавлена таких скарбів? Дарма, що вона може того сама не усвідомлювати.

Еміграція пише спогадів мало. А вже тим, що жили свідомим життям під час Визвольних Змагань, тепер вісімдесят або й більше, під час війни 1939-1945 років — шістдесят чи шістдесят п'ять. Реченці й терміни минають, і ми готові, так виглядає, зникнути безмовними.

Нагода публікації в цьому числі журналу чотирьох фрагментів мемуарів з досить широким тематичним і хронологічним діапазоном, — від тридцятих років на еміграції і в УРСР, через останні роки війни до зовсім ще свіжої дійсності Харкова, — заохочує — не розв'язати, але хоч поставити деякі проблеми жанру. Ану ж хтонебудь спокуситься цією проблематикою!

Одні мемуаристи пишуть з пам'яті, інші звіряють і підбудовують вивченням документів. Історики, напевне, волітимуть тих других, хоч це таки не звільнить їх від потреби геть чисто все знову перевіряти. Я, даруйте мені, нічого не маю проти перших, тих, навстіж відкритих трюкам пам'яті, яка так легко забуває про одне, переставляє інше. Хай історики потрудяться, хай спишуть стоси паперу на коментарі й спростовання. На те вони школені. А я знаю, що крізь ті похибки й зради пам'яті проглядає ще одна правда, — правда автора як автора і як особи, і ця правда може бути не менше цікавою, ніж та друга. І вони обидві, кінець-кінцем, історія.

А ось знову, не замовлена, а Богом послана, okazія. В цьому ж таки числі Іван К-ий сумлінно оцінює Уласову Самчукову "Плянету Ді-Пі" як історичний документ. Книжка Самчука оформлена як щоденні записи. Навіть знаємо, якого дня був сніг, якого дощ, а коли світило красне сонечко. І критик повірив. Це його святе право. Але я не вірю. Коли в книжці Марія стала Мартою, Іда — Аплою, Олесь, себто Олександр, — Олегом, а таких прикладів із сотню, — це мені не виглядає на автентичні тогочасні записи. Та коли б була тільки купа фактичних помилок, це не робило б книжку цікавою. Цікавість її — в іншому. В авторовому патосі. Фактичні прогріхи — тільки прояв його "глобального" підходу. Що йому чиясь конкретне ім'я, коли він стверджує космічний катаклізм? Утеча кількох десятків чи сотень тисяч від ворожої окупації, подія, що повторювалася в історії незліченну кількість разів, це для нього унікальний, небувалий зворот у світовій історії. Кількадесят людей, більшою чи меншою мірою причетних до літератури, створили в тих обставинах видимість бурхливого літературного руху (з скромною кількістю творів, і то часто на дармових чужих хлібах), — це для автора провістя ґрандіозного мистецького об'явлення. А може то було так, як мошка танцює в променях передзахіднього сонця, ось воно зайде, — й нічого не буде. Так старий наш літописець убачав світову катастрофу в руїні якогось міста під навалою, ну, скажім, половців: І не лишилися каменя на камені і не збереглося там і сліду людського. А десять років пізніше, забувши про свої есхатологічні видива, літописець згадує про пожежу в цьому місті, хоч, здавалося б, що там могло ще горіти і хто б міг за це дбати?

Самчук пише понад півсторіччя (Цього року йому сповнилося 75 років, — користаюся з нагоди, щоб, хоч спізнено, але щиро привітати його). І весь цей час він був і є глибоко переконаний, що він абсолютний і стовідсотковий реаліст. От, мовляв, Косач — той репрезентує (репрезентував) романтизм. І а теж досі вірив, що це чистісінька правда. Дуже шанував я Самчукову творчість, і завжди хотілося мені про неї добре й дружньо написати. Але

якось не виходило, все не клеїлося, і силувану статтю на цю тему, друковану в газеті, я навіть не міг включити до книжки своїх статей. Після "Плянети" я бачу причину. Косач мав зовнішні атрибути романтизму чи гри в романтику. Справжнім романтиком був і лишився Самчук. Як і Маланюк, як і Донцов, хоч з останнім Самчук давно розірвав. Тепер я по-новому бачу і його "Кулака" і Мороза з його остівської трилогії. Усе це видава мрії, бачення світу й людей *як я хочу*, нехай при збереженні дрібних деталей і подробиць щоденщини. Цей — думаю — справжній образ Самчука мені відкрили його мемуари. І чи не менше цікавий це аспект його книжки спогадів, ніж подробиці чвар у МУРі і намагань той конгломерат переднічних метеликів за всяку ціну зберегти? Тож я готовий подарувати авторові, якщо якомусь дневі з снігом приписано дощ або навпаки.

Романтики звичайно пишуть мемуари виразно *à thèse*. Так поведився один з найстаріших мемуаристів, "перша людина Нової доби", — Св. Августин (354-430). У "Confessiones" його цікавить історія його навернення до Бога й правдиве розуміння Бога. Тільки. Про реальні подробиці його життя і його оточення довідуємося мало або й нічого. Ось він аналізує свій гріх, один з гріхів, — в шістнадцять років він крав гроші. Чиї вони були, які, з ким він крав, яка була техніка злочинства, не знаємо. Ще менш довідуємося про його "розпусні" вчинки в Картагені рік чи два пізніше. Важить для автора тільки проблема спокусливості гріха заради гріха (він не був голодний, коли крав гроші). Подібно написана "Исповедь" Лева Толстого.

У наші дні безоглядний романтизм став рідший. У Самчука безліч побутових подробиць, включено листи й документи. Леонід Плющ вагається між окресленням подробиць з життя інакодумця в СРСР — реалізм — і історією навернення ніби типового комсомольця на зовсім іншу систему поглядів, історією новачного Савла-Павла — романтика. Він розтинає себе скальпелем. Зовсім науково. Ультранауково. Але чи все це в кращих місцях його спогадів, у пристрасних відступах з викладом його *profession de foi* не плюсується в картинки з чарівного ліхтаря, чарівного не в сенсі технічного терміну, а в сенсі уявному, в тому сенсі, як колись Юрій Косач говорив про "Чарівну Україну"? І от історія вже не підноситься вгору неухильно-нудною лінією сталого прогресу і навіть не робить діалектичних стрибків, а розгортається карнавалом миготливо-потворних масок.

А то автор спогадів зовсім сховає себе за подіями, не викладатиме ані своїх поглядів ані оцінок, нікуди не кликатиме, приглушить свої почування. Наприклад, "Розкажу вам про Казахстан" Уляни Любович. Тут ніби й "тези" зовсім нема і автора не видно. Якщо дозволено стрибнути від сучасного до минулого (і

великого), — так писав Люї Сен-Сімон у своїх мемуарах про двірське життя Франції кінця 17 — початку 18 ст. Так оповідав про свої пригоди в стилі, близькому до "пройдисвітського" роману того й суміжного часу, Бенвенуто Челліні (1500-1571), а в нас нещасливий березанський піп Ілля Турчиновський, автор і жертва свого "Життя і страдань" (1760).

Для аматорів розкладання на полички, маємо, отже, три сорти мемуарів — на певну тезу неприховано, на певну тезу приховано і без тези.

Тільки ж чи та безтезність — це не теза сама в собі? Бо, зрештою, коли й для чого люди пишуть мемуари? Якщо виключити ті випадки, коли спогади — тільки завуальований політичний чи особистий памфлет, спрямований проти ворога, мемуари складаються — здебільшого під старість або в старості — як ствердження себе, як увічнення себе, як пам'ятник собі, як присуд (чи дозвіл) собі на вічне життя в незмінності, в остаточно і непорушно скерованому, єдино слушному і навіки спиненому *справедливому* світлі. Казанова хоче жити в нас нездоланим переможцем (жіноцтва), Руссо — людиною остаточної правдивості й одвертості, Станіславський — творцем першої і останньої в світі системи *справжнього* театрального мистецтва, Самчук — провісником нової ери в історії України і людства (саме в такому порядку), Плющ — безоглядним майстром саморозсічення в шуканні остаточної й безжальної правди, Любович — тихою жертвою безжалісної машини людського нищення.

Список можна б вести далі. Є в ньому — читач це відчув — трохи від іронії, — бо ці спроби марні, ніщо не можна зафіксувати в часі навіки, тим менше — образ людини, як вона себе бачить або хоче бачити. Але це іронія не зверхности, а радше еклезіастична. На тему "марнота марнот і всіляка марнота", якій улягає не менше і автор цих завваг. А в суті речі всі ці образи людини кризь її власне писання *безконечно цікаві*. Бо коли є щось вічне в людині, то це насамперед її різноманітність, а тим самим і — якщо не неповторність, — то принаймні індивідуальність. І вона теж історична, не меншою мірою, ніж наводжені в спогадах факти й події. І не менше звабна.

Але більшість наших істориків до цих проблем ще не дійшли. А більшість спогадувачів їх собі не усвідомила.

Хотячи бути оптимістом і уявляючи собі, що кількість мемуарів у нас зростатиме, автор і хотів піднести ці проблеми для майбутніх наших мемуарописців. Проблеми тези, пересувів, відступів і, насамперед, авторського образу в мемуарах. Хотілося б, щоб наші мемуари були точні в історичних фактах і навіть дрібних деталях, щоб вони освяляли минуле як блискавка з темряви, щоб вони творили образ епохи і образ автора, — автора, з

яким цікаво говорити і крізь якого варто бачити добу. Щоб вони запліднювали історичні студії, але не боялися б виходу в літературу, як порушував вододільну лінію між ними Данте в своїй "Vita nova", як Челліні перегукувався з "Життям Ласарільйо з Тормесу" і з пізнішою Лесажевою "Історією Жіль-Бляза", а Казанова з "Небезпечними зв'язками" Шодерльо де-Лякльо (1782). Зрештою скільки творів літератури є водночас і мемуарами, від "За втраченим часом" Марселя Пруста до Самчукової "Волині" і Смоличевих романів про вісімнадцятирічних (і перед тим) молодиків Поділля в роки початку революції! Кінець-кінцем найкращі мемуари — ті, де історія стає літературою, а література росте з історії. Бо коли б треба було дати визначення того, що таке мемуари, я сказав би, що це — історія крізь особистість. Тут виразний місток до літератури, бо література це особистість. І якщо література це також експеримент, то чи треба хоронити мемуари від літературного експериментування?

А що міркування ці за свій дальший привід мали мемуари Уласа Самчука, не тільки його "Плянету", але й "На білому коні" й "На коні вороному" (безпосереднім приводом були мемуари цього числа "Сучасности"), то автор наважується дружньо й у пошані присвятити їх видатному романтикові сучасної української прози.

Поетичний пам'ятник для дівчини з легенди*

Анна-Гая Горбач

Ліна Костенко, найсильніша поетеса сучасної України, підшукала для свого досі найобсяжнішого твору — історичного роману в віршах — сюжет, що опрацьовувався вже кілька разів у 19 ст. і базується на переказах та легендах, записаних давніми етнографами в різних закутинах Центральної України. Ідеться про співачку і народну поетесу Марусю Чурай, що жила правдоподібно в 1620-50-их роках в Полтаві й була дочкою козацького старшини. Етнографи приписують Марусі Чурай цілу низку популярних народних пісень ("Засвістали козаченьки", "Ой не ходи, Грицю", "Віють вітри"). Найновіша спроба зібрати ці пісні й накреслити портрет народної поетеси, як також дати огляд суперечок довкола її постаті і спроб літературних і етнографічних нарисів 19 ст. — це видання Леоніда Кауфмана "Дівчина з легенди", що з'явилося в 1974 р. в видавництві "Дніпро". Доки не будуть знайдені архівні матеріали про дійсне існування Марусі Чурай, не припиняться суперечки довкола її особи.

Твір Костенко — не тільки ще одна спроба ввібрати відомий ще з 19 ст. сюжет у модернішу літературну форму. Довкруги трагічного кохання Марусі й Гриця, а також Івана Іскри, що є стрижнем цього твору і що його вона трактує з глибоким психологізмом, Ліна Костенко розгортає історичне полотно України доби Хмельницького, схоплюючи густими барвами народне життя, політично-соціалні та культурні процеси того часу. Вона простудіювала приступний етнографічний матеріал і літературні спроби 19 ст. — при чому сперлася головне на два твори: "Маруся — малороссійская Сафо" А. Шаховського (СПб, 1839) та "Маруся Чурай (Малороссійская певунья)" А. Шкляревського ("Пчела", 1877, 45), але провела також історичні та мовні дослідження, як це побачимо в дальшому. Засуджену на смерть Марусю, що за зраду отруїла Гриця рятуює від страти Іван Іскра, що її здавна тихо кохає. Він вдається до Хмельницького, який в універсалі наказує

---

*Ліна Костенко. Маруся Чурай. Історичний роман у віршах. Київ ("Радянський письменник"), 1979, 189 ст.

його відвідує в своєму горі Іван Іскра. Маруся, що повернулася з прощі, гасне на сухоти.

VIII. "Облога Полтави": поляки обступили Полтаву, яка не здається. Через голод і люту зиму вони врешті відступають.

IX. "Весна і смерть і світле воскресіння" — з весною Маруся відчуває знов порив до життя, але недуга бере своє. Вона прощається з вірним другом Іваном Іскрою, що йде на війну. Козаки рушають у похід з Марусиними піснями на устах.

У сцені суду кожну дійову особу характеризує притаманна їй мова, побутові деталі. Суд у великому клопоті, бо не всі свідки оскаржили Марусю, неясну ситуацію висловлює суддя:

Чотири рази ми тут збирались.
Достойні свідки питані від нас.
А як труїла, ще не розібрались.
І мусим слухний видати наказ.

Вона мовчить, убийниця. Тим паче.
Це треба теж до справи долучить.
Бо мати в горі. Вишняківна плаче.
А ця мовчить. Об чім вона мовчить? (ст. 28).

На пропозицію суддів віддати Марусю на тортури, щоб врешті довідатися, як загинув Гриць, гостро реагує приятель Івана Іскри, козак Лесько Черкес. Він хоче шаблею перетяти судовий стіл, але, ошелешений, стверджує, що цей стіл твердіший від фортеці.

Іван сказав: — Бо це, як світ, старе.
Фортецю, певно, легше взять ворожу.
А цього столу й шабля не бере (ст. 30).

І найбільший авторитет у Полтаві, козацький полковник Пушкар стверджує "Закон є суть, тверда його основа". Для суспільства козацької України

...є одне, і так вже іспокон:
статут Литовський, Магдебурзьке право,
панове судді, — це для нас закон! (ст. 28).

Поетеса архаїзувала мову суддів, підшукавши цілу низку виразів канцелярської мови 17 ст., з якої кпить прибулий гінець з Запоріжжя:

Ну, як тут, мирно? Пишете папери,
язик зломивши на судейський штиб? (ст. 23).

Іван Іскра теж виступає як свідок, він апелює до суддів і присутніх бачити в підсудній не дівчину Марусю, а творця пісень, якими живе Україна:

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших коровгах!
А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти! (ст. 33).

Але вїт Горбань відмахується на цей аргумент:

— При чому тут пісні?
Вона ж на суд за інше зовсім ставлена...

У традиції 19 ст. поетеса збагатила в описі побуту полтавчан мову своїх персонажів діалектизмами:

Шукаєм глоду, пасемо корову,
у гилки граєм, в цурного квача (ст. 47).

Ліна Костенко не скупа й на поетичні описи народних звичаїв:

А то — щедруєм. Низочкою ходим,
тонкими голосочками виводим:
"Ой на річці, на Йордані,
там Пречиста ризи прала..."

На Ворсклі хрест вирубують опішнями.
Заллють водою, уморозять в лід.
Горбаті верби льодяними клішнями
скляні бурульки струшують з борід.

.....
Ідуть Бобренки, Гуки, Шибилісти.
Бреде в снігах дякон-бородань.
І піп, гортанію басистий,
На Ворсклі робить річку Іордань (ст. 48).

Костенко не замовчала релігійність народну в козацькій Україні, не тільки в мові персонажів, але й у загальних пасусах вона користується образами, порівняннями, цитатами зі Святого Письма, вона добре ознайомлена з християнською символікою:

Як тінь Саулом гнаного Давида,
метнуся тихо на воді скляній (ст. 83) —

або:

Світає, Господи, світає...
земля у росах, як в парчі.
Маріє, Діво Пресвятая,
це ти так плакала вночі? (ст. 103).

Мандруючи з дяком зруйнованими селами, Маруся ніде не може приклонити на ніч голови:

Зчерствіли люди од всіляких лих.
Неволя давня душі роздвоїла.
"Розширю страх мій на землі живих", —
як сказано в пророка Даниїла (ст. 133).

У тексті зустрічаємо також українську народно-фолкльорну символіку: Маруся роздумує над своєю близькою смертю:

Печаль осиплеться, як маки,
Заорють місце орачі.
Лиш десь на хуторі собаки
ще довго витимуть вночі.

Душа у безвісті полине,
очима зорі проведуть.
Чи хоч пучечок той калини
мені на груди покладуть? (ст. 103).

Твір не цурається тонкого сатиричного тону. Лесько Черкес вибухає на суді:

Ви, канцїюги, у чорнилі пальці,
бумажне кодло, воло набивне,
хвतालники, в походах небувальці (ст. 30).

Найвідчутніша сатира в розділі VI, "Проща", у мові та коментарях дячка-мандрівника. Твір цікавий також своєю історіософічною сторінкою, що переплітається з сатирою саме в цьому розділі. Поетеса ставить питання, чи мученицька смерть народних героїв не повинна більше означати народові, ніж страждання преподобних мучеників. Критичне наставлення до ролі церкви, особливо тих її представників, які не зуміли інтегрувати подвиги козацьких героїв і дати народові національних мучеників, слушні:

Блюзнірська мисль запала мені в душу:
"Чому за них молитися я мушу?"

Хіба оті, без німбів, без імен,
на тій дорозі в Київ із Лубен,
або оті, під лісом, із Волині, —
хіба не більші мученики нині?!
.....
І каже дяк: — Немає у нас ліри.
Та й розум за бодягу зачепивсь.
Сисой, Мардарій — мученики віри.
А Байда що, од віри одступивсь? (ст. 145).

З історіософічного погляду важливий також універсал пол-

ковника Пушкаря, який він читає полякам, що облягли Полтаву; з нього говорить політична зрілість і почуття самотності власного народу:

Панове! Ви і ми — це рівні два народи.
В боях рішили спір, і вільні ми тепер.
Ви значить, принесли до нас свої клейноди.
Свого орла також. А нащо нам орел?

Наш полк стоїть у полковому місті.
Це значить — стоїмо ми на своїй землі.
А ви тут хто такі? Стояли б десь на Вислі.
У нас тут гетьманат, у вас там королі (ст. 169).

Запам'ятовується оцінка літераторів 17 ст., що її подав мандрівний дяк:

Піднаторіли наші віршописці,
бодай їх муха вбрикнула в колисці, —
убогі словом, мислю порочні,
у тридцять літ плішиві і старі,
вони складають віршики святочні,
а в селах ридма плачуть кобзарі.

Або такі, як ти оце, дівчата
в сумних піснях виспівують життя.
Ще Україна в слові не зачата,
Дай, Боже, їй родити це дитя!

.....
Усе комусь щось пишуть на догоду,
та чечевиці хочуть, як Ісав.
А хто напише або написав,
велику книгу нашого народу?! (ст. 129).

Композиція твору тут і там розхитана, фрагментарна, виведені деякі цікаві персонажі, функція яких залишається нез'ясованою (Отаман Гук, Ящиха Балаклійська Кошова, Дід Галерник). Не розв'язане також кинене дяком питання, хто саме напише книгу страждань українського народу? Маруся в пісні про Байду затаврувала перекинчиків власного народу, але читач хотів би тут глибшої аналізи і може взагалень. Мимоволі постає питання, чи маємо повний текст поеми і якою мірою остаточної форми надав йому "БФ 23379".

Сила роману в віршах Костенко в психологічно вірному зображенні внутрішніх процесів у їхньому пов'язанні з яскравими картинами народного життя та ремінісценціями історичного характеру. Ось у сповіді-пригадці Марусиною дитинства й нещасливого кохання строфи про розгромлені козацькі бунти, як той в якому був страчений батько Марусі Гердій Чурай:

... з Павлюка, живого, шкіру здерли.
... з ним взяли ще четверо старшин.
... проти того, як вони умерли,
І Суд Страшний не здасться вже страшним!

А потім їхні голови на палях
повиставляли в полкових містах.
Людей зганяли. Мати моя впала,
і крик замерз у неї на вустах.

А смерть кружляє, кружляє, кружляє,
кружляє навколо палі.
Наносить білого снігу
у очі його запалі.

А я нічого не бачу...
якась в очах крутанина...
Кружляє, кружляє, кружляє
ота страшна хуртовина!

Танцює хиха і п'яна,
льодистими сережками трясє.
Як голову криваву Іоанна,
над білим світом Іроду несе... (ст. 50).

Ліна Костенко подеколи не боїться й заялжених граматичних рим, але як правило дивує читача свіжістю і вигадливістю свого римування.

Тонкий психолог, Костенко свою героїню подала не лише як зражену коханим жінку, але як індивідуальність, що своїм обдаруванням поета і співця стояла осамітнена в своєму довкіллі, яке почасти вбачало в ній відьомські надприродні сили.

Твір пройнятий і глибоким гуманізмом, не тільки в образах Марусі, Гриця та людей з козацького прошарку, але також у змалюванні стосунків між українцями й поляками. Скорбота і мука стирають ворожнечу і бар'єри між людьми. Дяк і Маруся, що ночують на старому цвинтарі, бачать там прибитого горем польського шляхтича:

Диви, сидить і нас не помічає,
як той надгрібок сивої печалі.
Мабуть, поляк. Стара-стара людина.
Це ж, певно, тут уся його родина —
у цій землі...

Скорбото всеочисна!
Оце уже і є його вітчизна (ст. 135).

Твір Ліни Костенко можна читати й читати. На жаль, його видано тільки 8.000 примірників. Дехто твердить, що сотні зникли ще перед розпродажем — з друкарні, їх розхапали в страху, що не дістануть у книгарнях, що і сталося. На тлі літературної сіризни, що запанувала останніми роками в Україні, "Маруся Чурай" — небуденне явище.

ШЛЯХОМ СОНЕТА

СУВ'ЯЗЬ ПЕРЕКЛАДІВ

(з італійської, французької, польської, еспанської та білоруської)

Ігор Качуровський

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА: СОНЕТ 216

Весь день я плачу. Потім, по ночах,
Заледь убогі смертні сном спочили,
Ридання вдвоє набувають сили.
Так цілий час проваджу я в сльозах.

З журби і суму зір мені потах.
В жалобі серце. Світ мені немилий,
Останньому з живин. Кохання стріли
Мені до миру перетнули шлях.

Так ніч мене, на день благословиться.
Нещасний, я довершую вже путь
Тієї смерти, що життям зовуть.

А те найгірш болить, що рятівниця
Не допоможе спочуттям мені,
Хоч бачить, як горю я у вогні.

СІДЖІСМОНДО ПАНДОЛЬФО МАЛЯТЕСТА: [СОНЕТ ДО ІЗОТТИ]

Мій гсрдий світичу, шляхетна цноту,
Створіння ніжне, душе осяйна,
Така ти світла, янгольськи-ясна,
Що вся надія на твої чесноти.

Для сил моїх зробилась ти достоту
Тим якорем, що стримує човна,

Мого буття підпора ти міцна,
Голубко чиста, лагідна істото.

Щасливі, хиляться перед тобою
Трава і цвіт, як їх зімнеш стопою
І росу зіб'єш голубим плащем.

А сонце, що пишалось на світанні,
Побачивши тебе, за мли туманні,
Подолане, відходить із плачем.*

АРТЮР РЕМБО: ТОЙ, ЩО СПИТЬ У ДОЛИНИ

Це галява між зел; в співучій грі
Потік чіпляє тут до трав лахміття
Зі срібла; сонце з-поза круч вгорі
У видолинку змочує проміття.

Солдат простоволосий, молодий
У хрiницю зануривсь головою
І спить. Де злива світла над травою,
В зеленім ліжку він простерсь, блідий.

У півниках він спить і бачить сни;
У нього усміх хворої дитини,
І зимно тут йому на оболоні.

Не вчують ніздрі пахощів весни,
І руку від грудей він не відкине,
Де в правім боці дві діри червоні.

АДАМ АСНИК: СОНЕТ

Прощаючись, — не міг я говорити,
Не мав для тебе, не знаходив слів.
Усі слова в собі я залишив,
А серце утекло — і не зловити.

Твій дiм біліє крізь весняні віти,
І звідти лине солов'їний спів
Мій дiм — далеко. Сум його повив,
І вороття немає для баніти.

---

*Від перекладача. Володар Ріміні (з того ж роду, що й дантівські Паольо і Франческа) Малятеста був не поет, а кондот'єр, але, як кожна культурна людина того часу, він умів написати справжній, канонічний сонет (чого, на жаль, не можу сказати про Ліну Костенко...).

Ні відгуку від тебе не почути.
Та добре, що тобі згадок отрута
Не засмутить ясної мрії лад.

Життя тобі всміхається світанням,
А я прощаюсь з променем останнім,
У п'ятому йду — і не вернусь назад.

ГАБРІЕЛЯ МІСТРАЛЬ: ІЗ «СОНЕТІВ СМЕРТИ»

Із ніші зимної, куди тебе поклали,
Віддам тебе землі, убогій і ясній.
Що спатиму я в ній — вони того не знали,
А снитимемо ми на подушці одній.

Як мати любляча, голубляча, яка
В колиску сонного кладе спочити сина,
Так буде соняшна земля тобі м'яка,
Коли ти ляжеш в ній — знеможена дитина.

А потім персть земну й легкий трояндний прах —
У бризках місячних, у голубих пилах
Розсію й залишу останки безвагові.

Пісні про помсту я складу тоді чудові,
Бо інша не сягне в мій потайний куток,
Щоб сперечатися за жменю цих кісток.

МАКСИМ БАГДАНОВІЧ: СОНЕТ

На темній твані мочарів зогнилих,
Біліш гірського снігу з-понад хмар,
Розкрились чисті квіти ненюфар
Між очерету стебел почорнілих.

Цвілу гнилизну плодить літній вар,
Та їй не забруднити квітів білих;
Не знищить дотик гадів слизькотілих,
Де позолоть іржі, цей білий чар.

Тепер, мабуть, вдоволене багно:
Сторіччями збирало гниль воно,
Щоб годувати соками гидкими

Пречистий цвіт у крапельках роси.
Молися ж бо, щоб смерть, йдучи над ними,
Їх не зітнула помахом коси.

ВИБІР З ПОЕЗІЙ

Хуан Рамон Хіменес

Я розгорнув тебе із пелюстків, немов троянду,
щоб душу в тебе вздріти,
та не вздрів її.

Алеж усе кругом
— всі обрії земель-морів —
усе до безконечности
геть наскрізь пойнялось
невловним і живим, непереможним запахом.

Я це не я.
Я той,
що поруч мене йде, та я його не бачу,
що з ним я зустрічаюсь часом,
а іноді і забуваю.
Це він, що приязно мовчить, як я говорю;
що з великодушністю прощає, як я серджусь;
той, що й туди ступає, де мене нема,
що прямо і тоді стоятиме, коли мене не стане.

Один з найвизначніших еспанських поетів Хуан Рамон Хіменес народився 1881 р. в андалусійському містечку Моґер. Студював право в Севільї, потім проживав у Мадридї. Покинув Еспанію 1936 р., виїмігрувавши до Америки. Цей останній період свого життя перебував у Вашингтоні, на Кубі і під кінець життя в Сан Хуані в Пуерто-Ріко, виступаючи час від часу з доповідями в американських університетах.

Хіменес — поет краєвидів душі, самотности й меланхолії. Його творчість, наснажена ліризмом та емоційною глибинністю, стає з бігом років чимраз осяднішою в вислові, складнішою, важче зрозумілою, не перестаючи бути великою поезією, поезією визначного майстра. Хіменес особливо широко відомий своїм сповненим ніжности ліричним монологом у прозі "Platero y yo". Його творчість мала великий вплив на розвиток новітньої еспанської поезії. У 1956 р. він отримав літературну нагороду Нобеля. Помер 1958 р. в Сан Хуані.

Уміщені тут п'ять перекладів його поезій взяті із збірок: "Diario de un poeta recién casado", "Eternidades", "Poesía", "Unidad" та з кількатомника мадридського посмертного видання "Libros de poesía", 1959.

■
Я впізнав тебе, бо як я вздрів сліди
стопи твоєї на стежині,
то зацміло в мене серце, як ти мене торкнулася стопою.

Я гнав шалено; весь день, шукаючи, блукав,
як пес безпанський.

А ти вже відійшла! Й стопа твоя ступала
у втечі безконечній по моєму серці,
так наче б це оця стежина,
що понесла тебе відтіль навіки...

■
Лишіть відкриті двері
цієї ночі, бо може він,
покійний, забажає
прийти в цю ніч.
Відкрийте все,
щоб бачити, чи ми схожі ще
на його тіло; щоб бачити, чи ми
є часткою душі його, яка
переправляється в безмежжя;
щоб звідати, чи ця велика безконечність
від себе дещо передасть для нас, виповнюючи
нас собою; адже ми маєм вмерти
трохи тут, і жити трохи там,
у ньому.
Відкрийте дім увесь,
так, наче б його тіло
лежало тут простягнуте
у синяві нічній,
із нами — наче б кров'ю,
із зорями — немов би квітами!

МОРЕ, НІЩО

Жалібні хмари
кидають тіні на море.
Барва
води — як залізна,
й вода здається тут поверхнею стужавілою
вже вичерпаних рудних надр,

в якихось звалищах
повзучої лявіни,
пливучого розвалу.

О, як вона підводиться і упадає,
у зачерпах яких! Як накладає й вигортає
рівні верстви, що темніють опустіло!

О, море, що без моря гідности, безужиточне море,
що без моря, пропаще море,
море проминулого й непам'яті,
ніщоти чорне море,
шаліючого накопичення нічого.

Ніщо!

Сьогодні тут для мене
своє знаходить місце слово
у неухильній катастрофі,
наче тіло слова, що йому б
простертися в його найправішій
гробниці.

Ніщо і море!

*З еспанської переклав
Вадим Лесич*

НЕСКІНЧЕННА МИТЬ

Меїр Харац

ЯК СТАЄ ТИХО

Гомоном, голосом, колесом в брук,
Колом у голову гуркіт і грюк,
Навіть у тиші, навіть у сні
Сниво шумливе сниться мені,
І нескінченна не спиниться мить —
Колесо котиться, торохкотить,
Вітер вітрилами віття трясє.
З'являється жінка. Жінка несе
Кошик високий на голові.
І вулиці раптом зникають криві,
Жінка іде по високій траві,
Гомони нишкнуть, і ось через мить
Жінка в саду яблуневім стоїть,
Яблука линуть, лежать у траві,
Падають в кошик на голові —
Губиться в шатах нечутна луна,
На сповнений кошик хмаринка злина,
Біла, неначе крило снігове —
І тиша, і тиша, і тиша пливе...

Меїр Харац народився 1912 року в молдавському селі Шурь, Сороцького повіту в Басарабії (нині — Молдавська РСР). Виріс у єврейському містечку Маркулешті того ж таки повіту. Навчався в румунській школі та традиційному єврейському хедері. 1935 року дебютував віршами в "Черновіцер блетер" та в інших виданнях мовою їдиш. Друкувався потім у різних єврейських виданнях у Румунії та за кордоном.

1948 року був репресований. Після реабілітації вдруге "дебютував" 1956 року в єврейських виданнях у Польщі, а також принагідно друкувався в єврейських часописах Нью-Йорку, Парижу, Південної Америки. До виїзду до Ізраїлю 1972 року жив у Чернівцях.

Харац видав 5 збірок віршів: "У чужому раю" (Тель-Авів, 1974), "Небо і земля" (Єрусалим, 1974), "Вірші до своїх" (Тель-Авів, 1975), "Зірки в небі" (Єрусалим, 1977), "П'яте колесо" (Єрусалим, 1978).

СУМНИЙ

Скорботну землю болото вкрило,
І небо зранку ридає хмарне,
І сірий обрій — мов сірі крила,
І хто народився в цей день —
Намарне.

Хай завтра земля зелом зеленіє,
Хай вмийється світ, світанковий і карий,
Та карою день підповзе під вії —
Той перший, де сіра скорбота і хмари.
І буде до скону у смутку він жити
Й сконає у сірій скорботі і тузі
У день, як метелик пригублює квіти
І барви шумлять у ранковому лузі.

МОЇ ПЕРШІ ВІРШІ

І от тепер, опанувавши ноти,
Вслухаюсь я в свій посивілий спів,
Свій голос чую — плетениці слів,
Мов квіти в серпні, жухлі від спекоти.

Серпневі квіти в глечику навпроти.
Перегортаю роки навісні.
Ті перші вірші — квіти на весні,
Квітневі квіти юности і цноти.

Квітневі квіти. Чисті і ясні,
Незаймано-легкі і безборонні,
Вони пробили землю на осонні.
Ті перші вірші — квіти на весні.

Беру перо. Беруся до роботи.
Крокую віршем. Влад. За кроком крок.
Перо танцює звивистий танок.
Серпневі квіти в глечику навпроти.

МАЛЮНКИ

На колючому камінні, весь в блакитному промінні —
Очі лагідні і чисті — день в малюнках, як в намисті.

Перший — то, неначе в рамі, селянин стоїть у брамі.
Другий — то припав до гриви юний вершник чорнобривий.

А на третьому малюнку бачим річку, бачим юнку —
Карі очі, ручки білі, — приміря до стану хвилі.

Зорі у вічному небі.
Ми сидимо, ми шукаємо слів,
Бурмочемо щось пророче,
Бурмочем до ночі, до ранку — та спів
Не хоче з'являться, не хоче.
Десь губиться спраглий і стомлений крок.
Таж я не один в цій осінній оселі, —
Нас безліч, як безліч у небі зірок,
Як безліч піщинок в пустелі, —
Нас безліч, — нехай же не я і не ти —
Хтось третій в цю мокру годину
Хай зможе мелодію ту осягти —
Могутню, незнану, єдину, —
Хай серцем почує нечуваний спів
І нам понесе, і осінньої ночі
Проллються ті звуки громадою злив
На висохлі губи, на плечі, на очі!
Катує мене незбагненна жага,
Я п'ю і лишаюся спраглим, —
Так серце незнаного співу жада,
Незнаних мелодій прагне.

*З їдиш переклав
Мойсей Фішбейн*

Славний рід

Петро Одарченко

12 квітня ц. р. померла Ісидора Косач-Борисова, остання з дітей Петра Косача, члена Київської української Старої Громади, великого приятеля української літератури й культури, і Ольги, з роду Драгоманових, сестри Михайла Драгоманова, — роду, що лишив невідладний слід в історії української літератури, науки, культури взагалі, громадських і політичних рухів, національно-визвольної боротьби.

Історія роду не написана. Хай коротка пригадка про значніші й почасти відомі факти з цієї історії останніх десятиріч буде скромною даниною пам'яті Ісидори Петрівни.

Ольга Петрівна Драгоманова-Косач — видатна українська письменниця Олена Пчілка, чия творчість і журналістична діяльність ще чекають на свою вичерпну, об'єктивну і адекватну оцінку, була піонером у національному вихованні своїх дітей і взагалі українських дітей. Коли 1901 року редакція "Літературно-наукового вісника" — М. Грушевський, І. Франко і В. Гнатюк — у своєму привітальному листі, написаному з нагоди 25-ліття літературної діяльності Олени Пчілки, відзначали її літературні заслуги, не забуто і її великої ролі в вихованні дітей: "Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій плекається рідна українська мова і українська літературна традиція в найкращому розумінні цього слова".

Щоб уберегти своїх дітей від русифікаційного впливу чужої школи, Ольга Петрівна — перша з тодішніх українських діячок, — вчила своїх дітей українською мовою, а пізніше запрошувала вчителів-українців, щоб вони викладали їй дітям гімназіальний курс рідною мовою. І тільки добре засвоївши рідну мову, діти Ольги Петрівни — Михайло, Лариса, Ольга, Оксана, Микола, Ісидора — дістали дальшу освіту в єдино наявних тоді російських навчальних закладах. Як справедливо зазначає М. Драй-Хмара, при такому домашньому навчанні Лариса Косач — Леся Українка "вийшла серйознішою і освіченішою від багатьох дітей свого часу" і, також, додаймо, стала українською письменницею. Але характеристика Драй-Хмари стосується і до інших Косаченків і Косачівен. Ольга Петрівна писала в листі до О. Огоновського: "В дітей мені хотілося перелити свою душу й думку, — і з певністю

мушу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали б Леся й Михайло українськими літераторами, коли б не я?" Одночасно Ольга Петрівна ретельно пильнувала, щоб її діти добре знали чужі мови і могли читати в оригіналі твори світової літератури.

Вплив Ольги Петрівни на дітей був надзвичайно великий. Про це свідчить її дочка Ольга, яка в своїх спогадах писала: "... ми, її діти, обожнювали [її] в дитинстві, а ціле своє життя любили й шанували. Леся і брат Михайло любили її і були під її впливом чи не найбільше за всіх нас". Наймолодша дочка Ольги Петрівни Ісидора такими словами характеризує свою матір: "Людина непересічної сили волі та енергії, вона зуміла поєднати свою діяльність письменниці й поетки, вченого-етнографа і культурно-громадської діячки, — з обов'язками матері шістьох дітей".

Говорити тут про Ларису — Лесю, одну з провідних зірок української поезії, не будемо.

Старший син Ольги Петрівни Михайло Косач (1869-1903) був талановитий учений-фізик. До 5-ої класи він учився дома, а потім, здобувши вищу освіту, став викладачем фізики й метеорології в Харківському університеті. Як свідчить його наймолодша сестра Ісидора, Михайло був талановитим ученим, він написав дисертацію про ікс-проміння. Праця Рентгена в той час ще не була опублікована. Михайло Косач сконструював апарат і цим апаратом зняв руку і перстень на руці, так що було видно кістки. Отже, винахід Михайла Косача був одночасний з винаходом Рентгена. Михайло був також і письменником, свої оповідання друкував під псевдонімом Михайло Обачний у львівських журналах "Зоря", "Житє і слово" та ін. У своїх творах ("На огнище прогресу", "Гість", "Що?", "Хмари" та ін.) він у народницькому дусі кликав до співчуття знедоленим, засуджував пияцтво, описував жорстокості війни. Він перекладав твори Гоголя й Короленка. Він помер (від шлункової хвороби) в розцвіті своїх сил (на 34-ому році життя).

Друга дочка Ольги Петрівни Ольга Косач-Кривинюк (1877-1945) здобула вищу освіту в Петербурзі — вона закінчила Вищі жіночі медичні курси. Працювала лікарем, а пізніше науковим співробітником медичної бібліотеки. Була відома також в українському письменстві своїми перекладами, друкованими в галицькій "Зорі" (під псевдонімом Зірка). Пізніше вона була дитячою письменницею, організатором і видавцем дитячої літератури. Вона перекладала твори А. Доде, Ж. Санд, Ч. Діккенса, Е. Ожешко та ін. Останні 10 років свого життя Ольга Косач-Кривинюк працювала над хронологією життя й творчості Лесі Українки. Ця фундаментальна праця вийшла в світ 1970 року в виданні Української Вільної Академії Наук у США.

Третя дочка Ольги Петрівни (Олени Пчілки) Оксана Косач-

Шимановська (1882-1974) закінчила політехнікум у Бельгії, але працювала викладачем чужих мов, які досконало вивчила ще змалку.

Молодший син Ольги Петрівни Микола Косач (1884-1937) закінчив Київський політехнікум і був агрономом (його син Юрій талановитий письменник).

Наймолодша дочка Ольги Драгоманової-Косач Ісидора Петрівна Косач-Борисова (1888-1980) також закінчила Київський політехнікум. Понад 16 років вона викладала фізіологію та анатомію рослин у вищих школах та провадила науково-дослідну працю в цій ділянці. 1937 р. під час "ежовщини" була заарештована і засуджена на 8 років каторжної праці в концтаборі "Онегла". Два роки по 10 годин щодня пиляла вона дерево на лісорозробках на далекій Півночі. 1940 року Ісидору Петрівну звільнили з ув'язнення. "Ім'я Лесине врятувало мене від видимої смерти", — казала вона, згадуючи в 1971 році цей тяжкий період у своєму житті. Коли радянські війська 1940 року захопили Буковину, Ольга Кобилянська стала розпитувати представників влади про сестер Лесі Українки і зокрема про Ісидору Петрівну. І це, на думку І. П., сприяло її звільненню.

Під час Другої світової війни Ісидора Петрівна виїхала на Захід, а 1949 року прибула до США. Тут вона написала спогади про свою матір Олену Пчілку.

У своїх статтях та листах вона спростовувала фальшування дійсності, звідки б вони не походили, — в біографічній повісті Касяна Граната про Лесю Українку, в повісті паризької журналістки Софії Наумович "Леся" та в виданій на еміграції брошурі "За духа нації" (Можливо, що автором цієї тенденційної брошури був Антін Княжинський, що заховався під псевдонімом "Антоненко"). У виданій у Києві 1971 року книзі "Спогади про Лесю Українку" надруковано спогади Косач-Борисової про Лесю Українку в революційному Петербурзі, про арешт Лесі Українки 1907 року, про чоловіка Лесі Українки К. В. Квітку, про приятеля родини Косачів Нестора Гамбарашвілі, про подорож Лесі на Кавказ та про хутір Зелений Гай.

До кінця свого життя Ісидора Петрівна відзначалася своїм світлим розумом, феноменальною пам'яттю, життєрадісністю, душевною молодістю і прекрасною, людяною вдачею. У другій половині шістдесятих років вона брала найдіяльнішу участь у збиранні коштів на видання праці своєї сестри Ольги "Леся Українка. Хронологія життя й творчости" та в підготованні цієї праці до друку. Своїми вказівками вона допомогла розшифрувати деякі скорочення в листах Лесі Українки та з'ясувати багато різних питань, зв'язаних із виданням цієї високоцінної праці. Її пам'ять, її поради багато допомогли в виданні "Щоденника" В. Винниченка.

Славний рід Драгоманових-Косачів через подружжя залучив до свого кола і інших видатних діячів культури. Дружина Михайла Косача Олександра була відомою українською письменницею (псевдонім Грицько Григоренко), чоловік Лесі Українки К. В. Квітка — видатний український учений у ділянці музичної етнографії, чоловік Ольги Косач М. В. Кривинюк — український революційний діяч, друг і побратим Лесі Українки, чоловік Ісидори — Ю. Г. Борисов — учений агроном і громадський діяч (за що покутував багатьма роками в радянських тюрмах і концтаборах).

Нові форми погрому в Україні

Мирослав Прокоп

Події, що проходять останніми роками, а зокрема місяцями на українських землях, а якоюсь мірою і в інших частинах СРСР, переконують, що в боротьбі з політичною опозицією, чи тільки з інакодумством, органи КГБ застосували нову тактику: діячів руху опору арештують і судять не за політичні провини, але за "спроби зґвалтування", "зберігання наркотиків", "зберігання зброї", "виготовлювання фальшивих документів", за "опір міліції", за "дармоїдство", "хуліганство" та інші кримінальні вчинки. Засуджені за відповідними статтями Кримінального кодексу люди кваліфікуються як кримінальні злочинці.

Ось деякі факти.

У серпні 1977 року київський композитор Вадим Смогитель зголосив органам влади бажання виїхати за кордон, а в телефонній розмові з одним громадянином Канади заявив: — Вирвіть мене звідси. На другий день після того, на вулиці Києва, якою проходив Смогитель, йому під ноги кинувся якийсь чоловік. Зразу з'явилася міліція і дружинники. Смогителя заарештували і 3 лютого 1978 року поставили перед суд за те, що він начебто на вулиці Києва важко побив прохожого чоловіка. За статтею 206 ч. 2 КК УРСР Смогителєві пришили "злісне хуліганство" і засудили на 3 роки таборів.

У лютому 1979 року засудили на 3 роки таборів учителя української мови та літератури Василя Овсієнка. Причина — "опір міліції" (стаття 188 ч. 2 КК УРСР). Овсієнко — це колишній політичний в'язень Мордовських таборів, де просидів чотири роки за "антирадянську агітацію та пропаганду".

13 серпня 1979 року органи КГБ провели обшук у квартирі 84-літньої письменниці Надії Суровцевої. Суровцева — колишній в'язень сталінських таборів, живе в Умані Черкаської області. Шукали в неї речей, украдених з сільської крамниці. При цій нагоді в Суровцевої забрали її спогади. Це не був перший обшук. Попередній стався 30 вересня 1977 року. Тоді Суровцеву обвинувачували в виготовленні фальшивих грошей.

Члена Української гелісінкської групи Юрія Литвина заарештували 6 серпня 1979 року, а 19 грудня засудили на 3 роки таборів за "опір міліції". Ще до часу арешту, а саме 19 липня 1979

року Литвина схопили на вулиці і примістили у витверезнику, наче п'яницю, і жорстоко побили.

Від 8 жовтня 1979 року перебував у Дніпропетровському ізоляторі викладач англійської мови Петро Розумний. Причина: у нього знайшли мисливський ніж, який він купив у Бурятській АРСР при нагоді відвідин засланого критика Євгена Сверстюка. Проти Розумного порушили кримінальну справу за статтею 222 КК Російської РФСР ("незаконне зберігання вогнестрільної зброї") і засудили на три роки позбавлення волі.

25 жовтня 1979 року заарештували в Долині Івано-Франківської області члена Української гельсінкської групи Василя Стрільцева, а 12 листопада його засудили на 2 роки таборів суворого режиму за "порушення паспортних правил" (стаття 196 КК УРСР). Стрільцева, вчителя англійської мови, переслідували від 1972 року, коли він почав протестувати проти ув'язнення його брата Павла. Стрільців домагався дозволу виїхати до Англії.

Миколу Горбалья, теж члена Української гельсінкської групи заарештували в Києві 23 жовтня 1979 року, а 21 січня 1980 року засудили на 5 років позбавлення волі. Його судили за "насильство супроти службової особи" та за "спробу згвалтування" (статті 117 і 190 КК УРСР). Горбаль — це колишній учитель музики з Тернопільської області. У 1970 році його засудили на 5 років таборів і 2 роки заслання за написання вірша "Дума". Він відбув покарання в Мордовських таборах.

15 листопада 1979 року заарештували в Болехові Івано-Франківської області викладача фізкультури члена Української гельсінкської групи Ярослава Лесева. Йому закидали "зберігання наркотиків" (стаття 229 КК УРСР) і засудили на 2 роки таборів. У 1967 р. Лесів був засуджений за статтею 62 КК УРСР ("антирадянська агітація та пропаганда") на 5 років таборів і 5 років заслання.

Одна з останніх до часу писання цих рядків ганебна провокація радянського судочинства сталася 6 червня 1980 року в Якутську. Там засудили на 5 років таборів В'ячеслава Чорновола, який перебував на засланні в Якутській АРСР, за "спробу згвалтування". Провокацію влаштували органи КГБ на вулиці м. Мирний Якутської АРСР, куди його викликали для поладнання якихось формальностей.

В першій половині червня 1980 року заарештували на засланні в Бурятській АРСР за "дармоїдство" Василя Лісового, колишнього співробітника Інституту філософії УРСР. Під час масових арештів української інтелігенції в 1972 році Лісовий вислав протест до органів влади, за що тоді його засудили на 7 років таборів і 5 років заслання. Термін заслання Лісовий мав скінчити в 1982 році.

Є ще інший тип найновіших репресій: 12 березня 1980 року в

Моршині Львівської області заарештували члена Української гельсінкської групи Зіновія Красівського. Його судили попередньо, а тепер післали відбути додаткових 8 місяців позбавлення волі в таборах і 5 років заслання. А члена Української гельсінкської групи Ольгу Гейко-Матусевич протримали два місяці в венеричному диспансері в Києві в одній камері з повіями і піддали принизливим оглядинам. 12 березня 1980 року її заарештували.

Перелічені тут приклади переслідування діячів українського руху опору за кримінальні статті — це випадки людей, які вже мають відоме ім'я в українській громаді. До менше відомих діячів кримінальні статті стосують уже давніше. Про це пише невідомий автор широкого самвидавного есею "Грані культури":

З метою заховати, скрити масштаби визвольних процесів, репресивний апарат режиму фабрикує великій кількості учасників — як правило, мало відомих громадськості — побутові кримінальні справи, ховаючи в кримінальних таборах. Ця практика набирає широкого застосування в останні роки.¹

Побіч діячів українського руху, арештують тепер під провокаційними приводами і інших громадян України.

В Одесі 30 січня 1970 року заарештували єврейського активіста Володимира Корнева, а в березні Мойсея Тонкононого за заходи для виїзду до Ізраїлю. Їх обвинувачують у "дармоїдстві" (стаття 214 КК УРСР). Такі самі обвинувачення висунули проти заарештованого в січні 1980 року в Горлівці Донецької області баптиста Миколи Кінаша. В лютому 1980 року заарештували священника Мирона Сас-Жураковського за зустрічі з правозахисниками. Переслідують родину п'ятдесятників Балак із Жданова. Їхніх 8-річного сина Віталія і 15-річного Ігоря побили за те, що їхня родина подала прохання про еміграцію. Погромницьки виселяють з Криму кримсько-татарські родини, які повертаються на батьківщину. Це діється на підставі таємного розпорядження Ради Міністрів СРСР з серпня 1978 року, що суперечить попередньому законіві Верховної Ради СРСР про їхню "реабілітацію".

Слід відзначити, що такі провокаційні методи поборювання людей, що борються за свої громадянські чи національні права стосують, хоч мабуть меншою мірою, теж у Росії, далі в балтицьких республіках та на Закавказзі.

Які причини цих нових засобів поборювати опозицію в СРСР і про що вони говорять?

Насамперед, треба думати, що кремлівські володарі вирішили

---

1. Визвольний шлях 1980, 6, ст. 692.

хапатися за нові засоби, бо дотеперішніх репресивних метод не вистачає. А не вистачає їх головним чином тому, що ті, хто сьогодні ставить спротив тоталітарній диктатурі, робить це одверто, в рамках державних законів. Ці закони і гарантовані ними права такі, якими в нашу добу користуються всі розвинені суспільства, отже, протиставитися їм одверто — це прикувати себе до ганебного стовпа громадської думки світу, поставити себе в ролю душителя того, що невід'ємно належить кожній людині й народові. Цього московські вожді ніяк не хочуть зробити, бо, поперше, в конституціях, що їх вони дали підлеглим їм народам, ці елементарні права записані, а подруге, сьогодні Москва більше, як колинебудь у минулому, перебуває в наступі на зовнішній світ, вона шукає і утримує за собою бази експансії в країнах, що розвиваються, і всюди вона йде з розвиненими прапорами свободи, як носій національного, політичного і соціального визволення, як ворог усякого поневолення. Тому вона не може виказати, що вона сама в себе душить боротьбу за свободу, що за самі переконання саджає людей за ґрати концтаборів, в'язниць і психушок. Але хто в світі буде обурюватися проти засуджування гвалтівників, ворохобників, фальшивників і под.?

Штучно зменшуючи число репресованих за переконання, уряд СРСР утворює перед світом ілюзію, що таких людей в СРСР не карають. Говорив в свій час Хрущов, що в Радянському Союзі політичних в'язнів більше немає!

Далі, засуджуючи людей за вигадані кримінальні злочини, уряд використовує це як засіб превентивного терору проти потенційних опонентів. Перспектива сидіти за кримінальні злочини, жити між бандитами, з яких органи КГБ рекрутують своїх донощиків і вислужників, що мають за завдання знущатися з політичних в'язнів, — це не те саме, що користуватися статусом політичного в'язня, жити в оточенні своїх товаришів.

Інтересно, що така ганебна розправа з політичною опозицією знаходить інколи підтримку скорумпованої частини радянського суспільства, з його офіційними верхами включно. Леонід Плющ розповідає, як після арештів у 1965 році і судів у наступному році в колах української інтелігенції Києва поширені були протестні звернення видатних діячів культури до органів влади. Плющ вирішив піти за підписами також до російських та єврейських учених. (Проти переслідування українців запротестував тоді м. ін. авіоконструктор О. Антонов). Щоб одержати підписи членів Академії Наук УРСР, Плющ почав свої заходи від президента Академії В. Глушкова. Плющ пише:

Побачивши мене, Глушков сухо заявив, що він зайнятий.

— В якій справі?

— Знову судять за переконання. Я хотів би, щоб ви підписали

лист з протестом.

— Добре, дайте прочитати. Але ви маєте тільки п'ять хвилин для розмови.

Він прочитав.

— Так, ви маєте рацію: суд над Синявським і Данієлем завдав великого удару престижеві країни. Але я про це говорив в ЦК. Вони зі мною згодні. Треба було судити за кримінальні злочини...

— Минулого тижня був суд над українськими патріотами.

— А, це ті, що хуліганили в кінотеатрі... Я знаю тих дзюбівських молодчиків...²

Посилення метод терору в Україні та в СРСР взагалі та пошуки нових засобів пов'язані також з тим, що московські вожді не доцінили сили опору та його глибини. Ось в Україні органи КГБ влаштували погром у 1972 році, а вже чотири роки згодом народилася Українська гельсінкська група. Впродовж останніх років майже всіх її членів переарештували, більшість з них засудили, але до складу групи приєдналися нові охочі, деякі з них з заслання. Їх, як Чорновола і Стуса, знову судять, але руху опору це не вбиває. Існують ще негласні члени групи (до речі, найчисленнішої з усіх груп в СРСР!), відомі теж публічні виступи таких формацій як Український національно-визвольний рух та Український патріотичний рух. Їх декларації були поширені в Україні та на Заході. Прізвища їхніх діячів не відомі, що не без прецеденту в інших країнах, поневолених Москвою. Ось у Польщі існує ціла гама громадських організацій, десятки позацензурних періодичних видань і публікацій, усі вони гуртують у своїх лавах або біля себе тисячі людей різних професій і переконань. Вони не тримають у таємниці своїх прізвищ і адрес. Але побіч них діє ще в Польщі Польське порозуміне неподлеглосьцьове (Польське самостійницьке порозуміння), що назовні не виявляє свого членства.

У рості опору в Україні, насамперед, діє сила реакції, точніше самооборони народу в відповіді на посилений тиск окупанта. Такі заходи політики Москви останніх років супроти неросійських народів, головним чином України як пляновий, систематичний, безоглядний русифікаційний наступ, виявлений хоч би ганебними постановами Ташкентської конференції з травня 1979 року, в яких скодифікували постанови про поступінну ліквідацію рідних мов неросійських народів шляхом русифікації не тільки шкільної молоді, але й передшкільної дівтори, відривання її від батьківського пня, затруєння дитячих серць отрутою імперського шовінізму, а далі похід проти культури неросійських народів, дискримінація їхньої спадщини, втягання їх як гарматного м'яса в

---

2. Леонид Плющ. На карнавалі історії. Лондон (Overseas Publications Interchange Ltd.), 1979, ст. 151-152.

міжнародні авантюри войовничого імперіялізму у його підбоях Афганістану чи африканських країн, — усе це викликає обурення серед неросійських народів, загострює свідомість народобивчої катастрофи. Не меншу загрозу творить плянова політика перемішування населення, результати якої видно з останнього (1979) перепису населення. За останніх 10 років число росіян в Україні зросло на 14,7% (з 9,1 до 10,4 млн), а українців на 3,4% (з 35,2 до 36,4 млн). Збільшення числа росіян сталося не в результаті їхнього більшого природного приросту, бо він у них низький, як і в українців, це результат інвазії російських бюрократів на Україну та асиміляції українців. Ще трагічніші для нас показники мовних стосунків в Україні. Від 1970 до 1979 років на 2,2 млн збільшилося в УРСР людей, що визнали рідною російську мову, і тільки 200 тис. більше українську.

Усвідомлювання таких фактів породжує невідкладну потребу протидії. Як писав український політичний в'язень Богдан Ребрик у своєму листі до голови американських профспілок Джорджа Міні:

“Почуваючися сином українського народу, я не міг примиритися з думкою, що моя нація стоїть на межі геноциду”.³

Звичайно, це не значить, що в русі опору заангажовані найширші кола народу. Припускати таке було б великим спрощенням складної проблеми, — подібно як твердити, що вся нація складається з висулжеників і гнучкошиєнків. Ніякої нації, отже і нашої, не творять самі герої чи самі відступники. У кожному народі більшість — це пересічні громадяни, що турбуються своїми професіями, заробітними плятнями, квартирами, дітьми та іншими побутовими справами.

Але ці люди теж є фактором у суспільних процесах, на який влада мусить зважати. Сучасний наступ Москви на духову та біологічну субстанцію нашого народу невідлучно пов'язаний з насильством супроти пересічного громадянина. Він теж відчуває брак політичних свобод, соціально-економічні нерівності, щоденні турботи, що впливають з недостачі товарів широкого вжитку, квартир, він свідомий того, що його коштом живе панівна бюрократія. Це створює комплекс проблем, що впливають на свідомість і активізацію суспільства. Режим усвідомлює небезпеки, що їх створює нагромаджене незадоволення суспільства, особливо сьогодні, в умовах дії засобів масової комунікації, коли ні народи СРСР ні його володарі не ізольовані від впливів зовнішнього світу.

Останнім часом з України наспівають вістки про широке застрашування населення владою, погрози репресій до родин, і

---

3. Пресова служба ЗП УГВР, 18 травня 1977 р.

под. Цей курс пояснюють нервовістю режиму у зв'язку з конференцією в Мадриді, на якій розглядатимуть виконання окремими державами Гельсінкських угод. Що керівники СРСР мають причину хвилюватися — це зрозуміло. Недурно під час Олімпійських ігрищ Москва виглядала як місто в облозі, а партія і уряд СРСР перебували наче в тривалому нападі масової шизофренії і паніки перед ворожою інфільтрацією і відступництвом власних громадян. Можна думати, отже, що страх перед Мадридом — це ще одна причина нових репресій проти опозиції. Готуючися відкинути обвинувачення, що в СРСР переслідують людей за переконання, московські делегати в Мадриді будуть намагатися — як це радив академік Глушков давніше — показати інакодумців як кримінальних злочинців.

У Москві своєчасно не доцінили значення угоди, підписаної в Гельсінкі, зокрема її т. зв. третього кошика, в якому вимагається ціла низка прав людини і народів. В 1975 році текст цієї угоди в цілості надрукували "Известия", думаючи, мабуть, що читачі радянської преси і так не мають довір'я до того, що в ній пишеться, навіть якщо йдеться про міжнародні договори, що їх підписує уряд СРСР.

Керівники СРСР не взяли до уваги, що їхні громадяни можуть поставитися серйозно до гельсінкських документів, а вже в ніякому разі не могли передбачити, що згадані документи приведуть до організаційного оформлення громадських груп, які змагатимуть до здійснення в СРСР підписаних його урядом зобов'язань. За весь час існування тоталітарної диктатури в СРСР сама ідея якоїсь організованої дії суспільства, що не походить від КПРС, уважалася анатомою. І сміливців, які хотіли б узятися за таке діло, не було багато. Цей міт неможливості виступити на сцену життя в СРСР з власною, легальною організацією, зламали гельсінкські громадські групи (нелегальні формації в СРСР як відомо існували давніше, зокрема в Україні).

В ім'я правди треба сказати, що народження гельсінкських груп в СРСР не ждали також на Заході, де саму Гельсінкську угоду уважали програвшем західних держав, мовляв вона тільки затвердила статус кво на кордоні між радянською імперією і західними державами Європи.

5 років, що нас ділять від конференції 35 держав у Гельсінкі, показують, який великий вплив її постанови мають на суспільні зрушення, що сталися в СРСР і серед його сателітів, зокрема в Польщі. Не оправдуються теж побоювання тих, які думають, що акцентування прав людини у діях правозахисного руху відсуває на дальший плян національні права, чи загалом боротьбу за національнодержавну незалежність. Цього питання на конференції в Гельсінкі не поминули. У Прикінцевому акті тих угод виразно

говориться, що "держави-учасники будуть шанувати рівні права народів та їх право на самовизначення".⁴

У тих постановах, як і загалом у сучасних рухах за особисту свободу, які, безперечно, загрожують системі всякої диктатури, московські володарі бачать ще щось більше, а саме загрозу для цілості імперії, загрозу, що йде від визвольних рухів неросійських народів СРСР. Звідси досконаліші й бруталніші методи їх поборювання, включно з кримінальними статтями, на підставі яких судять сьогодні політичних діячів.

У цьому новому наступі органів безпеки Радянського Союзу на правозахисний рух і самооборону народів є чимало з перебільшеного страху, а він і собі пов'язаний зі свідомістю банкрутства системи тоталітарної диктатури та колоніально-імперіального характеру держави. Понад шістьдесят років існування СРСР переконливо виявили, що в тій державі не можливо розв'язати ніяких підставових проблем, що турбують людину і народи нашої доби. У порівнянні з іншими розвиненими народами Європи та Азії, що утворили правові держави з демократичними системами правління, євроазійська імперія, якою є СРСР і в склад якої проти волі входять численні теж розвинені історичні нації, є якоюсь чудернацькою спадщиною минулої епохи. Умовні прототипи СРСР, що їх якоюсь мірою можна б рівняти з ним, отже колоніальні імперії Заходу чи нацистський тоталітаризм зникли з європейського континенту в середині нашого сторіччя, а СРСР зберіг своє існування досі. Проте ані в його керівників, ані в противників немає сумніву, що своє існування та імперія завдячує передусім кадрам організованого апарату насильства. А в природі такої держави чи її верхівки є страх перед опозицією, а також тенденція перебільшувати небезпеку з її боку та, логічно, посилювати терор проти неї.

В історії Росії така політика не без прецеденту. Аналізуючи внутрішнє становище у царській імперії при кінці минулого сторіччя, а зокрема ведені тоді в керівних колах держави дискусії про те, що робити з наростанням невдоволення населення, американський історик Річард Пайпс пише:

Дійсними правителями Росії були [...] шеф жандармів Шувалов і начальник санктпетербурзької поліції Трепов. Олександр II виконував їхню волю і був інструментом у їхніх руках. Вони володіли засобом страху. Трепов так залякав Олександра примарою революції, яка ось-ось спалахне в Санкт-Петербурзі, що вистачало всесильному шефові поліції спізнитися на кілька хвилин зі своєю щоденною доповіддю в палаці, як імператор починав випитувати, чи в столиці все спокійно.⁵

---

4. Известия, 2 серпня 1975.

5. Richard Pipes. Russia under the Old Regime. Лондон, 1974, ст. 304.

Очевидно, не слід шукати точної аналогії подій з-перед ста років з нашими днями. Сьогодні рух опору охоплює, безперечно, ширші кола народів СРСР. З другого боку, апарат поліційного контролю і тиску, безперечно, більший. Але страх перед тими, хто вимагає свободи, не менше великий. Він, отже, теж підказує такі засоби репресій як судження політичних в'язнів за кримінальні вчинки.

Є ще один бік з'ясовуваних тут явищ. Переслідування людей за переконання як кримінальних злочинців — це ознака дальшої дегенерації радянської юриспруденції та радянського судочинства.

Відомо, що Жовтнева революція пройшла під гаслом руйнування не тільки тогочасного державно-політичного та соціально-економічного ладу, але й усіх його понять та установ. У такому плані відкинено теж дотогочасні правні інститути та розуміння права і закону. Право — за марксистським визначенням — продукт суспільної нерівності, теоретично стало тепер інструментом у руках клас, що здобули владу і держали її в своїх руках. Але, вже тоді поставлено знаки рівняння між інтересами робітничої класи та інтересами панівної партійної верхівки, тому правом ставало те, що правом називала ця верхівка. В таких умовах не могло бути мови про такі вихідні завдання всякого справжнього судочинства, як шукання об'єктивної правди і виміру справедливости, поскільки революційні трибунали, які діяли в перших роках революції, мали за завдання боротися з контрреволюцією, саботажем та ін., а ця боротьба була спрямована не проти окремих осіб, але цілих суспільних клас. Стосований таким чином принцип збірної відповідальности перетворював на фарсу судочинство, яке, до речі, не могло посилатися на писані закони, поскільки це було заборонене декретом Ради комісарів з 7 грудня 1917 року, — натомість судді мали керуватися "соціальною свідомістю", чи "правосвідомістю". Це утворювало широке поле для сваволі і беззаконня; нові судді, не в'язані ніякими законами, були в більшості люди без юридичної освіти.⁶

Щойно в 1922 році постав Кримінальний кодекс, що його замінили іншим в 1926, а той, з численними змінами, головне між 1929 і 1953 роками був чинний аж до 1960 року, коли видано новий Кримінальний кодекс (в УРСР в 1961 році). Але ця кодифікація законів та впровадження до неї численних інститутів права демократичних правових держав, напр., недоторканости особи та житла, презумпція невинности тощо під гаслом т. зв. соціалістичної законности не змінили суті радянського судочинства, так

---

6. John N. Hazard, Isaac Shapiro, Peter B. Maggs. The Soviet Legal System. Нью-Йорк (Dobbs Ferry), 1969, ст. 5.

само, як конституційні закони не змінили характеру тоталітарної держави і не перетворили її на демократичну. Про яку презумпцію невинності чи недоторканість особи можна говорити в державі, в якій діє принцип збірної відповідальності (нищення "куркуля як кляси", штучний голод, терор 1930-их років, тодішні адміністративні вивози населення, вивози мешканців західних областей у 1939-41 роках, у 1947 році, зокрема родин членів ОУН і УПА та подібне)? Сьогодні в СРСР далі порушують власні закони, коли в наступі на інакодумців їх карають у час, коли конституції СРСР і союзних республік виразно дозволяють інакодумство, себто гарантують свободу слова, друку, зборів та інше. Проте, як повчає дійсність, навіть цієї забріханости не вистачає для придушення політичної опозиції. Це породило потребу боротися з нею, вживаючи кримінальних статей. У такому пляні це дальший етап дегенерації державно-політичної системи СРСР та її органів кривосуддя.

Шкільництво і мовна політика в УРСР

Роман Сольчаник

Останнім часом в українській еміграційній пресі з'являються статті на тему мовної політики в УРСР в зв'язку з новою хвилею русифікаційного тиску з Москви. Ідеться про відновлення кампанії ширення російської мови серед неросійського населення СРСР і удосконалення вивчення і викладання цієї мови в неросійських школах усіх республік Радянського Союзу.¹ Правда, реакція нашої преси почалася з певним запізненням, на яке звернув увагу Роман Шпорлюк недавно на сторінках "Сучасности" (1979, 3).

Процес мовної русифікації, який тепер провадиться — це не якась виключно українська проблематика. Цей процес охоплює всі національні республіки Радянського Союзу. Головний документ в цій справі — постанова Ради Міністрів СРСР ч. 835 "Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках", прийнята 13 жовтня 1978 р. Постанову досі не опубліковано в радянській пресі. Все таки вже на початку 1979 року можна було встановити загальний зміст цього документу на підставі коментарів в офіційних радянських джерелах. Згодом текст постанови опинився на Заході шляхом самвидаву. У ній передбачено: розроблення нових типових програм для неросійських шкіл і підготування відповідних навчальних матеріалів; поширення на 1-3 класи всіх національних шкіл і 4-10 (11) класи міських шкіл поділ клас з учнями понад 25 чоловік на дві підгрупи на вивчення російської мови; запровадження т. зв. поглибленого вивчення російської мови коштом "перерозділу годин у навчальних планах"; викладання спеціальних дисциплін у ВУЗах російською мовою; організацію вивчення російської мови в дошкільних установах і підготовчих класах, "враховуючи численні бажання громадян різних національностей"; та різноманітні заходи, включно з фінансовими, спрямовані на підготування педагогічних кадрів і зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів.²

---

1. Слід мати на увазі, що уже в червні 1958 року питання про дальший розвиток однієї мови народів СРСР і " поступове відмирання інших " та проблема "єдиної мови міжнаціонального спілкування" становили головні теми дискусії на науковій сесії відділів суспільних наук Академії Наук СРСР. Див. Основные направления изучения национальных отношений в СССР. Москва ("Наука"), 1979, ст. 206-207.

2. Див. Roman Solchanyk. "Russification" to be Stepped Up, — "Soviet Analyst", 9, ч. 1 (9 січня 1980), ст. 7-8.

Згодом, 6 грудня 1978 р. міністер вищої й середньої спеціальної освіти СРСР В. Елютін видав відповідний наказ для навчальних закладів, що входять у компетенцію його міністерства.³

В Україні, постанова ч. 835 відображена в формі рішення колегії Міністерства освіти УРСР, яке опубліковано в "Радянській освіті" 11 листопада 1978 р. Між іншим там говориться: "Враховуючи позитивний результат експерименту, що здійснювався у республіці, передбачено з другого півріччя 1980-1981 навчального року ввести вивчення російської мови у перших класах загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання".⁴

Заходи, затверджені Міністерством освіти УРСР, були обговорені на січневих учительських конференціях 1979 року і поставлені для дискусії на порядок денний педагогічних рад.⁵

Однак лише в березні-квітні 1979 року стало відомо, що: 1) число годин для вивчення російської мови в других і третіх класах шкіл з українською мовою навчання буде збільшене й 2) мережа шкіл з поглибленим вивченням російської мови зросте з 17 до 200. Цю інформацію подала інспектор-методист Міністерства освіти УРСР О. Я. Стоянова на поширеному засіданні редколегії журналу "Русский язык и литература в школах УССР", яке відбулося 27 листопада 1978 р.⁶

Тим часом, 22-24 травня 1979 р. влаштовано в Ташкенті Всесоюзну науково-практичну конференцію "Російська мова — мова дружби і співпраці народів СРСР". У своєму виступі на конференції міністер освіти УРСР О. Маринич потвердив, що кількість годин на вивчення російської мови в неросійських школах республіки буде збільшена. "В нашій республіці", відзначив Маринич,

склалася чітка система вивчення російської мови, починаючи з дошкільних установ. В дитячих садках починається практичне опанування російської мови в процесі ігрової діяльності і спеціальних заняттях у підготові до школи. В школах з українською мовою

---

3. О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках, — "Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР" 1979, 2, ст. 20-22.

4. Удосконалювати вивчення і викладання російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах республіки, — "Радянська освіта", 11 листопада 1978.

5. М. Фоменко. Совершенствовать изучение и преподавание русского языка и литературы, — "Русский язык и литература в школах УССР" 1979, 3, ст. 7.

6. Див. Л. Н. Карпова. На повестке дня — обучение русскому языку и литературе в сельской общеобразовательной школе, — "Русский язык и литература в школах УССР" 1979, 2, ст. 78.

навчання російська мова вивчалася з другої класи, тепер ми вводимо її вивчення з першої класи. Цьому переходові передувало проведення педагогічного експерименту в ряді шкіл.⁷

Напередодні Ташкентської конференції, 26 квітня 1979 р., пленум Центрального Комітету КПУ увільнив В. Маланчука від обов'язків кандидата в члени Політбюро й ідеологічного секретаря Центрального Комітету "у зв'язку з переходом на іншу роботу".⁸ Звичайно зміни такого роду вирішує Москва, не Київ. Можна припускати, що долю Маланчука остаточно вирішено на пленумі ЦК КПРС, який відбувся тиждень раніше, тобто 17 квітня. Два місяці пізніше "Радянська Україна" повідомила про звільнення Маринича від обов'язків міністра освіти "у зв'язку з переходом на наукову роботу".⁹ Тоді ж таки відбулася чистка редколегії "Радянської освіти".

Напрошується питання: Чи ці зміни в партійному і урядовому апаратах — простий збіг обставин?

Під кінець 1979 року стало відомо, що Академія Наук УРСР також брала участь у підготові кампанії поширення "мови великого Леніна" в Україні. Президія Академії ухвалила відповідну постанову в цій справі, хоча дата і зміст цього документу досі невідомі.¹⁰

Найдетальніша картина запровадження вивчення російської мови в перших класах українських шкіл подана в документі під заголовком "Програма з російської мови для 1 класи загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання". Згідно з "Програмою", затвердженою колегією Міністерства освіти УРСР, починаючи з 1 вересня 1980 року першокласники українських шкіл вивчатимуть російську мову одну годину на тиждень протягом першого півріччя і три години кожного тижня в другому півріччі. Загалом, протягом навчального року учні перших клас з українською мовою навчання вивчатимуть російську мову 70 годин.¹¹ Цікаво зазначити, що викладання російської мови в перших класах введено в першому півріччі навчального року, а не в другому, як передбачувало раніше. З "Програми" також довідуємося, що рішення колегії Міністерства освіти ухвалено 31 жовтня 1978 р.

---

7. Див. О. Володин. Предмет всеобщей заботы и внимания, "Народное образование" 1979, 9, ст. 41.

8. Радянська Україна, 27 квітня 1979.

9. Радянська Україна, 4 липня 1979.

10. Глубокое изучение русского языка — объективная потребность советских людей, — "Русский язык и литература в школах УССР" 1979, 5, ст. 16.

11. Див. Початкова школа 1980, 2, ст. 75-76.

Найновіші повідомлення радянської преси свідчать про те, що ґрунт для окреслених тут змін ретельно підготований. Республіканське видавництво "Радянська школа" уже випустило новий "подарунок шестирічним — яскраві посібники з російської мови".¹² Справа забезпечена і ідеологічно. Недавно в Рівному відбувся республіканський семінар з проблем вивчення російської мови учнями перших і підготовних класів шкіл з українською мовою навчання. Головний доповідач на семінарі, заступник міністра освіти УРСР І. Хоменко, підкреслила, що "важливо виховувати любов до російської мови, мови, якою взагалений історичний досвід боротьби людства за своє щастя, створені неоціненні твори наукової й мистецької думки".¹³ Цей "виховний" аспект мовної політики КПРС відповідає сучасній національній політиці в Радянському Союзі. Словами міністра освіти СРСР М. Прокоф'єва: "Проблема вивчення російської мови в національній школі розглядається передусім з позиції зближення націй як закономірного процесу розвитку соціалістичного суспільства".¹⁴

Наприкінці, слід зазначити, що цього року відбудеться республіканська конференція в стилі Ташкентської.

---

12. В. Чернишук. Подарунок шестирічним, — "Радянська освіта", 19 липня 1980.

13. Н. Гончаренко. Республіканський семінар по проблемам обучения русскому языку учащихся первых и подготовительных классов школ с украинским языком обучения, — "Русский язык и литература в школах УССР" 1980, 3, ст. 77-78.

14. Див. Совершенствовать изучение и преподавание русского языка, — "Русский язык в национальной школе" 1979, 1, ст. 5.

Володимир Вашкович

Є подібності в біографіях західньо-української людини покоління двадцятих років. Підставляються різні імена, але лінію поведінки, піднесень і катастроф визначають етапи історії Східної Європи.

4 березня 1980 року в Манчестері помер Володимир Вашкович. Було йому неповних шістдесят років (народився 14 вересня 1920 р. в Івачові Зборівського повіту). Свідомість його ще в дитинстві визначили розповіді про смерть батька — вояк Української Галицької Армії, в тифу він доволікся додому, щоб за три дні померти, коли хлопцеві було три місяці. Далі українська гімназія в Золочеві, обірвана, коли хлопець почав третій рік навчання, бо в матері не стало грошей, щоб оплачувати науку. Були спроби відновити навчання, неуспішні, — формальна освіта на цьому скінчилася. Далі вплив літератури. Вашкович з любов'ю згадував свого кузена Йосифа Вашковича, що "далеко в ніч, при нафтовій лампі, читав мені часто «Мойсея», «Гайдамаки», твори Лесі Українки та інших українських, польських і російських класиків". У сімнадцять років, 1938, хлопець стає членом ОУН. Після радянської окупації, випадком уникнувши арешту (він був у Львові, коли приїхали по нього), він вирішує покинути Галичину й переходить кордон в околиці Дев'ятир, Гути й Нароля.

У Кракові, голодний і холодний, опиняється в нурті дискусій серед провідних діячів ОУН. Вашкович писав:

Я глибоко відчував, що численніші роблять глибоку кривду одиницям. Я почав зі своїми колегами в кімнаті аргументувати, що призводило до конфліктів з безпосередніми зверхниками. Мене стали вочевидь обминати й навіть переслідувати довгими стійками при брамі тощо. Відчуття несправедливості до якихось опонентів, яких я не міг голим оком побачити, а чи зрозуміти, зазнайство і очевидний розбрат мене пригнічували. Врешті розлам ОУН став

завершеним фактом, і тепер уже злива двобічних оскаржень і циклостильної макулятури прорвала всі дотогочасні тами... Одного зимового ранку відходив транспорт українських робітників до Німеччини. Мов п'яний, без плаща і шапки, без реєстрації й маршруту, я сів на поїзд і поїхав.

З місця праці в Ватенштедті Вашкович утік у травні 1940 р., до червня 1941 р. жив нелегально в Берліні, потім нелегально повернувся до Галичини. 1943 року вступив до дивізії "Галичина", став старшиною, командував сотнею. Далі — полон, табір у Ріміні, вступ до ОУНз, від 1947 р. Англія: голова манчестерського осередку СУБу, член головної управи комбатантської організації ОБВУ, активність в ОУНз, останніх кілька років заступник голови проводу в Великій Британії, автор статтів в "Українському самостійникові" й "Сучасності".

Одне з тих життів, що почалося на трагічній нашій не своїй землі, було присвячене її перетворенню на свою, але скінчилося на чужій. Але було сповнене не тільки втрат і обірваних початків, але й знайдення себе ідеологічно.

PMm

Анкета «Сучасности» з національного питання

Від редакції

З ініціативи Людмили Алексеевої й Вадима Белоцерковського ми вирішили поширити серед нових політичних емігрантів з СРСР анкету з національного питання.* Питання анкети сформульовані також Алексеевою та Белоцерковським. Мета анкети — сприяти взаєморозумінню між дисидентами різних національностей і підштовхнути їх до глибокого осмислення національних проблем Радянського Союзу.

Розіслано 103 анкети. Повернулося 24. Нечисленність відповідей, — напевне, найнегативніший момент підсумків цього опитування. Для звичайних соціологічних опитів такий відсоток відповідей був би цілком терпимий, але ми висилали анкету політично активним людям і з питання, значення якого важко переоцінити. Дехто не мав можливості відповісти, а дехто, можливо, не захотів давати одвертих відповідей?

І все таки одержані відповіді виявляють багато характеристичних тенденцій і містять цікавий матеріал для роздумів. Анкети нам прислали: Л. Алексеева, А. Амальрик, В. Белоцерковський, В. Бровкін, Є. Вагін, Б. Вайль, Т. Венцлова, А. Вернер, Н. Горбаневська, Е. Еткінд, Е. Ільїна, А. Кунтас (Авторханов), А. Левітін-Краснов, К. Любарський, М. Макаренко, В. Максимов, І. Мельчук, А. Опульський, С. Пірогов, А. Сейтмуратова, Я. Сусленський, Г. Файн-Андреев, А. Федосеев, А. Штрмас. Усім їм ми висловлюємо нашу вдячність.

Нижче ми пропонуємо огляд відповідей і коментар укладачів анкети (який, природно, висловлює їхні власні погляди). Чотири анкети друкуємо повністю.

Коментар упорядників анкети

Замисливши цю анкету, її автори мали на меті сприяти взаєморозумінню дисидентів різних національностей, з'ясувавши позиції кожного в важливих для всіх питаннях. Добираючи запитання, автори анкети ґрунтувалися на дискусіях з національних проблем, що ведуться в дисидентському середовищі, у самвидаві й тамвидаві.

Відомо, що серед активістів національних рухів є недовір'я до російських дисидентів. Підозри в "прихованому шовінізмі" живляться тим,

---

*Розіслати анкети представникам усіх хвиль еміграції, а тим паче опрацювати велику кількість заповнених анкет редакція не мала матеріальної можливості.

що російські дисиденти мало висловлюються й пишуть про національні проблеми, ніби для них це щось другорядне. Досвід розісланих анкет, на жаль, potwierдив апріорне уявлення про байдужість значної частини російських дисидентів до національної проблеми. Про цю байдужість свідчить, насамперед, низький відсоток людей, які прислали відповіді. Їхнє ухилення від відповідей найімовірніше пояснити відсутністю зосередженості на національних проблемах, а звідси й невідповідністю до відповідей на поставлені в анкеті запитання.

Ця невідповідність виявляє себе і в деяких надісланих відповідях. Так наприклад, Євгеній Вагін відповів лише на питання першого розділу. Пояснюючи у відповідях на питання II-IV розділів, він написав, що не вважає "зараз для себе можливим дати продумані й ґрунтовні відповіді". Така відповідь дивує саме в анкеті Вагіна, відомого діяча ВСХСОН-у (Всеросійський соціал-християнський союз визволення народу). Ця організація протягом трирічного існування (1964-1967 рр.) опрацювала програму включно з устроєм майбутньої Росії, відродженої на національних та християнських підвалинах. ВСХСОН розгромлено в 1967 році. Але ідея національно-релігійного відродження далі розвивається й помножує своїх прихильників. Вагін безперечно, зберіг їй вірність. Тим дивніше, що людина, протягом усього свідомого життя надхнена ідеєю російського національно-релігійного відродження, не продумала для себе його конкретних шляхів. Адже ясно, що в такій багатонаціональній країні, що нею споконвіку була й залишається його батьківщина, ні один народ, який входить у її склад, не виключаючи й російський, не може розв'язати своїх проблем сепаратно, що долі народів цієї країни щільно пов'язані в один вузол, який можна розв'язати лише спільними зусиллями.

Вагін вважає за "ідеальну й бажану" для "багатьох росіян" "справді вільну конфедерацію народів", що входили до Російської імперії. Він розуміє, що досягти цього можна лише шляхом "соборної згоди всіх зацікавлених сторін". Певна річ, забезпечити цю згоду "після всього пережитого нами" — украй складне завдання. Якщо це не побажання в стилі Манілова, над цим треба багато працювати, і найпершим кроком повинно бути — з'ясувати для себе самих і "всіх зацікавлених сторін", як подумана ця конфедерація, що її прихильники збираються зробити, щоб народи погодилися ввійти до неї й були б "дійсно вільні".

Найодностайнішими є відповіді на питання про долю висланих народів (Айше Сейтмуратова слушно виправила авторів анкети, які назвали ці народи переселеними) — кримських татар, мехів, німців та інших: неприпустимі жадні обмеження їхнього права повернутися на свої землі, слід усім, чим можливо, полегшити для них повернення, включаючи компенсацію за спричинені збитки.

Приємно було побачити, що в низці інших відповідей на це питання відповідь активістки кримськотатарського руху Айше Сейтмуратової опинилась серед найменш "радикальних": вона наполягає на неприпустимості насильства супроти переселених до Криму після вигнання звідти кримських татар; решта, згоджуючися з Сейтмуратовою в цьому питанні (тільки А. Левітін-Краснов пропонує безумовне виселення з Криму "зайд", не застерігаючи, як бути з тими, хто не хоче виселитися), наполягають на створенні максимальних умов для повернення висланих

народів і на обов'язковій компенсації всіма можливи способами.

Таку саму одностайність виявлено щодо "п'ятого пункту" в документах і анкетах: типова відповідь — держава не повинна цікавитись національністю своїх громадян, тому відповідний пункт у офіційних паперах не потрібний.

Таким чином, анкета потвердила, що брутальні прояви національної дискримінації, що мають місце в Радянському Союзі, засуджує переважна більшість політичних емігрантів без огляду на національність і систему поглядів.

Одностайність виявлено також у питанні про право на відокремлення. Узагальнену відповідь на це запитання можна дати фразою Б. Вайля: "Якщо радянські конституції визнають право на відокремлення, невже ви думаєте, що я займатиму реакційнішу позицію?" Тільки В. Бровкін пропонує обмежити суверенітет країн, що відокремлюються, зобов'язанням не вступати у воєнні бльоки й союзи, спрямовані проти Росії, і не надавати своєї території для їхніх баз. (Нехай би вже вимагав хоча б взаємного зобов'язання такого роду від цих держав і від Росії).

Питання про бажаність відокремлення, як і слід було сподіватися, викликало різноманітні відповіді.

7 осіб (Бровкін, Венцлова, Ільїна, Левітін-Краснов, Любарський, Максимов і Штротас) уважають відокремлення національних республік бажаним як для них, так і для Росії, троє (Белоцерковський, Вайль і Горбаневська) вважають відокремлення бажаним, насамперед, для Росії, Суслєнський вважає його бажаним з погляду національних республік. Амальрік, Вернер, Еткінд і Мельчук не дають відповіді через складність питання і неможливість взяти до уваги всі фактори. Алексєєва, Опульський, Пірогов, Сейтмуратова, Файн і Федосєєв не висловлюють особистої переваги, але вітають будь-яке добровільне рішення зацікавлених народів. Є також побажання, щоб створилася конфедерація самостійних держав за типом Спільного ринку.

Несподівані кореляції з відповідями на інші пункти анкети дала відповідь на перше питання — про відповідальність російського народу.*

Відповіді ми одержали найрізноманітніші: від короткої "відповідальний" (Амальрік) до такої ж короткої "ні" (Вернер, Опульський), від

---

*До речі, про формулювання цього і деяких інших питань в анкеті. Автори не прагнули "науковости", а імітували поставу питань у дискусіях на відповідні теми — усних та письмових — поміж дисидентами. Ця анкета не є текстом, де можливі лише відповіді "так-ні", ми сподівалися від кожного розгорнутих пояснень його позиції в ведених дискусіях. Так, наприклад, обох авторів анкети серед відповідей на питання про ставлення до асиміляції розсіяних народів і до змішаних шлюбів найбільше потішила найрізкіша відповідь: "Це расистські питання" (Бровкін). Ми подали це питання і то саме в такій редакції, не через солідарність з тими, хто обговорює ці проблеми, а тому, що ці проблеми є предметом дискусій учасників національних рухів, а отже, корисно висловитись на цю тему і противникам самої постави таких питань. Так само можна сказати про питання відповідальності будь-якого, а зокрема, російського народу. Ми згодні з К. Любарським, що почуття колективної

відповіді В. Бровкіна "Без сумніву, але не весь народ: уряд плюс неосвічені прошарки, що зберігають шовіністичні забобони; російська інтелігенція завжди — і до і після революції — була по боці скорених народів" до відповіді Белоцерковського "Посередньо відповідальні ті люди й прошарки, які були опорою становлення тоталітаризму. Найбільше, напевно, інтелігенція".

На частя, більшість авторів пояснює свою позицію. Завдяки цим поясненням стає видно, що між відповідями "так" і "ні" — безліч проміжних ланок, що зближують ці на перший погляд взаємовиключні позиції. І "так" і "ні" "пом'якшуються" поясненнями.

Близькість позиції осіб, що відповідали на це запитання по-різному, особливо переконливо доводить їхня однотайність у відповіді на запитання про долю виселених народів. Нікому не спало на думку поставити їхнє повернення на батьківщину в залежність від з'ясування питання, чи дійсно якась частина кримських татар, німців та інших допомагала під час війни окупантам і яка була ця частина. Незалежно від відповіді "відповідальний" чи "невідповідальний" люди виходили з абсурдності ідеї колективної відповідальності народу і "покарання", що звідси випливає. Визнання юридичної потреби компенсації висланим народам потверджує, що суб'єктивне відчуття моральної провини за їхні страждання і конечности хоч якимнебудь чином спокутувати її відчують і ті, хто теоретично відкидає відповідальність росіян перед іншими народами.

У той самий час ніхто з-поміж тих, що визнали відповідальність російського народу, не зажадав на додаток до компенсації покарання не лише тих, хто зайняв житла та землю, але й безпосередніх керівників та виконавців дискримінаційної політики. Це доводить, що тим, хто відповів "відповідальний", також чуже поняття колективної юридичної відповідальності, що і вони мають на увазі моральну відповідальність і при виборі відповіді керувались насамперед почуттям суб'єктивної провини перед народами-страждальцями.

Двої дальших запитань першого розділу — чи росіяни пригночені національно і про порівняння соціально-економічних умов життя різних народів — зродилися з тези Ол. Солженіцина про найбільші страждання російського народу. Автори анкети разом з А. Сахаровим "відчують стурбованість і незадоволення, коли росіяни виділяють страждання й жертви саме російського народу": Не тому, що ми глухі до його страждань, а тому, що ці міркування, незалежно від намірів їхніх adeptів, можуть мати лише один наслідок — переростання природного недовір'я інших народів до росіян у русофобію. Сперечатися про пріоритет у стражданнях — марна річ, бо страждання чи то людини чи народу з самої природи своєї не можуть бути вимірені.

Деякі відповіді на питання другого розділу так, що, мовляв, рано ще

відповідальності чуже правовому мисленню. Ми згодні з ним і в тому, що така постава питання "нетактовна" і таїть у собі небезпеку ексцесів (єврейські погроми, депортація народів з Криму, з Кавказу і таке інше). Та ба, у дисидентському середовищі питання це ставиться саме в такій формі, тим і пояснюється його поява в анкеті.

обговорювати способи самовизначення націй. Ми ніяк не можемо пристати на такий погляд. Давати докладні пляни — інструкції дійсно рано і взагалі не має сенсу. Але обмірковувати й обговорювати можливі шляхи й засади, як розв'язати одну з найпекучіших, а можливо й найпекучішу проблему нашої країни — ніколи не рано. А відкладаючи такі міркування на потім, ми ризикуємо пропустити момент, коли це ще не запізно. Згадаймо, як несподівано для сучасників спалахнули події в лютому 1917 року в нашій країні і як приголомшили всіх недавні пертурбації в Ірані. Авантюрна політика теперішніх керівників Радянського Союзу може завести країну в кризову ситуацію дуже швидко, а перша поважна криза розпалить насамперед національні пристрасті. Оспівування російських страждань і невміння стати на погляд інших народів у такій ситуації будуть фатальною політичною помилкою. Така позиція заздалегідь унеможливить будь-яку співпрацю між різними національними рухами чи навіть приведе до кривавих наслідків.

Усвідомлюючи надзвичайну важливість і актуальність національних проблем, ми дякуємо журналові "Сучасність" і всім, хто взяв участь у праці над анкетою за їхнє зусилля в налагоджуванні міжнародного взаєморозуміння. Ми вважатимемо нашу анкету не марною, якщо вона спонукала тих, хто на неї відповідав, на обмірковування порушених у ній питань і допомогла цим особам усвідомити своє власне до цих проблем ставлення.

Людмила Алексєєва, Вадим Белоцерковський

АНКЕТА: НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СРСР ТА ЇХНЄ РОЗВ'ЯЗАННЯ

I. АНАЛІЗА

1. Чи відповідальний російський народ за національне пригноблення інших народів чи їхню дискримінацію? (Увесь або окремі прошарки?).
2. Чи пригноблений національно сам російський народ? (Якщо так, то в чому це виявляється?).
3. Хто перебуває в гірших соціально-економічних умовах: росіяни чи інші народи СРСР?
4. Серед яких народів популярніший або непопулярніший лад, що існує (серед росіян чи неросіян)? Або: серед яких народів він знаходить більшу підтримку?

II. ДОЛЯ СРСР

1. Чи бажають неросійські республіки відокремлення (більшість їхнього населення)?

Чи може змінитися настроїв щодо цього в республіках при загальній демократизації політичного життя в СРСР? В який бік: за відокремлення чи проти?

2. Ваше ставлення до права на відокремлення? Чи можливі якінебудь обмеження цього права?

3. Ставлення до перспективи відокремлення? (Бажане воно чи не бажане?).

Для всіх союзних республік чи лише для деяких? (Для яких?). Чи бажане для Росії відокремлення республік? (Усіх? Деяких?).

4. Спосіб самовизначення? (Ухвала парламентів неросійських народів, їхніх урядів, плебісцит).

5. Умови й час самовизначення? (Наприклад, якщо за допомогою плебісциту, то під чим наглядом та охороною: "загальносоюзних" адміністрації та війська чи після їхнього виводу?).

6. Участь некорінного населення в самовизначенні і корінного, що проживає за межами своїх республік?

7. Що робити, якщо боротьбу за владу в неросійських республіках поведуть радикальні націоналісти? Якщо вони прийдуть до влади?

8. У випадку відокремлення республіки (-ік): доля некорінного населення (зокрема у випадку загрози ексцесів з боку корінного населення)? Доля корінного населення — висланого або того, що виїхало? Конкретно: у випадку Латвії (50% зайшлого населення) та Казахстану (75% зайшлого населення).

9. Для республік, що не відокремилися: ступінь автономії (адміністративної, військової, законодавчої, економічної)?

III. ДОЛЯ МАЛИХ НАРОДІВ (тих, що не мають союзної автономії)

1. Бажаний ступінь автономії? (Див. II, 9).

2. Чи можливе й припустиме їхнє відокремлення?

3. Вислані народи — що з ними робити (кримські татари, німці, інші)? Якщо дозволити повернутися, то що робити з населенням, яке зайняло їхні місця, житла, землі? Чи повертати майно, компенсувати його?

IV. РОЗСІЯНІ НАРОДИ

1. Ступінь культурної автономії (Школи, інститути, культурні заклади, релігія, друк; з цієї ініціативи вони можуть створюватись)?

2. Як визначати національну приналежність? Доля "п'ятої графи"? (Чи повинна вона залишитися в паспорті, в анкетах?).

3. Ваше ставлення до асиміляції розсіяних національностей (бажана, небажана і т. д.)? Ставлення до мішаних шлюбів: чи є тут загроза для корінної національності? Чи треба вивчати цю проблему?

4. Чи є загроза корінній культурі з боку "розсіяних"? Чи не потрібні якінебудь процентні норми для "розсіяних"?

V. ОСОБЛИВІ ПРИМІТКИ

ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ

Андрій Амальрік

I. 1. Відповідальний.

2. Пригноблений. Народ позбавлений можливості користуватися значною частиною свого національного культурного минулого і сучасного (зокрема, заборона багатьох письменників, художників, музик).

3. У мене нема достатніх даних для порівняння.

4. Напевне лад популярніший серед росіян, хоч головою за це не можу ручитися.

II. 1. Безумовно бажає значна частина населення Прибалтики. При демократизації зацікавлення цією проблемою зростатиме у всіх республіках — тяжко передбачити, чи більшість надасть перевагу відокремленню чи широкій автономії.

2. Я за безумовне право кожного народу вирішувати свою долю. Обмеження я бачу практичні, в СРСР немає жадного достатньою мірою компактного народу, щоб його відокремлення не було б зв'язане з долею інших народів.

3. Відокремлення теперішніх "республік" не здається мені вдалим, тому що вони самі — часто штучні утворення з довільними кордонами. Бажане спочатку інше національне розмежування і створення легального механізму виходу кожної національної одиниці.

4. Рішення вільно обраних парламентів і проведення плебісцитів, у всякому випадку на спірних територіях.

5. Під наглядом мішаних комісій, куди повинні ввійти представники місцевого уряду, центрального, національних меншостей республіки і міжнародних організацій.

6. Видно, слід відокремити питання про відокремлення території від відокремлення народу і надати всім право вибору громадянства і місця проживання. Окрім того, чи вважаєте ви поляків, росіян, євреїв, що кілька поколінь живуть на Україні, "корінним" населенням чи ні?

7. Напевне, буде національна різанина.

8. Меншості повинні одержати всі права, включаючи збереження мови, територіальну автономію, вибір громадянства. Тяжко дати загальний рецепт: у випадку Латвії, можливо, розумніше створити двомовну державу (як Бельгія), а у випадку Казахстану — поділ на дві частини (північну — російську, південну — казахську).

9. Широка автономія, що включає національні військові форму-

А. Амальрік — відомий російський письменник. Покинув СРСР 1976 р.

вання (поруч із загальносоюзною армією), але зовнішня політика в руках центрального уряду. Треба також створити конституційний суд для розв'язання спірних проблем поміж республіками та центральною владою.

III. 1. Не тільки малі народи не мають союзної автономії: наприклад, татари. Тяжко буде провести критерій між "малим" народом і "великим".

2. Можливе й припустиме, якщо вони побажають, але будуть ті самі труднощі з визначенням кордонів, як із союзними республіками.

3. Повністю компенсувати матеріальні втрати і дати можливість вільного повернення на загальних підставах, але без примусового виселення теперішніх мешканців.

IV. 1. Право на всі культурні заклади, мову, релігію, право вільного вибору місця проживання. Створювати можуть самі з державною підтримкою.

2. Національна приналежність визначається внутрішньою свідомістю приналежності до того чи іншого народу, в паспорті зазначається громадянство, а не національність.

3. Не проводити примусової асиміляції, але й не перешкоджати добровільній. Я ставлюся дуже позитивно до мішаних шлюбів, оскільки це наша родинна традиція.

4. "Жива" культура легко змагається з іншими і навіть потребує такого змагання, а не поліційних метод захисту. Відсоткові норми означатимуть одну з форм національного гноблення.

V. Я добре усвідомлюю загостреність національного питання, саме тому вважаю, що до нього слід підходити якомога обережніше. Який би кусень союзної території ми не відокремили, там у мініатюрі повторяться ті ж самі проблеми стосунків між національностями.

Ми спостерігаємо у світі дві тенденції: поперше, прагнення до все більшої національно-культурної незалежності кожного народу, навіть найменшого; подруге, прагнення до створення великих економічних і політичних наднаціональних конгломератів. Видно це треба враховувати, міркуючи над майбутнім СРСР.

Євгеній Вагін

Не вважаю нині за можливе для себе дати продумані й ґрунтовні відповіді на всі запитання анкети, що так професійно й серйозно складена; відповім лише на запитання першого розділу.

Є. Вагін — російський літературознавець. Після восьмирічного ув'язнення покинув СРСР 1975 р.

І. 1. Ні, я не вважаю, що російський народ відповідальний за національне гноблення інших народів чи їх дискримінацію. Говорити про національне гноблення з боку якогось одного народу в контексті тоталітарного комуністичного режиму з його принциповою настановою на інтернаціоналізм видається мені хибним. Така постава питання аж ніяк не сприяє об'єднанню представників усіх пригноблених народів для боротьби проти спільного ворога. Цей спільний ворог: марксистська комуністична ідеологія, антинародна та антинациональна в своїй суті, і породжена нею тоталітарна система. Доки цей спільний ворог не буде зламаний — про жадне *практичне* розв'язання національного питання годі говорити.

2. Безумовно, російський народ як духовно-національна цілість пригноблений та уярмлений комуністичним режимом. Найкращі його представники з-поміж духовенства, дворянства, армії та інтелігенції були фізично винищені в різні так звані "громадянської війни", коли комуністичний режим утверджувався в Росії за допомогою багнетів — здебільшого неросійських; відтак у сталінському ГУЛагу (Сталін, як відомо, не був росіянин) знищено основну масу російського селянства (так само, як і українського); у роки Другої світової війни російський народ зазнав (кількісно) найбільших втрат; нарешті, серед жертв повоєнного шовіністичного шаленства опинилося безліч російської молоді. Природно, що це систематичне винищення цвіту нації згубно вплинуло на моральний стан: національне гноблення часто не усвідомлюється в достатній мірі самими росіянами.

Тимчасом, як відомо, в передвоєнний період російська національна культура (поділяючи долю інших національних культур в СРСР) була фактично під заборорою. Потім на зміну цій формі прямого затискування національної душі прийшли витонченіші способи: тотальна фальсифікація минулого, замовчування небажаних імен та явищ, спотворення її релігійної сутності. Твори наших релігійних мислителів — В. Соловйова, М. Фьодорова, М. Бердяєва, о. С. Булгакова та багатьох інших — не кажучи вже про літературу суто богословську, церковну, — практично неприступні. Справді повна спадщина Гоголя, Достоевського, Л. Толстого так само невідома широкому читачеві. Сама російська мова, яка для справжніх гнобителів стала допоміжним засобом для того, щоб сіяти ворожість до російського народу серед інших народів і національностей, — стає простим засобом пропаганди, втрачаючи притаманні їй глибину й красу.

3. Теперішнє матеріяльне становище російського народу, звичайно, найтяжче. Особливо, коли говорити про робітників у містах і селянство, що його штучно перетворено на "колгоспників".

Про це одностайно кажуть усі спостерігачі (хоч причини пояснюються по-різному).

4. Не вважаю вдалою таку поставу питання: комуністичний режим не може бути "популярним" після понад 60 років злочинів, демагогії, несправджених обіцянок — і якнайменше в середовищі росіян, що їм він заподіяв стільки лиха. Підпору він знаходить аж ніяк не "серед народів", будь-яких, бо взагалі не має широкої соціальної бази. Активно підтримує сучасний лад лише прошарок комуністичної бюрократії та його вартові загони: "нова кляса", за М. Джіласом, та широко розгалужений апарат таємної поліції. В цьому соціальному угрупованні ми зустрічаємо представників майже всіх національностей, зв'язаних між собою за принципом кругової поруки, — тих, що втратили своє національне обличчя.

Щодо питання про "долю СРСР" — багатьом росіянам ідеальним і бажаним видається в майбутньому форма справді вільної конфедерації народів, що входили раніше до складу Російської імперії. Але, звичайно, питання це може бути розв'язане лише в соборній одностайності всіх зацікавлених сторін.

Наталія Горбаневська

I. 1. Ввесь народ — російський чи неросійський, — на мою думку, не може в цілості бути винним у будь-чому. Це не виключає можливості відчуття національно-історичної вини (мені особисто радше притаманного), що не пов'язане з провиною народу, а з тим, що ті чи інші несправедливості dokonуються "в імені народу". Якщо йдеться про окремі верстви російського народу, я визначила б тут кілька категорій носіїв дійсної провини:

1) Творці і володарі радянської імперії — від її початку по сьогоднішній день. Алеж ми бачимо, що до цієї найвиннішої категорії, на тих самих правах, входять люди, що належать до інших народів СРСР і навіть країн-сателітів. Тобто знаменником цієї категорії є не національна ознака, ні "п'ята точка" паспортних даних, навіть не радянське громадянство. Категорія ця не так інтернаціональна, як безнаціональна. Російську мову, що стала для неї своєрідним есперанто, вона перетворила на радянську мову, на кострубату мову пропаганди й канцелярії.

2) Верства ідеологічного обслуговування. До неї, знову ж, стосується все те, що сказано про попередню категорію, себто, що це багатонаціональна і безнаціональна верства, яка затримала ту іншу національну свідомість максимум на рівні фолкльорно-

---

Н. Горбаневська — російська поетка, один з редакторів "Континенту". Покинула СРСР 1975 р.

етнографічного набору знаків: березки, глечики, вогняна лезгінка, чайхана і т. п.

3) Значна частина росіян, що живуть у національних республіках. Підкреслю, що серед цих росіян є меншість, яка поважає національні традиції, намагається вивчити місцеву мову і говорити нею. До таких людей, як правило, і місцеве населення ставиться не як до завойовника і окупанта, але як до рівноправного жителя їхньої країни. (Це я пишу з власного спостереження в Прибалтиці, зокрема в Естонії). Однак багато хто зневажає місцеву мову, місцеву культуру (зрештою, таким найчастіше ніяка культура не потрібна), часто навіть погорджують місцевим населенням. Оскільки я знову ж говорю на прикладі добре знаної мені Прибалтики, я думаю, що тут, як ніде, переселене або завербоване російське населення (значна його частина — офіцерські родини, які приїхали сюди після війни і осіли в Прибалтиці до цього часу) підсвідомо відчуває тимчасовість свого перебування і вся ця зневага, це ніщо інше, як зворотний бік страху. А взагалі, активістам національних рухів треба було б також не відгороджуватися стіною ненависти або зневаги від російського населення республік, зокрема від тієї російської молоді, яка там народилася і виросла, а навпаки — повернути їх обличчям як до національних, так і спільно-радянських проблем. Як довго росіяни, що живуть у національних республіках, не бачать іншого захисту від майбутньої різни чи бодай примусового виселення, крім радянської влади, від них важко сподіватися будь-якої підтримки не тільки в національних, але й у кожних інших опозиційних вимогах.

2. Російський народ зазнає національного гноблення у наслідок того ж безнаціонального характеру системи, в якій живе він і всі інші народи. Зруйнування релігійних коренів культури, знищення матеріальних пам'яток культури, спотворення історичної пам'яті — зазнали всі народи СРСР. Навіть коли спотворення історичної пам'яті виявляється, наприклад, у великодержавному вихвалянні заслуг і геройських учинків російського народу — це удар по реальній національно-історичній свідомості. Єдине, чого не зазнає, як нам відомо, російський народ — це русифікація. Його советизація й денационалізація відбувається "рідною" мовою, тому руйнування національних цінностей він взагалі не сприймає або сприймає тільки як акт соціальний — і це майже не викликає національного спротиву.

3. За моїми спостереженнями і приступними відомостями, найгірші є умови соціально-економічні не просто для російського народу, але взагалі для всіх народів РРФСР. А втім, властиво, тільки економічні — соціально однаково погані всюди. А економічні: постачання, харчування, поширення алкоголізму — все це найгірше в Сибірі (для російських і неросійських, а зокрема для малих народів Півночі, які вимирають, не зважаючи на свої липові

спілки письменників і подібні культурні досягнення), а далі — у жителів Європейської Росії, як росіян, так і народів автономних республік. Сюди, мабуть, не треба враховувати північнокавказькі народи, рівень життя яких не такий високий, як у Грузії чи Вірменії, але наближається до нього, а теж, правдоподібно, деякі енклави в південносибірській смузі (з дуже мішаним населенням: тут і росіяни, і українці, і виселені німці, і сибірські татари, і, взагалі, кого тут немає).

4. На це запитання мені важко дати відповідь. Навіть сумніваюся взагалі, чи це можливо, чи не буде вона ґрунтована на чистих здогадах. Одне можна сказати майже певно: сучасний лад найменше популярний там, де в людей збереглася пам'ять про будь-який інший лад, що почасти існує ще в Прибалтиці, в Західній Україні, в Західній Білорусі. Але вже дуже багато років минуло й тут, і чи може, наприклад, західноукраїнська молодь, в умовах масивної пропаганди, провести справедливе порівняння між обмежено-демократичною Польщею Пілсудського, з її поганим розв'язанням національних проблем, і радянським ладом, який під прапором дружби і рівності народів топче все: особистість, націю, їх свободи — і кожну проблему, що виникає, нищить на пні? Не треба теж забувати, що в кожній республіці існує своя упривілейована кляса, привілеї якої залежать від збереження системи (порівняймо, наприклад, опис науки в національних республіках в книжці Марка Поповського "Керована наука"), існує власна пасивна більшість, яка боїться будь-яких змін.

II. 1. Відповідь на це питання, якщо говорити якраз про "більшість", буде негативною аж до того часу, поки це питання не буде поставлене перед більшістю. Поки цього немає, про міру імовірного бажання відокремитися треба судити не з більшості, а з активної меншості. Тому покищо можна говорити серйозно про наявність цього бажання тільки в республіках, де існують сильні національні рухи: Україна, прибалтицькі республіки, Вірменія. Нечисленність учасників цих рухів не повинна нас бентежити: їхня національна свідомість — еманация ширшої національної підсвідомості, мінімального національного збереження. Інша справа — "при загальній демократизації політичного життя в СРСР". Це ось і був би один з можливих моментів постави проблеми відокремлення не тільки перед пасивною більшістю, але і в головах багатьох з цієї пасивної більшості. Я думаю, що загально це була б зміна на користь відокремлення — можливо за винятком тих випадків, коли б було надто очевидно, що в даному конкретному русі за відокремлення беруть гору фашистські елементи (це, пригадую, при умові, що в Союзі візьме гору демократія).

2. Як на мене, обмеження права на відокремлення непри-

пустиме. Забажає Одеса проголосити себе вільним містом, або Владіміро-Суздальська земля проголосити незалежність — їхня справа. І не справа України, потрібна їй Одеса чи ні, або Росії, чи вона має потребу в Золотому Кольці. Ми дуже звикли у боротьбі за національне самовизначення ототожнювати націю з державними кордонами і забуваємо, що держава може бути як більшою, так і меншою від національної території. Існує, наприклад, Швейцарія з її трьома національними верствами плюс маса, осілих навіки чужинців. Чимсь подібним міг би бути, наприклад, Крим — з кримськими татарами, українцями, росіянами і різними іншими корінними і наїжджими.

3. Відокремлення союзних республік від СРСР бажане, насамперед, для Росії. Не моя справа судити, для кого з них воно вигідніше, для кого менше. Але Росія виграла б на цьому перша (умовно під Росією я розумію в даному випадку сьгоднішню територію РФСР). Ліквідація централізаційної держплянної і всякої іншої, бюрократії, водночас (оскільки самої проблеми відокремлення не можна розв'язати без демократизації) децентралізація самої Росії, перетворення її на "Росію регіонів"; одночасно запровадження чогось на зразок Спільного ринку з колишніми республіками — все це принесло б полегшення в житті росіян і неросіян, що живуть у Росії — передусім полегшення економічне.

4. Я думаю, ми не повинні бути догматиками щодо способу самовизначення. Тим більше, що дай, Боже, ще дожити нам до вибору цих способів. Я вважаю, що кожний, названий вами: рішення парламента неросійських народів (тільки звідки ви їх візьмете, ці парламенти — чи ви під парламентом розумієте Верховні Ради?!), їхніх урядів (аналогічне питання!), плебісцит, — кожний з цих способів може бути використаний у створених для його здійснення умовах. Наважуся підповісти вам ще один можливий варіант: відокремлення Росії від Радянського Союзу — в цьому випадку країни, так би мовити, повиснуть у вакуумі і ледве чи будуть вони затискати кільце радянської бльокади навколо демократичної Росії, щоб змусити її повернутися до "Союзу рівних" — правдоподібно в той же момент вони й почнуть відриватися одне від одного, а заразом і радянська влада в них почне валитися. Ви скажете — варіант утопічний. Не набагато більше, ніж інші, обговорювані нами.

5-6. Ох, боюсь, що ми беремося обговорювати деталі плебісциту, так і не знаючи, як до нього дійде. Адже плебісцит можливий після таких грандіозних змін у житті республік, що ті, які його проводитимуть, зуміють і без нас визначити його умови.

7. Що робити, якщо в боротьбі за владу в неросійських республіках перед вестимуть радикальні націоналісти? До цього

питання треба додати ще кілька "якщо", кілька умов і обставин. Якщо вони попровадять цю боротьбу одночасно з боротьбою за відокремлення, я однаково буду за відокремлення, тому що це не тільки їхня вимога, і, звичайно, буду проти гасел національної, расової, релігійної ворожнечі, ненависти, проти гасел нерівноправності майбутніх національних меншин (які неминуче лишаться в кожній республіці). Якщо в цій республіці будуть діяти національно-демократичні сили, я буду по їх боці. Але створювати такі сили штучно і ззовні нам, росіянам, не випадає заходитися. Якщо вони попровадять боротьбу за владу після відокремлення, вся наша надія — на вільний розвиток демократичної гри різних сил. Якщо вони, врешті, прийдуть до влади, моє — наважуюся сказати, наше, російських демократів, — ставлення буде таке ж, як до всіх інших диктаторських, фашистських і тоталітарних режимів. Ми слушно вимагаємо тепер, щоб охорона прав людини в Радянському Союзі, що її провадиться за його кордонами, не відкидалась під приводом "невтручання у внутрішні справи". Себто, якщо, припустім, у незалежній українській державі почнеться переслідування людей за переконання, за їхню національну чи релігійну приналежність, ми й тут не будемо мовчати. Все це стосується і до відокремленої Росії, тільки тут ми візьмемо участь у демократичній грі сил і, у випадку нового тоталітаризму, чекатимемо від вас підтримки.

8. Питання дуже страшне. Перше — це все зробити, щоб відвернути саму загрозу різні (як ви делікатно називаєте, ексцесів). Друге — для "некорінного" (часто-густо вже від кількох поколінь оселеного) і для корінного (що виїхало або було виселене) населення розв'язання проблеми може бути тільки в дусі декларації прав людини: кожна людина має право добровільно лишати свою країну і вільно повертатися до неї. А при такому перемелюванні геополітичного поділу ще треба додати кожному право подумати і вибрати, що він вважає за "свою країну": ту, де виріс, ту, де більшість говорить його мовою, чи може якусь іншу, третю. Ми часто, думаючи про майбутні проблеми, немов виходимо з багатьох нових маленьких радянських союзів з маленькими кордонами на великому замку: опинився ти за цією межею, ну й сиди, не рухайся. Не забуваймо про європейський досвід проїзду без віз майже по всіх країнах, про те, що громадяни країн Спільного Ринку мають право жити і працювати в кожній з них, не тільки в своїй.

9. Ступінь автономії повинен бути дуже великий — насамперед в економіці. З законодавством можна робити по-різному: можна зберегти спільне, можна теж зробити його автономним (на взірець законодавства штатів у США). Принаймні, в обох випадках законодавство повинно спиратися на Пакти про права людини і, безумовно, на знесенню кари смерті і примусової праці. Військова автономія в справжніх демократичних умовах, я думаю, не потрібна,

але треба забезпечити кожному право (але не обов'язок) служити на території своєї республіки. А взагалі, то я за знесення загальної військової повинності. Поняття адміністративної автономії в республіках, що не відокремилися, на мою думку, очевидне: своя повновладна адміністрація, а за центральною владою, правдоподібно, залишаться питання війни і зовнішньої політики. Але я, все ж таки, в ролі автономних республік уявляю собі радше не "невідокремлені республіки", а "регіони" РРФСР, сьогодні вже, в наших утопічних мріях, просто Росії: Поволзькі автономні республіки (Північнокавказькі, думаю, воліють відокремитися), Східній і Західній Сибір, Забайкалля, Далекий Схід (знову ж повторюю, що дещо з них, з середини їх може піти на відокремлення — однобічно, і тільки право на поворотне "возз'єднання" мусить бути обмірковане двома сторонами і здійснюватися при обопільній згоді).

На питання третього розділу я, мабуть, уже відповіла, кажучи про ступінь автономії і про моє розуміння права на відокремлення. Питання про те, що хтось може "дозволити" або "не дозволити" повернутися переселеним народам, — такого питання ми навіть ставити не можемо. Знову ж, дивіться на ст. 13 Деклярації прав людини. З населенням це питання владнається. Ми й тепер бачимо, що населення не робить перешкод повертатися кримським татарам — а часто, навпаки, допомагає — і розплачується за цю допомогу. Перешкоджають тільки урядовці зі своїми інструкціями згори. Бажання кримських татар повернутися на свої землі таке велике, що вони покищо не вимагали ніяких компенсацій, але, звичайно, в міру можливостей, належало б, якщо вже не компенсувати втрачене і забране майно, то подати їм усіляку допомогу в будові і оселенні в Криму. Зрештою, як я вже підкресляла, я уявляю собі і незалежний багатонаціональний Крим — хто вже тоді буде приділяти компенсації, не знаю. Новий уряд з високих доходів від туризму? Можливо. Проблема німців, очевидно, буде розв'язуватися в межах майбутньої Росії, в рамцях і права на еміграцію і вільного вибору місця замешкання, з наданням автономії у випадку скупчення їх на тій самій території.

IV. 1. Ступінь культурної автономії розпорощених народів повинен, мабуть, залежати якоюсь мірою від кількості їх у даних районах. Себто, десь там у Сибірі, наприклад, можуть бути дві українські школи в сусідніх селах, десь одна на область, а десь доведеться посилати дітей і в сусідню область (або на час навчання — на Україну! якщо батьки забажають). Інститути, чи факультети, чи катедри — заснування їх теж повинно залежати від реальних потреб населення. З релігією, на мою думку, теж усе ясно. Цілковита свобода сумління і всіх церков, а заснування нових громад (з

місцями культу) — на засоби вірних, так що і це буде залежати від їх числа. Те саме і з культурою — свобода асоціації, серед них і культурних!

2. Осоружну п'яту точку я заступила б двома іншими, але менше шкідливими: громадянство і рідна мова. А може, і цієї другої не треба.

3. Я думаю, що треба говорити не про асиміляцію розпорошених національностей, а про асиміляцію людей розпорошених національностей. І тут ми від прав нації переходимо до прав окремої особи, які я ставлю завжди вище. Хоче людина асимілюватися — справа її. Не хоче вона почувати себе належною до однієї нації — її право. Про мішані подружжя й говорити смішно: загроза вони чи ні для "корінної національності". Хай люди перемішуються, як їм завгодно. Вивчати цю проблему, у крайньому разі, можна з академічного погляду, але, борони Боже, з адміністративного.

4. Я переконана, що "корінна культура", вбираючи в себе національні елементи, тільки збагачується. А ось відкидаючи їх, запроваджуючи процентові норми і т. п. — підпадає.

Мої окремі зауваги вже проскокували кілька разів: утопійність всього, про що ми говоримо. Ні, неточно: не утопійність, а віддаленість і нецілковите знання шляхів, якими ми дійдемо до того моменту, коли всі наші нинішні міркування стануть уже предметом реального обговорення. Але, можливо, добре, що тоді наші нащадки витягнуть оці анкети з архівів і подивляться, як думали про ці справи люди, що їх викинув тоталітаризм з їхніх мимоволі об'єднаних батьківщин. І що мені ще подобається у вашій анкеті: хай вона утопічна, але вона дивиться вперед. Вже час нам, не забуваючи кожному своїх провин, перейшовши (хай не завжди публічно, але зате завжди душевно, а не демагогічно) через те національне каяття, до якого нас, росіян, закликав Солженіцин (а заклик цей можуть прийняти не тільки росіяни) — час, кажу, нам перестати роздирати одержу на своїх, а особливо на чужих грудях, час шукати виходу з нашого спільного нещастя. Там, де ми не згоджуємося, — ну, не згоджуємось, таж не тільки, з одного боку росіяни, з другого — неросіяни, а скільки разів ми, росіяни, між собою, та навіть у будь-якій родині, в будь-якому товаристві приятетів — скільки голів, стільки ж розумів. Нам би тепер шукати, в чому ми згоджуємося всі або майже всі. Бо інакше залишиться нам тільки суперечка, та напади, та звинувачування один одного в усіх гріхах на радість справжнього злочинця — "рідної" радянської влади.

Емілія Ільїна

I. 1. Відповідальні окремі особи. Навіть якщо їх десятки тисяч — це не народ і не прошарки народу. Не все російське населення "національних околиць" бере участь у гнобленні й дискримінації (я спостерігала це на Україні). Значна частина росіян на Україні (особливо в провінційних містах та сільській місцевості) приймає українську мову й українську культуру, — наприклад, родина мого брата, що переїхала на Україну 1956 року, тепер розмовляє лише по-українськи, навіть удома, між собою. Національне гноблення та дискримінація мають схований і дуже складний механізм, що ним керують не лише росіяни, але й українці. Але перед очима тільки результати. Людей поставлено в такі умови, що їхня рідна мова мусить конкурувати з чужою й не витримує цієї конкуренції, українці змушені відмовлятися від вивчення рідної мови, часто не розуміючи, як саме їх до цього змушують і чому змушують, — і вони віддають своїх дітей до російських шкіл.

2. Я не згодна з заявами деяких російських авторів про те, що тепер російський народ пригноблений національно. Наша мова засмічена радянсько-канцелярсько-блатним жаргоном, російські пісні витиснені радянськими, викорчувано православ'я, але це лише для тих, хто сам охоче йде до цього. В глибині, на селі все збереглося — й мова суто російська, без жаргону, й пісні, й православ'я. Нас ніхто не змушує розмовляти ні по-татарськи, ані по-грузинськи. Книги — по-російськи, школи, театри — по-російськи. Інша річ, що все довкруг просякнене брехнею.

3. Мабуть, соціально-економічні умови життя в СРСР тепер залежать від кліматичних умов (кажу цілком серйозно). Український селянин 1960-1970-их рр. живе ситніш за смоленського чи вологодського, чукчі й евенки вимирають. Жителі північних міст, проїжджаючи влітку через Чернігів, кажуть, дивлячись на велику кількість фруктів та городини на ринку: "Ви ще добре живете".

4. Панівний лад не популярний ніде в СРСР. Його підтримка — то лише партійні урядовці, танки й автомати та ще апатія людей, незалежно від національності, люди бояться, щоб не стало гірше.

II. 1. Я довго жила на Україні, часто бувала в Прибалтиці, в Білорусі, на Кавказі, про настрої середньоазійців знаю від своїх друзів, що жили в Середній Азії, тому я цілком переконана, що немає в СРСР республіки, народ якої не бажав би національної свободи та державної незалежності. Навіть автономні республіки, що дістали від радянської влади видимість автономії разом із посиленням русифікаторським тиском, мріють про справжню автономію й

Е. Ільїна — росіянка, з фаху інженер. Прожила тридцять років на Україні (Тернопіль, Одеса, Чернігів). Покинула СРСР 1977 р.

максимальну національну незалежність. Яка б не була демократизація політичного життя в СРСР, союзні республіки все одно вимагатимуть державної незалежності, а автономні — максимуму автономії. Та це були б перші акції справжньої демократизації СРСР. Ба навіть більше: знаючи настрої прикордонних з Україною областей, наприклад, Курської, населення якої добре поінформоване про те, що на Україні й жити дещо легше й порядки дещо кращі, — можна сподіватися, що при проведенні плебісциту до України приєднаються й сусідні області. А в цілому, як доводиться спостерігати, російський народ має про українців кращу думку, ніж про самого себе, — те саме міркування подибуємо в російських князиків — Лескова, Буніна.

2. Якщо йдеться про справжню демократію, про надання прав, що їх люди (народ) мають від Бога, природи, — як можна говорити про обмеження? Якщо існує Бенілюкс, то будуть на Кавказі, крім Вірменії, Грузії, Азербайджану, вільні Дагестан, Чеченія, Абхазія тощо. Наші "нацмени" (національні меншості) ситі по саму зав'язку керівництвом "старших братів", кожний народ має досить розумних людей, — отже жаден народ не виявить бажання залишатися під опікою Москви чи Тбілісі, хіба що від імени народу знов почнуть говорити спритні люди, яким Москва чи Тбілісі пообіцяють підтримку влади й саму владу.

Неприпустимі розмови про жадні обмеження прав людини.

3. Відокремлення *всіх* республік бажане й вигідне як для республік, так і для Росії. Сама Росія — колосальна, вона має все, лише порядку не має споконвіку (рекомендую поему О. К. Толстого). Нема жадного сенсу — ні економічного, ані морального — втримувати в складі Росії її колонії-околиці. Замість випомповування ресурсів можна налагодити взаємовигідну торгівлю. А господар своєї землі (надр, промисловости) завжди краще сам зорганізує своє господарство, ніж з примусу чи за вказівкою-директивою чиеюсь.

4. Це вирішать самі республіки, народи. Це готується там. Деякі республіки при першій-ліпшій можливості відокремляться негайно без будь-якого плебісциту, наприклад, Прибалтицькі республіки, Кавказ, Україна, та й у Середній Азії це визріло.

5. Якщо буде в СРСР перемога справжньої демократії, тобто якщо настане справжня демократія, то мені здається, не будуть потрібні жадні спостерігачі або охорона. Росія відпустить своїх молодших братів на волю, і в республіках почне організовуватися національна державність, відкриті вибори до парламента. У кожному національному колективі є поважні, гідні, справедливі люди, про кожного з них знає певне коло людей, — саме їх будуть обирати.

Припускаю, що я надто ідеалізую. Але, якщо буде охорона та

спостерігачі з Росії, то коли б не вплинули вони на бажані для охорони результати.

6. Мабуть, раніше мусить бути розв'язане питання про громадянство, — якщо росіянин або татарин вирішить жити на території вільної України, так би мовити, прийме громадянство, то, очевидно, дістане право голосу в плебісциті. З етичних міркувань некорінне населення само мусило б відмовитися від участі в плебісциті.

7. Не точно сформульовано запитання. Що робити *кому*? Хто б не повів боротьбу за владу в неросійських республіках, під час демократизації набере чинности закон про невтручання у внутрішні справи.

8. Корінне населення — вислане або те, що виїхало, — матиме, очевидно, право вибору: повернутися на землю батьків чи залишитися в Сибірі. Гадаю, що ніхто не обиратиме між Сибіром і Кримом чи Карпатами.

Доля некорінного населення залежатиме від ступеня демократизації республік. Очевидно, буде створена міліція, що її обов'язком буде охорона громадян не лише некорінного населення, але й корінного, оскільки в періоди, пов'язані зі зміною влади, завжди пожваблюється покидь. А населення, як корінне, так і некорінне, дістане гарантоване Загальною Деклярацією прав людини право покидати країну проживання та повертатися. Якщо всі питання розв'язуватимуться справедливо й народ бачитиме це, якщо буде суворий *законопорядок* (люди ще не забули, що є добро і що — зло), — не така вже й велика буде загроза ексцесів з боку корінного населення.

Працівники КГБ, обкомів і ЦК — росіяни, навіть українці, узбеки та грузини з цієї "номенклятури", вже тепер самі тікають із тих місць, де їх знають, а простому росіянинові, який прожив чи серед українців, чи серед казахів кілька десятків літ, нема чого боятися, якщо він нікому нічого поганого не заподіяв. Але національна влада мусить на своїх найперших кроках узяти некорінне населення під оборону так, щоб покидь із корінного населення про це добре знала.

9. Автономним республікам, що не відокремилися, повинні бути надані максимальні національні права, як кантонам у Швейцарії.

III. 1. Максимальна. Варто вивчити швейцарський досвід.

2. Не можу відповісти.

3. Виселені німці, татари та ін. повинні, безперечно, дістати свої землі. Населення Поволжя та Криму мусить потіснитися перед господарем, що постраждав безневинно. До речі, на Волзі німецькі села, селища порожнюють більш, як на 50%, будівлі руйнуються без господаря, лани, що колись були доглянені господарями дбайливо, справді по-німецьки, перетворилися на пустелю, — так мовиться в документах "самвидаву" німців Поволжя.

Майно, будівлі, землі треба, безперечно, повернути, збитки — відшкодувати. Як компенсувати страждання й загибель мільйонів? Тільки максимальною справедливістю до тих, хто вижив. Усі ці обов'язки мусить узяти на себе російський народ, що від його імени чинилися беззаконня. Російський націоналіст заперечить: "ні", — але накази йшли з Москви, а від Москви ми відмовитися ніяк не можемо.

IV. 1. Тільки з ініціативи представників національності.

2. У багатьох державах громадяни обходяться без паспортів. А якщо вже зберезуться паспорти в нових демократичних державах, де не буде жадної дискримінації, — не так уже й важитиме, чи зберезеться "п'ята графа". Але, на мою думку, краще без неї, оскільки вона заподіяла багато страждань представникам єврейського народу.

3. Завжди прикро бачити, коли людина відмовляється від чогось рідного: від мови, культури, національності, — але буває й таке. Московські та ленінградські татари майже не асимільовані. Білорусам і українцям важко не піддатися асиміляції.

Якщо буде незалежна національна держава українців чи білорусів — люди, що не бажають зазнати асиміляції, повернуться з Москви (припустімо) на свою національну батьківщину. Про бажаність чи небажаність асиміляції говорити важко. Це з царини прав людини, — як кажуть: хто любить попа, а хто попову доньку.

На запитання про мішані шлюби можна відповісти так само — це з царини прав людини, — хто зважиться забороняти чи заохочувати мішані шлюби? Якщо хтось не матиме суттєвішої проблеми для вивчення — що ж, можна вивчати й цю.

4. Якщо культура "розсіяних" вища за культуру корінних, то така "загроза" навіть бажана, — це можна спостерігати на прикладі спілкування (протягом понад 30 років) "розсіяних" німців з казахами та киргизами. Колгоспи, де працюють "розсіяні" німці, — то взірцеві господарства, саме на них тримається господарство цих районів, сумлінність і працездатність німців — досить важлива причина того, що КПРС не відпускає німців Поволжя з місць "розсіяння", бо інакше Киргизія та Казахстан зовсім не виконуватимуть своїх сільсько-господарських планів.

Відсоткові норми — це якісь заборони, обмеження прав людини. А цього не повинно бути в максимально демократизованих державах, які, сподіватимемось, скоро з'являться на місці СРСР.

V. Українці не повинні припускатися антиросійських виступів (безперечно, як і росіяни — антиукраїнських) в інтересах найбільшої справедливості й гуманності при майбутньому розв'язанні національних проблем у СРСР.

На сторінках "Сучасности", одного з найоб'єктивніших зарубіжних слов'янських журналів, все таки коли-не-коли промайне антиросійська заява. Прикро було читати в статті Я. Сусленського, що єврейські політв'язні мають дуже дружні стосунки з українськими політв'язнями (читай — не дружать з російськими ні ті, ні ті), ще прикріше було дізнатися про те саме з інтерв'ю національного героя України Валентина Мороза. Ніде й ніколи нормальні люди не обирали друзів за національною ознакою, людей об'єднує для дружби інше — порядність, доброта. То що ж, Валентин Морозволіє мати друзями українця-стукача або кагебіста-українця, аніж, скажімо, росіян Солдатова, Давидова чи Любарського?

На мою думку, сучасне людство становить два табори — прихильників та ворогів демократії. Звинувачувати всіх росіян у злочинах, які протягом 325 років чинила Росія (її влада) супроти України, і на цій підставі відгороджуватися від росіян, що не причетні до цієї російської провини й хотіли б її спокутувати, — значить перейти з табору демократів до табору сучасних великодержавників-шовіністів — вони також бачать у кожному українцеві потенційного ворога своєї "Великої й Неділимої". Прагнення зберегти "Велику й Неділиму" — те саме зло, що й ненависть до всіх росіян за "витоптану пустку української історії". Валентин Мороз — багатир своєю духовною силою, а від багатиря природно сподіватися великодушності й мудрости.

ІНШІ ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ

Не мавши змоги видрукувати решту анкет, хоч більшість з них цікаві, подаємо статистичне зведення головних відповідей, що його уклав Вадим Белоцерковський.

I. Аналіза. Питання 1: Відповідальний — 7 відповідей, частково відповідальний — 3, не відповідальний — 12. Питання 2: Не пригнічений — 8, пригнічений, але менше і інакше, ніж неросійські народи — 2, пригнічений — 12. Питання 3: Інші народи в гірших — 2 відповіді, всім однаково погано — 2, народи РРФСР — 1, росіяни — 5, без відповіді або неозначена відповідь — 8; Питання 4: Популярніший серед росіян — 9, найменше серед росіян — 2, найменше серед балтійців — 1, ні в кого — 7, без відповіді — 3.

II. Доля СРСР. Питання 1: Бажають відокремлення — 16, при демократизації прагнення посиляться — 11, при демократизації прагнення послабне — 1, невідомо або неозначена відповідь — 5, не бажають відокремлення — 1. Питання 2: За — 18, за обмеженням — 4, без відповіді — 1. Питання 3: Відокремлення бажане — 14, не бажане — 3, неозначена відповідь — 5. Питання 4: Без обов'язкового референдуму — 7, з референдумом — 7, без відповіді — 5, неозначена відповідь — 2.

III. Доля малих народів. Питання 2: Так — 13, ні — 4, без відповіді — 5.

IV. Розсіяні народи. Питання 2: Самовизначення особи — 17, "п'ята

графа" "буде потрібна на початку для статистичного обліку" — 1, без відповіді — 1.

Редакція користується з нагоди, щоб подякувати за ініціативу і вклад праці безпосереднім упорядникам і аналістам анкети, Людмилі Алексеєвій і Вадимові Белоцерковському, а також, щоб відповісти на запитання, поставлене в його відповіді на анкету А. Амальріком, кого" "Сучасність" уважає за корінне населення України. Як і в традиції Української Народної Республіки 1917-1920 років, до корінного населення України зараховуємо всіх тих, хто там проживає роками, не зважаючи на мову й національне походження, але також усіх тих українців, що з політичних або економічних причин опинилися поза межами України, але повернуться до неї при змінених обставинах.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ЮРІЯ БАДЗЯ

ДО РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Звертаюся до вашого наукового сумління, до вашої професійної чесности, до вашої громадянської свідомости. Сучасне історіографічне становище українського народу, теперішній стан справ у галузі радянської історіографії історії України цілком відповідає такому патетичному зачинові. З погляду формального політичного статусу УРСР як суверенної держави у складі федерації радянських республік ситуація справді неймовірна; вона вимагає політичної кваліфікації та привернення до неї уваги широкої наукової і не тільки наукової громадськості країни. Мова йде про історіографічну логіку, яка ставить під сумнів саме існування українського народу як окремого етносу. Мова йде про залежність, нерівноправність української нації в складі Союзу РСР, що надзвичайно виразно виявляється в офіційному плумаченні минулого українського народу. Йдеться про грубе порушення радянською історіографією важливих конституційних засад, що визначають наше формальне історичне становище.

Про характер праці і обставини арешту Юрія Бадзя читачі "Сучасности" знають з листа його дружини Світлани Кириченко (1979, 12). Тепер публікуємо в порозумінні з Закордонним представництвом Української гельсінкської групи "відкритий лист" Бадзя, чю політичну й наукову вартість важко перецінити. Автор, засуджений на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму й 5 років заслання (тепер у Мордовії), подає слушну й глибоку критику трьох китів радянської антиукраїнської пропаганди — теорії єдиного "давньоруського" народу до 14-15 сторіччя, "возз'єднання" України з Росією і "українського буржуазного націоналізму". Хоч відрізаний — не з його вини — від західньої науки, Бадзьо спромігся дати об'єктивну й адекватну критику цих "теорій". Зокрема слушна його нищівна критика теорії давньої "східнослов'янської єдности"; щождо позитивного образу формування трьох східнослов'янських націй, досліди останніх десятиріч показують дещо складнішу картину: не так прямолінійний розвиток трьох націй від передісторії до сьогодні, як процеси конвергенцій і перегрупувань первісних племінних комплексів. Та це не применшує ваги документу як голосу тверезого розуму, безкомпромісового сумління й величезної громадської мужности.

Вам, історикам за фахом, че треба доводити, що історична свідомість, присутність минулого в пам'яті особи й народу — це величезна психологічна, культурна, інтелектуальна, отже й політична сила, а тиск на таку пам'ять, насильне обмеження її є дуже важливим чинником національного гніту.

Хотілося мені викласти свої міркування у формі ширшого наукового дослідження, обґрунтувати їх висновками радянської історіографічної науки, щедрим посиланням на ваші твори. Але зовнішні обставини перешкодили мені в цьому. 4 лютого цього року внаслідок проведеного на моїй квартирі обшуку, що мав політичний характер, у мене вилучено понад 400 сторінок незакінченого рукописного твору про різні аспекти сучасного історичного життя українського народу — плід моєї семирічної дослідницької праці. В тому рукописі була й частина історіографічного розділу, який має таку назву: "Минуле, або сучасна історіографічна неокolonізація України радянською Росією". Зараз перебуваю на становищі затриманого. Користуючись тим, що мене тимчасом не ізольовано, я вирішив звернутися до вас із цим відкритим листом. Моя свобода може обірватися кожної хвилини. Тому змушений бути лаконічним. Через те починаю з висновків і кваліфікацій, найперше з висновку про тотальну фальсифікацію історії України сучасною радянською історичною наукою, фальсифікацію, що охоплює всю етнічно-національну історію українського народу, заперечуючи його історичний розвиток як самодостатній процес і підпорядковуючи тлумачення нашого минулого великодержавним політичним інтересам Росії. Від "давньоруської народности" через "возз'єднання", міт про так званий "український буржуазний націоналізм" і до сьогоденної культурної та національно-політичної ситуації в Україні — скрізь, у всьому бачимо нерівноправність українського народу, його залежність від Росії. Політичну тенденційність в офіційному тлумаченні історії України, порушення у цій галузі радянською історіографією загально-визнаних методологічних принципів можна порівняти лише з науковою та моральною "відповідальністю" фашистської пропаганди.

На перший, некритичний, цілковито сліпий погляд, походження українців та їхня ранньофевдальна історія розглядається радянською наукою, якщо взяти лише методологічний, політичний аспект, у дусі рівноправності з росіянами: східні слов'яни у 9-13 ст. становили один народ, етнічну спільність, одну "давньоруську народність", яка і є "спільним предком" росіян, українців та білорусів — нових народів, що виникли внаслідок розпаду "давньоруської народности"; у 14-15 ст. паралельно формуються російська, українська та білоруська народності.

Проте політична тенденційність цієї історіографічної схеми не помітна лише тоді, коли сприймаєш її суто догматично, коли не бачиш (або не хочеш бачити) не тільки її контексту, а й самого тексту. Наукова вартість схеми також не витримує елементарної логічної критики.

Концепція "спільного предка" та "спільної спадщини" мала б означати, що східнослов'янська історія 9-13 ст., епохи Київської Русі, є водночас та однаковою мірою і російською, і українською, і білоруською, або ні російською, ні українською, ні білоруською, а просто східнослов'янською. Насправді в офіційному тлумаченні ранньофеодальної історії східних слов'ян маємо дві цілком протилежні ситуації: густу атмосферу націоналізму, величю історичного діяння — для росіян, і атмосферу етнічного небуття — для українців та білорусів. Росіяни, російська історіографія, російська наукова та популярна література ніколи не відмежовують історії російського народу від епохи Київської Русі та попереднього періоду — не відмежовують ні термінологічно, ні концепційно. Стосовно не тільки 9-13, а й 6-13 ст., тобто від перших вірогідних писемних згадок про східних слов'ян, усе для росіян існує як "русское", при чому в межах усієї Східної Слов'янщини. "Русские племена", "Русская земля", "русское государство", "русский народ", "русский язык", "русские", "начальный период русской истории", "начало русской государственности", "Киев — первая русская столица", "могущественная западнорусская держава" (це про Галицько-Волинське князівство), "южнорусские степи", "тысячелетие русской литературы", "домонгольская и послемонгольская Русь", "единый русский народ от Карпат до Волги" і т. д. і т. п. — ось історіографічна атмосфера, в якій перебуває сучасна російська людина, сучасний російськомовний читач.

Навпаки, українець та українськомовний читач у радянській "літературі" на історичну тему стосовно періоду до 14 ст. не знайде нічого українського — ні території, ні мови, ні культури, ні власного етносу. Усі історичні реалії існують тут лише як "руські" і "давньоруські". Навіть специфічно українські мовні риси писемних пам'яток 11-13 ст. називаються не українізмами, а... "південно-русизмами". У російській літературі про Київську Русь як правило не згадується взагалі про українців та білорусів, за винятком хібащо посібників чи спеціальних текстів про "давньоруську народність". Панує в цій літературі високий патос російського національного патріотизму. Навпаки, в Україні та українською мовою не може з'явитися жадного, найменшого тексту про Київську Русь без згадки про "спільного предка", про "колиску", з якої одначе, все одно не чути бодай кволеного українського голосу. Росіяни монополізували вивчення нашої культури, зокрема

писемної, до 14 ст., називаючи її, звісна річ, російською ("русской"). "Єдиний корінь" ("давньоруська народність") виявляється на практиці зовсім не нашим коренем, а "спільний предок" — зовсім не спільним, а лише предком російського народу. Щоб наочніше було видно неймовірність ситуації, накреслю таку історичну картину. Живуть на білому світі слов'янські народи, серед них і білоруси та українці. Кожний із слов'янських народів веде свою історію від 6-7, 7-8 ст., позначаючи її ранньофевдальний та февдальний періоди своїм власним етнічним іменем. Кожний — крім українців та білорусів. Тільки в українського та білоруського народів немає своїх власних ("українських" та "білоруських") племен, тільки в них до 14 ст. немає ні власної землі, ні власної культури, ні власного історичного життя. Волею сучасної радянської історіографії українців та білорусів вигнано з ранньофевдальної сім'ї слов'янських народів. Їх поглинули "русские племена", "давньоруська народність", "русский народ", "єдиний руский народ киевских времен". Починається зі спекуляції історичним поняттям "Русь", "руський", а закінчується перекресленням етнічної історії України та Білоруси ранньофевдального періоду. "Давньоруська народність" декларується як спільний етнічний предок трьох східнослов'янських народів, але насправді вона кваліфікується лише як російський етнос — "русские", "русский народ" і т. д. Якби ці сучасні, цілком однозначні терміни вживалися як умовне позначення історичних реалій, позначення, що йде від історичних понять "Русь", "руський", то й тоді вони були б невинуваті й недопущені, бо пов'язували б східнослов'янську історію 6-13 ст. лише з російським етносом, а поняттям "український", "білоруський" надавали б тільки етнографічного сенсу. За допомогою наукоподібної ідеї "давньоруської народности" (далі — "ДН") історіографія проводить у підтексті науково абсурдну й політично підступну думку про те, що якби не було татаромонгольської навали, то зі східних слов'ян витворився б один народ, звичайно, "русский". А втім, як побачимо далі, дореволюційна чорносотенна концепція "єдиного руського народу от Карпат до Тихого океана" відновлена радянською історіографією — за *теоретичною логікою* — вже майже повністю, бо щодо українського та білоруського народів заперечується загально-визнана структура історичного етнічно-національного процесу, від якого відрубється початковий період — період племен та племінних об'єднань, за яким не визнається тенденція до окремої політичної матеріалізації, тобто до створення самостійних — української та білоруської — держав. Дальша логічна аналіза концепції "ДН" ще більше виявляє її політичну тенденційність і антинауковий характер. Ідея єдиного східнослов'янського на-

роду в 9-13 ст. як "спільного предка" українців, росіян та білорусів мусіла б означати, що цей "народ" повністю ввійшов до складу всіх трьох східнослов'янських етносів. Проте цього ніхто з радянських істориків не стверджує. Вчені одноставно визнають, що східнослов'янські племінні об'єднання, перераховані в нашому початковому літописі ("Повісті временних літ"), — це історичні реальності, що не вся їхня сукупність є фізичним предком кожного з трьох східнослов'янських народів, а лише окремі частини їх. Іншими словами, кожний із сучасних східнослов'янських народів має свої окремі племінні угруповання 7-10 ст., власні частини "ДН", які й стали фізичною основою "законних" східнослов'янських народностей 14-15 ст. За логікою цього факту треба було б ділити літописні "племена" на українські, білоруські та російські навіть у тому разі, якби східні слов'яни в 9-13 ст. справді становили етнічну спільність. Адже мова йде не про доісторичне етнічне утворення, визначене на основі археологічної культури, дальша доля якої однозначно не простежується, а про великі сучасні нації, безпосередній зв'язок яких із населенням, територією та культурою відповідних своїх окремих східнослов'янських племінних об'єднань 7-10 ст. ніхто не може поставити під сумнів. Так само ніхто не осмілюється стверджувати (науковою мовою), що "ДН" відчутною мірою порушила цей зв'язок і перемішала літописні "племена". Всупереч цій виразній і однозначній науковій ситуації сучасна радянська історіографія пов'язує літописні "племена" лише з російським, "русским" етносом, вона стосовно періоду 6-13 ст. ототожнює поняття "восточнославянский" і "русский", позбавляючи український та білоруський народи власного етнічного коріння в ранньофевдальній історії Східної Слов'янщини і роблячи незрозумілою появу українців та білорусів у 14-15 ст. Не рятує становища і термін "руський" в українськомовних текстах, бо він, хоч і є нашим історичним етнонімом, у сучасному мовному контексті відмежовує українців від їхньої історії 7-13 ст., до того ж він своїм звучанням асоціюється з Росією, а не з Україною. У сьогоднішній мовній практиці не поодинокий випадок, коли українці вживають слово "руський" у значенні "російський".

Згідно з етногенетичною теорією субстрату концепція "ДН" повинна означати, що розпад "єдиного народу" Київської Русі на три нові етноси відбувся внаслідок етнічної асиміляції окремих частин "ДН" трьома чужими етнічними масивами — тільки таким чином можна пояснити виникнення після татаро-монгольської навали трьох нових східнослов'янських народів. Адже суто внутрішній розвиток етнічно однотипних груп східних слов'ян і в умовах територіального та політичного відособлення в епоху розвиненого феодалізму, тобто в період уже певної територіаль-

ної консолідації населення міг витворити лише етнографічні відмінності наявного етносу, а не розділити єдиний народ на окремі самостійні етнічні частини. Доказом цього є не тільки загально-теоретичні міркування, оперті на історичний досвід у цілому, а й конкретний приклад із життя східних слов'ян. Маю на увазі історичну долю українського Закарпаття, яке лише зовсім недовгий час в кінці 9 — на початку 10 ст. входило до складу Київської держави, після чого аж до середини 20 ст. було політично відособлене від решти українських земель, не мало тісніших фізичних контактів із рештою української людности і все таки розвинулося як українська етнічна частина, а не збереглося як залишок, уламок "ДН" чи перетворилося на якийсь новий етнічний різновид східнослов'янських угруповань. Не стверджуючи щойно зазначену логіку розпаду "ДН", радянська історична наука взагалі ухиляється від конкретного наукового розгляду проблеми, залишаючи в підтексті стару, дореволюційну великодержавну думку про те, що українці — це "зіпсовані" поляками "русские", власне, просто етнографічна частина "единого русского народа от Карпат до Тихого океана".

Історична доля Закарпаття є для нас достатнім і неспростовним аргументом на доказ правдивості тієї ідеї, що східнослов'янські племінні угруповання напередодні та в епоху Київської держави були етнічно неоднорідними, були не просто етнографічними частинами одного етносу, а ділилися на три окремі етнічні групи, які відповідно й розвинулись як три самостійні східнослов'янські народи. Думку про тричленний поділ східних слов'ян у ранньофевдальному періоді їхньої історії висловлював ряд видатних наукових авторитетів минулого. Акад. Виноградов у творі "Основные этапы истории русского языка" (1940) про це писав так: "Ідучи за літописом, історичним свідченням чужих (напр., арабських) авторів і спираючися на факти мови, історики російської культури й російської мови (О. Шахматов, Є. Карський, Є. Будде, О. Пресняков та ін.) створили теорію поділу руських [?! — Ю. Б.] племен на три основні етнолінгвістичні групи, що тяжіли до різних культурних центрів і перебували в сфері ширення різних культур" (В. В. Виноградов. Избранные труды. История русского литературного языка. Москва ["Наука"], 1978, ст. 12). Перерахувавши українські літописні "племена", автор зазначає: "Більшість дослідників об'єднує ці племена в південноруську [?!] групу, що відрізнялася спільними мовними особливостями, при наявності часткових діалектних відмінностей" (там само, ст. 13). Як бачимо, російський учений теж витлумачує такий важливий момент східнослов'янської етногенези, як поділ східнослов'янських племен на три етнічні групи, в дусі "общерусского единства" ("Русские племена",

"южнорусская группа" тощо), але новітня радянська історіографія пішла в цьому напрямку ще далі: вона взагалі не ставить питання про етнічну різнотипність літописних "племен", внаслідок чого залишається незрозумілою і теоретично не обґрунтованою поява в 14-15 ст. трьох східньослов'янських народів. Етнічну історію східніх слов'ян другої половини I тисячоліття та епохи Київської імперії не можна по-науковому розглядати поза фактом існування *сьогодні* трьох східньослов'янських націй, — та якраз так чинить сучасна офіційна наука, пов'язуючи історію східніх слов'ян 6-13 ст. лише з російським етносом, тобто за теоретичною логікою ставлячи під сумнів існування сучасних українців, білорусів та росіян як окремих народів.

Виникнення "ДН" та збереження в 9-13 ст. етнічної єдності східніх слов'ян, що займали величезну територію від Карпат до Волги, від причорноморських степів до Ільменського озера, можна собі уявити лише як наслідок тривалої однотипної етнічної консолідації в межах усього східнього слов'янства, консолідації, яка *завершилася* утворенням "єдиного народу", до того ж "руського", "русского". У нашій науковій та публіцистичній літературі питання часто так і ставиться, хоча для цього немає ніяких історичних та наукових підстав. Незалежно від того, як витлумачувати етнічну природу черняхівської та зарубинецької культур, їхнє відношення до східньослов'янської етногенези, про етнічний розвиток східніх слов'ян у другій половині I тисячоліття можна дійти на основі сучасної науки лише одного висновку: що вони в цей період переживали процес не загальносхідньослов'янської консолідації, а етнічного відособлення, зумовленого територіальним роз'єднанням і різним етнічно-культурним та природно-географічним середовищем, у яке потрапляли різні групи східніх слов'ян унаслідок розселення на великих просторах Східньої Європи. Знову ж таки, для нашої розмови не має значення та обставина, що вчені дотримуються різних поглядів на територіальну історію слов'ян — автохтонних чи міграційних теорій. Адже ніхто з учених не висловлює сумніву в тому, що в другій половині I тисячоліття східні слов'яни поширювали свою територію на схід і північний схід, колонізували балтійські та угро-фінські землі. Матеріально-технічним наслідком цього було витворення на східньослов'янському терені різних археологічних культур, що належали літописним "племенам" і відбивали їхнє етнокультурне обличчя: кургани в'ятичів (10-14 ст.), кургани радимичів (9-10 ст.), довгі й подовжені кургани кривичів (6-10 ст.), сопки новгородських словен (6-9 ст.), ромено-боршевська культура (8-10 ст.) сіверян і в'ятичів, або, точніше, роменська культура сіверян і боршевська культура в'ятичів; пеньківська культура (6-8 ст.) південної частини Середнього Подніпров'я, культура, яку дехто з

дослідників вважає старожитностями слов'янізованих антів, іраномовне населення; корчацька культура (6-7 ст.), яку вчені пов'язують із племінним союзом дулібів — попередником дреговичів, деревлян і волинян, культура типу Луки Райковецької (8-9 ст.) на тій самій території в Східній Волині — і як безпосереднє продовження корчацької культури; нарешті культура карпатських курганів, носії якої, вважають учені, увійшли до складу літописних хорватів. Різносубстратний характер цих культур безсумнівний, при чому їхній територіальний поділ з погляду східнослов'янського етногенезу не безсистемний, а вирішальною мірою тричленний.

Остаточо підтверджують цю думку сучасні дані радянської антропології. Один з найавторитетніших радянських антропологів Алексеев, порівнюючи краніологічний тип росіян і тих середньовічних племен, на основі яких зформувався російський народ, — кривичів, словен новгородських і в'ятичів (В. П. Алексеев. В поисках предков. Москва, 1972, ст. 295), дійшов висновку, що "фінський елемент увійшов до складу російського народу в значній пропорції" (ст. 297). Далі вчений міркує так:

Щоб зробити, одначе, гіпотезу фінського елемента, або, як кажуть лінгвісти, субстрату в етногенезі російського народу перекожливо, надати їй остаточної сили, треба показати зіставленням тих самих краніологічних даних, що сучасні українці не відрізняються так само від середньовічних племінних груп, які увійшли до їхнього складу, груп, у яких наявність фінського елемента передбачати важко, точніше кажучи, неможливо, немає для цього ніяких фактичних даних. Це й було зроблено і з успіхом підтвердило субстратну гіпотезу — ні за сплюсненістю обличчя й носа, ні за розмірами обличчя немає в Україні закономірних відмінностей між сучасним і середньовічним населенням. А в Білорусі вони є, хоч і слабші, ніж у центральних районах Європейської частини РРФСР, — сучасні білоруси так само відрізняються від своїх середньовічних предків, як росіяни від своїх. Чи є цей факт доказом фінського субстрату і в складі білорусів? Можливо так є, але в цьому разі, на відміну від упевненої однозначної відповіді щодо росіян, можливо половинчастим. Предки білорусів здавна стикалися з балтами, а монголоїдна домішка в складі східних балтів — факт. Ми в цьому переконалися. Правда, вона сама прийшла до балтів, мабуть, через фінів, але безпосередньо до білорусів могла перейти і від балтів (там само, ст. 298).

Процес етнічного відособлення окремих частин східнослов'янського населення, що відбувався під впливом різноетнічного середовища, супроводжувався культурною консолідацією людности в межах окремих територій — знову ж таки, головню за тричленним поділом. Автори III тому "Археології Української РСР" відзначають, що, починаючи з 7 ст., "матеріальна культура

східнослов'янських племен у межиріччі Дніпра і Дністра [...] набуває багато спільних рис і стає більш єдиною, що зв'язане із посиленням економічних та політичних зв'язків між східнослов'янськими племенами наприкінці I тисячоліття н. е." (Археологія УРСР, т. III. Київ, 1975, ст. 136). Дослідники давньослов'янських племен Закарпаття Балагурі та Пеняк стверджують, що "Закарпаття в період східнослов'янського просування на захід було заселене східнослов'янськими племенами, носіями культури типу корчацької та Луки Райковецької" (Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська. Ужгород, 1976, ст. 124), що "матеріальна й духовна культура слов'янських племен [Закарпаття — Ю. Б.] другої половини I тисячоліття н. е. була тісно зв'язана з культурою східнослов'янських племен Правобережжя Дніпра, відомою за пам'ятками типу Луки Райковецької" (там само, ст. 138), культурою, елементи якої "поширені не тільки на землях літописних деревлян, а й властиві також усім східнослов'янським племенам Правобережжя Дніпра цього часу" (там само, ст. 138).

Відзначаючи загальноновизнаний в історичній науці факт "слов'янізації" балтійських племен, що жили в давнину на північному заході та в середній смузі нинішньої території Білоруси, М. Я. Грінблат, автор книжки "Белоруссы. Очерки происхождения и этнической истории" (Мінськ, 1968) пише водночас про "зв'язки і взаємоспілкування полочан із дреговичами" (ст. 117), про "Більш помітний зв'язок радимичів із смоленсько-вітебськими кривичами (на північному сході) і з дреговичами (на південному заході)" (ст. 140), тобто про етнічну консолідацію наприкінці I тисячоліття тієї частини східнослов'янського населення, яка стала фізичною основою білоруського народу. Дослідник вважає, що у витворенні мовно-культурних особливостей полочан як білоруської людности вирішальну роль відіграли дреговичі, з якими полоцькі кривичі територіально стикалися. У свою чергу, "мова й культура радимичів значною мірою є проміжною ланкою між кривичами й дреговичами" (ст. 140).

В академічному збірнику статтей "Древнерусские княжества X-XIII вв." (Москва, "Наука", 1975) читаємо, що територіальному й політичному зформуванню новгородського князівства "передував тривалий шлях спільного розвитку словенських кривичів і чуді" (ст. 148).

Звичайно, мова йде зараз не про відсутність контактів і взаємовпливів між російськими, білоруськими та українськими племінними угрупованнями; говорить лише про те, що етнокультурні та природно-географічні умови були тим об'єктивним чинником, який сприяв формуванню не загальнослов'янської єдності, а трьох окремих етнічних груп східних

слов'ян. Це надзвичайно важливий момент у розмові про "ДН". Його вага ще більше посилюється, якщо врахуємо наукові дані про різні генетичні шляхи — стосовно періоду до розселення на території Східньої Європи — окремих груп східніх слов'ян, принаймні предків українського та російського народів. Автор "Повісти временних літ", як відомо, говорить про західне походження в'ятичів і радимичів — від "ляхів". На основі археологічних та мовних даних деякі радянські вчені роблять висновок про західне походження кривичів і новгородських словен. Значення наукових фактів надає цим припущенням антропологія, яка й тут сказала своє переконливе слово. "Аналіза антропологічних характеристик окремих слов'янських племен середньовіччя, — пише антрополог Т. І. Алексєєва, — виявив їхню значну різноманітність, причини якої пов'язані, з одного боку, з історією слов'янської колонізації, а з другого — з певною неоднорідністю їхнього вихідного типу" (Вопросы истории 1974, 3, ст. 60). Аналізуючи антропологічні особливості слов'ян на тлі антропологічних рис германських груп, дослідниця виділяє окремі ареали близьких антропологічних типів слов'ян: 1) балтійський ареал, до якого "входять поляни (польські), висляни, ободрити, поморяни, словени новгородські, кривичі полоцькі, радимичі, дреговичі і, можливо, волиняни" (там само, ст. 61); 2) центральноєвропейський ареал: чехи, моравани, деякі групи словаків, тиверці, уличі, деревляни, хорвати і словенці; 3) ареал нижньодунайський: болгари й деякі групи словаків. Перший ареал дослідниця відносить до кола північних європеоїдів, другий — до кола південних європеоїдів. У свою чергу східні слов'яни також діляться на окремі антропологічні ареали: центрально-дніпровський, до якого входять "поляни і, можливо, сіверяни" (ст. 62); волго-окський: в'ятичі та східні кривичі. "Антропологічно поляни виявляють вражаючу подібність до населення черняхівської культури" (ст. 62), "мабуть, іраномовного населення, що згодом узяло участь і в формуванні антропологічного обличчя східніх слов'ян, зокрема, полян" (ст. 65). "Риси субстрату дуже помітні і в слов'янах Волго-Окського межиріччя. В'ятичі й східні кривичі за антропологічними особливостями — це ослов'янені східні фіни Східноєвропейської рівнини" (ст. 62); "дальша слов'янізація волго-окських племен відбувалася внаслідок припливу слов'янського населення з заходу і північного заходу" (ст. 62).

На основі краніологічних даних Алексєєва вважає, що "фізичними предками сучасних українців були деревляни, вони відіграли вирішальну роль в становленні антропологічних особливостей українського народу, в їхній культурі треба шукати джерела етногенези й культурного розвитку українців" (В. П. Алексєєв. В поисках предков, ст. 299). Самі ж деревляни, як

показує антропология, походять із півдня, їхній антропологічний тип характерний і для слов'ян Чехо-Словащини. Отже, робить висновок учений, деревляни —

південне за походженням населення, яке просунулося на північ, північні елементи в їхній культурі — пізніше нашарування, наслідок сусідства з балтами. Південні люди, вони були відносно темноволосі і темноокі, як і сучасні українці, і тепер зіставлення тих і тих, визнання їхньої прямої генетичної спорідненості не викликає ніяких антропологічних труднощів (ст. 300).

Отже, новітні досягнення радянської антропології підтверджують думку про різні генетичні джерела українського й російського народів — висновок, якому партійна ідеологія надає політичного значення, який вона кваліфікує як націоналістичний, і зрозуміло чому: адже об'єктивні наукові факти свідчать про глибоку історичну самобутність українського народу, своєрідність його культурно-етнічного розвитку, який не зливався з російською етнічною історією ні в другій половині I тисячоліття, ні на генетичних шляхах слов'ян у першій половині I тисячоліття. Усе це істотно підриває теорію "ДН", яка залишається без власних генетичних джерел у слов'янській історії I тисячоліття нашої ери, доводить грубу політичну тенденційність тлумачення східнослов'янської історії 6-13 ст. як російської, "русской".

Наприкінці I тисячоліття, коли в східнослов'янському суспільстві зароджуються й посилюються феодалні взаємини, логічним наслідком територіальної, економічної й культурної консолідації в межах окремих груп східних слов'ян було виникнення на різних частинах східнослов'янської території державних чи напівдержавних об'єднань. Говорячи про це, вчені оперують звичайно відомостями зарубіжних історичних джерел про Куявію, Славію та Артанію, пов'язуючи першу назву з київською землею, другу — з політичним об'єднанням новгородських словен, а третю ототожнюючи з різними містами Східної Європи, — єдиної думки тут немає. Український історик Я. Є. Боровський у статті "Куявія, Славія та Артанія за історичними та археологічними джерелами" (зб. "Дослідження з слов'яно-руської археології". Київ, 1976) нагадав колегам, що Кримський ще в 1930-ті роки зробив у цьому питанні "важливе наукове відкриття" (ст. 136), довівши, що Куявія — Київська земля з центром у Києві, Славія — Чернігівська земля з центром у Чернігові, Артанія — Сіверська земля з центром у Сіверську, тепер — Новгород-Сіверському (ст. 141). Отже, згадувані в східних джерелах три групи русів — це саме та внутрішня Русь, та українська руська земля, яка відігравала провідну роль у політичному й культурно-житті Київської імперії 10 — першої половини 12 ст.

На півночі східнослов'янської території, в Новгородській землі, в другій половині 9 ст. виникає федерація племінних об'єднань: словен, кривичів і чуді (див. Древнерусские княжества X-XIII вв., ст. 146). Якщо до цього додати поступове політичне зміцнення Полоцької землі, яка, завдяки більш ранньому тут розвитку феодалізму (зазначений зб. ст. 216), першою виділилася з Київської держави й започаткувала утворення в Східній Слов'янщині економічно й політично самостійного князівства, то висновок про всебічну консолідацію східних слов'ян у межах окремих груп, а не в усій їхній сукупності, стане цілком рельєфним і очевидним. Етнічна історія літописних "племен", їхнє територіальне відособлення спричинялися в ході розвитку феодалістичних узаємин до формування не одного етносу, а трьох різних етнічних спільнот, які й були початковим періодом українського, білоруського та російського народів. Цей процес виразно накреслився ще до виникнення Київської держави, і тільки глибока наукова безвідповідальність дозволяє радянській історіографії стверджувати, що етнічний розвиток східних слов'ян у другій половині I тисячоліття *завершився* утворенням "ДН" — "єдиного русского народа Киевских времен", об'єднанням східних слов'ян в одній державі. Консолідація східнослов'янської людності в межах окремих частин супроводжувалася етнічним відособленням цих частин, і такий хід подій, зумовлений соціально-економічним розвитком, мав глибокі етно-історичні та природно-географічні причини. Державне об'єднання Новгородського та Київського князівств було не наслідком етнічної консолідації північної та південносхіднослов'янської територій, а суто політичною, точніше військовою акцією — завоюванням Києва новгородським князем. Розширення державної території полянської Руси також відбувалося шляхом підкорення інших літописних "племен", які вперто захищали свою незалежність од Києва. Цей процес затягнувся аж до 11 ст., коли, завдяки розвитку продуктивних сил, посиленню феодалізації соціальних узаємин, почався період феодалістичного роздріблення, розпаду імперії на самостійні князівства. І знову ж таки: внаслідок соціально-економічного розвитку згодом у східнослов'янському суспільстві виявляються нові об'єднувачі тенденції, але також не в межах усього східного слов'янства, а в рамках уже наявних трьох етнічних груп. "... Взаємини між князівствами", — пише Брайчевський, —

були різними — залежно від їхньої етнічної характеристики. Невипадковим, очевидно, є те, що володимиро-суздальські князі прагнули до збереження свого впливу в Рязані, Муромі, Ярославлі, претендували на зверхність над Новгородом, але виявляли цілковиту байдужість до Чернігова, Переяслава, Полоцька, не кажучи вже про

Галич і Волинь. Натомість волинські князі дуже ретельно пильнували Берестя, Туров, Пінськ, добивалися влади над Галичиною та Поділлям, простягали свої претенсії аж до Києва й Чернігова, але були цілком байдужими до значно ближчих Слуцька, Мінська або Полоцька. Сферою ж інтересів полоцьких князів, починаючи від виділення Полоцької землі в окремий уділ, були землі полочан і дреговичів — Мінськ, Вітебськ, Слуцьк, Друцьк та ін. (М. Брайчевський. Походження Руси. Київ, 1968, ст. 190-191).

Отже, в контексті соціально-економічного поступу -- а для марксистської історіографії це основний методологічний критерій — дуже виразно проглядається поступовість і нерозривність східнослов'янського етнічного розвитку як процесу формування трьох етносів — українського, білоруського, російського, а не "єдиного руського народу періоду Київської держави". На соціально-економічному терені східних слов'ян 6-13 ст. місця для "ДН" просто не залишається, і це найважливіший аргумент проти східнослов'янської етнічної єдності в 9-13 ст. Унаслідок розвитку продуктивних сил розпадаються родові колективи і формуються в епоху військової демократії територіальні міжплеменні об'єднання, так звані літописні "племена"; у період, сказати б, ранньофевдального накопичення шляхом збирання данини з підкорених земель і завдяки пошвавленню торгівлі виникає тенденція до політичного об'єднання (зрештою, насильного) різноетнічних територій, утворюється Київська імперія, епоха розвиненого февдалізму (за визначенням акад. Б. А. Рібакова), коли змінюється експлуататорський прошарок і продуктивні сили на місцях, має своїм наслідком розпад більш-менш єдиної східнослов'янської держави на окремі самостійні князівства; дальший економічний розвиток князівств породив тенденцію до загальноетнічного об'єднання територій, тобто до дальшої економічної та політичної консолідації всередині білоруського, українського та російського народів — процесу, який, всупереч наступним несприятливим політичним обставинам і під тиском раніше, ще до Київської держави, виниклої етнічної неоднорідності трьох окремих груп східних слов'ян, наростав, набувши якісних інтеграційних змін в епоху формування буржасних взаємин загальнонаціонального економічного ринку, завершився утворенням трьох східнослов'янських націй. Політичне об'єднання східних слов'ян в одній державі не могло не породити певних інтеграційних моментів у їхньому культурному житті, але воно не порушило, не змінило напрямку етнічного розвитку їх — у бік тричленного поділу: не було для цього ні етногенетичних, ні соціально-економічних, ні територіальних умов. Сама ж Київська держава була, як кажуть автори "Исторической географии СССР" (Москва, 1973), "дуже нетривким, «клаптиковим» об'єднанням" (ст.

39). Акад. Греков називає її "алюповатым государством" (Б. А. Греков. Феодальные отношения в Киевском государстве. Москва-Ленинград, 1937, ст. 189-190), вважає, що вона відзначалася "лише відносною єдністю" (Б. А. Греков. Киевская Русь. Ленинград, 1953, ст. 364). Політичні взаємини між різними частинами східнослов'янської території, політична доля різних угруповань східних слов'ян впливали, звичайно, на їхнє етнічне, власне етнографічне обличчя, але визначальними в етнічній історії раннього середньовіччя були фактори етногенетичні й соціально-економічні. Брайчевський, критикуючи поширену в нас концепцію, згідно з якою розпад "ДН" був наслідком феодального роздроблення, слушно зауважує, що "цей погляд здається принципово невірним, бо тут причина й наслідок помінялися місцями" (Походження Руси, ст. 190). І справді, продовжує вчений, коли дотримуватися зазначеної концепції, "зовсім незрозумілим стане, чому утворилося лише три народи, а не стільки, скільки було князівств, при чому їхні кордони не повністю збігаються з кордонами останніх. Чому, скажімо, немає народу, який відповідав би смоленському, чернігівському, туровському князівствам?" (там само, ст. 190). Так само й подальша політична історія східних слов'ян промовляє проти концепції розпаду "ДН" внаслідок державного роз'єднання східнослов'янської території, як і проти існування такої народності взагалі. Про Закарпаття вже говорилося. Крім того, білоруські землі та українська Наддніпрянина в 14-15 ст., коли нібито формувалися три східнослов'янські народності, політично не були розмежовані, проте вони також не збереглися як уламок "єдиного руського народу" або не перетворилися на якусь нову етнічну одиницю. Проведене радянськими антропологами зіставлення антропологічних особливостей українців, білорусів та росіян 19 ст. з відповідними літописними "племенами" показало, що політичне об'єднання східних слов'ян в одній імперії не перервало фізичної спадкоємності між східнослов'янськими націями і "докиївським" та "київським" населенням відповідних української, білоруської та російської території. Іншими словами, Київська держава не перемішала східнослов'янську людність настільки, щоб можна було говорити про якийсь окремий антропологічний тип. Однак ідея "спільного предка", "спільної колиски", "єдиного кореня" тощо спонукає, з погляду антропології, саме до такого абсурдного висновку.

І це не тільки логічний наслідок концепції. Український антрополог Дяченко пише, наприклад, таке: "Антропологічні матеріали підтверджують морфологічну близькість трьох східнослов'янських народів і походження їх від єдиного кореня — давньоруської народності" (В. Дяченко. Антропологічний

склад українського народу. Київ [АН УРСР], 1965, ст. 128). Про "близькість" не говоритиму: її наукова й методологічна вартість залежить від дослідницької мети вченого, адже можна вести мову, скажімо, про морфологічну близькість між людьми й мавпами. Щождо "єдиного кореня", то ця думка може означати лише те, що існував окремих "давньоруський" антропологічний тип, який і став визначальним у становленні фізичних особливостей усіх трьох східнослов'янських народів. Твердження, в світлі сучасних наукових даних, безглузде, але демагогічна природа теорії "ДН" здатна породити й таке.

Для епохи, коли не існувало засобів масового понадіндивідуального спілкування (як сучасні радіо, кіно, газети, книговидавнича справа), а широкі економічні контакти обмежувалися рамками невеликого району, фізична відособленість окремих груп східнослов'янської людності, в тому числі, зокрема, й російсько-українське територіальне розмежування важкопрохідними лісами, означало, що державне об'єднання східних слов'ян не могло бути вирішальним чинником в інтеграційних процесах, які виходили з окремих центрів, — не могло спрямувати ці процеси в бік загальносхіднослов'янської єдності. Населення деяких великих міст — найперше тут треба назвати Київ — не було етнічно однорідним, у спільні походи ходили дружини з різних територій, в українських прикордонних степових містах селилися, з волі київських князів, вихідці з російської півночі, торгівля й адміністративна великокнязівська служба також сприяли міжетнічним контактам, але все це утворювало тільки островки в широкому морі східнослов'янського суспільства — сільської людності, яка жила своїм відособленим життям. Міста були ще тісно пов'язані з селами, їхнє населення в своїй переважній більшості займалося сільським господарством. Щодо міграцій населення, то вони, з погляду східнослов'янської етногенези, також мали системний характер і не спричинялися до витворення одного етносу, адже в 9 — першій половині 13 ст., коли нібито формується "ДН", східнослов'янська колонізація була вирішальною мірою стихійною, "повзучою", тобто істотно не порушувала територіальної цілості історично виниклих південної (української), північної (білоруської) і північно-східної (російської) частин східнослов'янської території. Полочани розширюють свою землю в напрямку до дреговичів, з якими вони стикаються вже в 11 ст. Новгородська земля в другій половині 9-10 ст. формується як об'єднання словен і кривичів, новгородці в 12-13 ст. рухаються далі на північ і північний схід. З українського Подніпров'я — Київщини та Переяславщини — населення йде в Галицько-Волинську і Чернігівську землі, заходячи й далі на північ — у Муромо-Рязанську й Володимиро-Суздальську землі (див.

Историческая география СССР, ст. 65-66). На основі антропологічних даних Алексеев робить висновок про те, що "великі маси слов'янського населення переселилися на територію Білоруси і в центральні райони Росії після XII ст." (В поисках предков, ст. 298) — знову ж таки рух був лінійно-напрямний, однобічний, а не хаотичний.

Таким чином, уся сукупність історичних свідчень не залишає сумніву в тому, що для витворення східньослов'янської етнічної спільності не було ніяких об'єктивних підстав — ні в другій половині I тисячоліття, ні в епоху Київської держави, що концепція "ДН" — не наукова теорія, а політична доктрина, яка породжена російським великодержавним націоналізмом і покликана неутралізувати, приглушити історичну самосвідомість українців та білорусів, створити наукоподібну теоретичну основу для психологічної підготовки до остаточної політичної асиміляції Росією України та Білоруси (звідси — дедалі гучніші декларації: "возз'єднання в єдиній державі" росіян, українців та білорусів і про "єдину державу" сучасних радянських народів).

І все таки, на чому тримається демагогія про "єдину ДН"? По-перше, вона як політична доктрина не підлягає в нас критичній аналізі. Подруге, ідея "ДН", не будучи по суті науковою проблемою, не має, цілком логічно, й поважної наукової літератури. В курсах з історії народів СРСР, навіть у багатомних академічних виданнях, "ДН" зовсім не розглядається як історичне явище, тут вона існує лише як декларація, як догма. Відповідні праці П. Н. Третьякова та І. І. Ляпушкіна стосуються етнічної ситуації в Східній Слов'янщині перед утворенням Київської держави, хоч і декларують існування "ДН", насправді не аналізують цю ідею по-науковому. Вл. Мавродін довгий час цікавиться питанням "ДН", видав кілька книжок на цю тему, але всі вони мають характер грубо тенденційної публіцистики, автор якої не дуже й приховує, що українці та білоруси для нього — тільки етнографічні гілки "єдиного русского народа" від Карпат до Волги чи до Тихого океану. Українські історики А. Козаченко та В. Довженок виступили зі статтями про "ДН" під гаслом політичної кампанії з приводу 300-річчя так званого "возз'єднання" України з Росією і переслідували тенденційну мету якнайрішучіше підкреслити етнічну монолітність "руського народу". Політичними мотивами викликана й великодержавною тенденцією прийнята стаття П. П. Толочка "Этническое и государственное развитие Руси в 12-13 веках" (Вопросы истории 1974, 2) — з'явилася вона в умовах різкого погіршення національно-політичної ситуації в Україні після 1972 року. Єдина в радянській історіографії праця, в якій ідея "ДН" розглядається по-науковому, — це дослідження Михайла Брайчевського "Походження Руси", але саме тут

концепція "ДН", по суті, заперечується, спростовується, хоч на словесному рівні вона, з політичної необхідности, й декларується.

Нарешті, демагогія про "єдиний руський народ" 9-13 ст. доповнюється спекулятивним витлумаченням історичних фактів — це й створює ілюзію предметної розмови про "ДН". Підкорення Київською владою земель літописних "племен" називається "територіяльною єдністю «русського народу»", байдуже, що ця "єдність" щоразу розпадалася, як тільки послаблювалася влада Києва. Певна уніфікація культури під впливом таких факторів, як вирівнювання соціально-економічного розвитку різних частин Східної Слов'янини, витворення дружинно-військового ладу, прийняття християнства і, відповідно, поширення єдиних зразків матеріальної й духовної культури, наприклад, архітектури тощо, видається за культурну єдність "ДН". Патетично говориться про "общерусские" об'єднавчі тенденції в першій половині 13 ст., але красномовно промовчується, що тут маємо справу з новим етапом етнічної консолідації всередині кожної з трьох східнослов'янських груп, а не всього східного слов'янства як одного етносу. Називаються мовні риси, якими східні слов'яни починали відрізнятися від західних і південних слов'ян, або риси, не характерні для церковнослов'янської мови, і це тлумачиться як формування "давньоруської мови", як витворення мовної єдності "русского народа киевских времен", — книжна мова видається за живе мовлення людности, хоч, коли говориться конкретніше, нібито й не заперечується, що народні російська, білоруська та українська мови виникли на основі відповідних племінних говірок, а не внаслідок розпаду єдиної мови єдиного народу.

Писемні східнослов'янські пам'ятки 11-13 ст. зафіксували діалектні мовні особливості, які є виразно специфічними для сучасної української мови, але сьогоднішня радянська історична наука (до речі, на відміну від практики 1920-их років) чомусь не вважає за можливе говорити про українську мову до 14 ст. Навпаки, радянська історіографія, всупереч науковим даним, дедалі гучніше декларує етнічну монолітність "русского народа киевских времен", договорюючись до того, що "давньоруська народність одна з перших в Європі стала на шлях консолідації в єдину націю" (зазначена стаття Толочка, ст. 55). Висловлюється жаль з приводу того, що об'єднавчі процеси в "древнерусских землях XII-XIII вв." були насильно перервані татаро-монголами, тобто що перервався процес утворення "єдиної нації", тобто що на білому світі, крім "єдиного русского народа" з'явилися ще якісь українці й білоруси. Толочко у згаданій статті так і пише: "*К сожалению, объединительные процессы...*" (ст. 62). Та це ж глибока моральна деградація, справжня психічна патологія — жалкувати, що серед інших народів існує й твій народ! Це ганебно

знуцання з елементарної людської та національної гідности українців і білорусів, знуцання з пам'яті борців проти соціального та національного гноблення народів у дожовтневій російській імперії! Та хай Толочко, Мавродін та інші "інтернаціоналізатори" в галузі радянської історіографії трохи вгамують свою "об'єднавчу" нетерплячку: "історія" на догоду їм та їхніми руками виправляє "історичну несправедливість" і *відновлює* "единство русского народа", спочатку в теорії (психологічна підготовка), а потім і паралельно з цим — і на практиці. Задля цього й була висунена концепція "ДН", через те й проведено суворий поділ "спільної спадщини": росіянам — усі історичні реалії східнослов'янської історії 6-13 ст., українцям і білорусам — демагогічна фраза про "спільного предка", "колиску" та "єдиний корінь". Через те радянська історіографія й ототожнює поняття "восточно-славянский" і "русский", через те вона й говорить про "единый русский народ", про "русских", про "национальное самосознание древнерусского народа" (Вопросы истории, 1974, 2, ст. 59), про "национальное самосознание в Древней Руси" (так називається одна з книжок академіка Д. С. Ліхачова), про "выработку русского национального стиля" в 12 ст. (12-томна "История СССР", т. 1, ст. 676) і т. д.

Відколи існує доктрина "ДН", росіяни постійно не тільки не відмежовують своєї історії від епохи Київської Русі (на відміну від становища, в якому перебувають українці та білоруси), а дедалі частіше вживають слово "Росія" на означення Східної Слов'янщини 9-13 ст. Наприклад, 1978 року в російському академічному видавництві "Наука" вийшла книжка Б. В. Сапунова під назвою "Книга в России в XI-XII вв.". Звичайно, в творі мова йде про всю східнослов'янську територію, а не тільки про російські землі.

Ототожнення Київської держави з Росією, навіть формальне, словесне, остаточно розкриває політичний сенс ідеї "ДН". Та крапку над "і" тут ставить термінологічна й концепційна мова радянської історіографії подальших періодів історії українського та білоруського народів, — мова, у якій поняття "український" та "білоруський" мають, по суті, лише етнографічний зміст. Ідеться, передусім, про широке й дедалі послідовніше вживання терміну "великоруський", "Великоросія", поряд із яким терміни "український", "Україна" ("білоруський", "Білорусь") стають відповідниками дореволюційних формулювань "малоруський", "Малоросія", тобто означають лише етнографічні частини одного етносу, *однієї державної території*. Закріплює такий зміст поняття "український" і "білоруський", виводить його із підтексту в текст теоретична логіка ідеї "возз'єднання", боротьби проти так званого "українського буржуазного націоналізму" (далі — УБН),

"непорушної дружби" народів Російської імперії тощо.

Концепція "возз'єднання" України та Білоруси з Росією не тільки психологічно спирається на доктрину "ДН", — вона сама несе в собі ідею єдиного народу, одного етносу, адже возз'єднуватись можуть лише частини одного цілого, населення, яке усвідомлює свою етнічну єдність. Якраз таку чорносотенну мету — заперечити саме існування українців і білорусів як окремих етносів — і переслідували автори "ДН" та "возз'єднання". Не знаю, хто складав текст лихозвісних і лиховісних "Тез про возз'єднання України з Росією", але їхніх літературних батьків відшукати не важко: це дореволюційна великодержавна російська історіографія, дореволюційні російські чорносотенці, погромники української культури, цькувачі українських патріотів. Це вони говорили про "єдиный русский народ Киевских времен", про "мать городов русских", про "первую русскую столицу", про "начало русской государственности", про загарбання "западных русских земель" Угорщиною, Польщею, Литвою, про "древнерусскую народность" і "воссоединение русских земель". Автори 2-ого тому 12-томної "Истории СССР" пишуть про Н. М. Карамзіна: "Час Івана III він уважав за *період відновлення* [підкреслення моє — Ю. Б.] державної єдності Росії, порушеної татаро-монгольською навалою й князівськими сварами (смутами)" (ст. 63). Алеж сучасна радянська історіографія говорить те саме! У "Вступі" до цього ж тому читаємо, що 13 — середина 17 ст. — це був час "*відродження* [підкреслення моє — Ю. Б.] з попелу могутньої російської держави й її подивугідного піднесення й територіяльного поширення" (ст. 7), що на початку 13 ст. в Галицько-Волинському та Володимиро-Суздальському князівствах — "самых крупных русских княжеств" — виявилася тенденція до об'єднання "разрозненных русских земель" — процес, який був перерваний "страшным ударом орд Чингиз-хана и его наследников" (ст. 7). "*Західньоруські* землі не могли зберегти свою самостійність. Загроза поневолення Золотою Ордою змусила *розташовані тут* [?] руські князівства в XIV столітті піти на об'єднання з литовським князівством або підпорядкуватися Угорщині. Це зумовило роз'єднання єдиного народу й *створило передумови* [?!] для формування *великоруської, білоруської і української народностей*" (ст. 8, підкреслення мої — Ю. Б.).

Заперечуючи "українським буржуазним націоналістам", радянські історики люблять цитувати висловлювання акад. Грекова: "Історія давньоруської держави — це не історія України, не історія Білоруси і не історія Великої Росії. Це історія держави, що дала можливість досягнути й вирости і Україні, і Білорусі, і Великої Росії" (Киевская Русь, ст. 11). Мовляв, он який твердий інтернаціоналіст академік Греков! Алеж гляньте на його

текст, придивіться до змісту його мови! Виявляється, поняття "український" та "білоруський" вживаються автором лише в одному ряду з терміном "великоруський"; заміником термінів "Україна", "Білорусія", "Великоросія" є узагальнене поняття "Росія", тобто мова йде про три *етнографічні частини* одного етнографічного цілого, про невизнання українців та білорусів за окремі народи.

Одверто й послідовно обмежуються етнографічним змістом поняття "український" та "білоруський" в статті відомого літературознавця Г. Н. Голєніщева-Кутузова "Украинский и белорусский гуманизм", написаній 1963 р. І Греков у статті "Идейно-политическая направленность литературных памятников феодальной Руси конца XIV в." (зб. "Польша и Русь". Москва, АН СССР, 1974) ставить собі за мету "виявити взаємозв'язок між процесами консолідації руських земель і розвитком посталої тоді історично-публіцистичної літератури" (ст. 378); він пише про Русь, Польщу та Литву; України та Білоруси для нього не існує — їх він називає "западнорусскими землями", "Литовской Русью", "Литовско-русским государством". До речі, в радянській російській літературі часто говориться про те, що державною мовою Литовського князівства був "русский язык", — нібито історики й не знають, що "руська мова" в Литовському князівстві — це не "русский язык", а українсько-білоруська літературна мова того часу. Греков, по-великопанському кинувши зневажливу репліку про "метод" М. С. Грушевського "и его последователей" ("метод искусственной усеченности", — ст. 385), тобто розгляд східнослов'янської етногенези як походження трьох народів, а не "единого русского народа", пише про "механическое разъединение частей Русской земли", про боротьбу за "подолання поліцентризму Руси, за консолідацію всіх етнічних однорідних східнослов'янських територій", за "відтворення єдиного східнослов'янського державного організму" (ст. 385). Автор, знову й знову заявляючи про "искусственность разобщения русской земли" на окремі частини (ст. 390), цілком солідаризується з політичною програмою тих фєвдальних сил російського суспільства 14-16 ст., які прагнули відновити "единство русского народа", єдність "Киевской Руси" як, звичайно, російської держави. Російський радянський історик деклярує, що в 30-их роках 14 ст. "повною мірою зберегла свою життєздатність і програма відновлення етнічно однорідної держави на спільноруській основі" (ст. 394), і "програма відновлення цілісності давньої Руси" (ст. 395).

Можна було б назвати подібні публікації політичним ляпсусом, шовіністичною вихваткою безвідповідальної особи, якби... якби така сама концепція не стала в останні роки офіційною,

загальноприйнятою в радянській історіографії. Неймовірно, але факт: сучасна радянська історіографія повністю солідаризується з російською феодалною державою, яка провадила політику "собиранія русских земель". Навіть відповідну фразеологію відновлено! Звичайно, така політика "онароднюється", видається за прагнення народних мас. У брошурі "Великий історичний акт" (мова йде про "возз'єднання") український історик Сергієнко пише: "На Україні та в Білорусії народні маси прагнули до возз'єднання з Російською державою, яка прихильно ставилася до цього руху і провадила політику збирання руських земель" (Київ, 1978, ст. 12). Автори 12-томної "Истории СССР" докоряють "историкам прошлого" за те, що вони "часто забували про головних героїв збирання Русі, приписуючи створення Московської держави мудрій волі князів" (т. 2, ст. 106). "Ідея Київської спадщини, — читаємо далі в томі, — лягла в основу зовнішньої політики російської держави в кінці XV — початку XVI ст., метою якої було повернення Києва й Смоленська, українських і білоруських земель" (ст. 132, підкреслення моє — Ю. Б.). І жадного слова докору, жадного слова про великодержавний, антиукраїнський та антибілоруський сенс такої політики! Та й який може бути докір, коли сучасна офіційна історіографія й пропаганда дружно говорить про "споконвічну мрію" українського та білоруського народів "возз'єднатися" з Росією, при чому "возз'єднатися" в "єдиній державі". Усі народи світу прагнули й прагнуть до незалежності, в тому числі й політичної, державної, і тільки українці й білоруси випадають із цього загальноісторичного процесу — мріють "возз'єднатися з російським народом в єдиній Російській державі" (Т. Сергієнко. Великий історичний акт, ст. 22, підкреслення моє — Ю. Б.). Слухайте, панове вчені, та яким же чином сталося, що українці та білоруси, всупереч своїм "споконвічним мріям" створили раптом свої суверенні держави, добровільно об'єдналися (об'єдналися, а не возз'єдналися!) з Росією у федеративний союз республік і залишили за собою право вільного виходу з Союзу РСР? Чи ви, панове "інтернаціоналісти", ніколи не чули про право націй на самовизначення — принцип, що його проголосували Ленін та більшовики? Чи ви, називаючи свою методологію марксистсько-ленінською, ніколи не чули думки Леніна, що кожний національно-визвольний рух має тенденцію до створення незалежної держави? Вам не доводилося читати в Леніна про те, що більшовики розглядають Україну та Білорусь як території анексовані, загарбані російською державою? І взагалі — як же тоді пояснити національну ідеологію й практику великої Жовтневої соціалістичної революції, якщо вже була здійснена "мрія" народів "возз'єднатися" в "єдиній російській державі"?

"У єдиній державі"! Та це ж нахабне спотворення не тільки загальноісторичної правди, а й формального характеру подій! Адже існують історичні документи про те, що Україна входила в російське підданство на певних умовах: вона обумовлювала собі дуже широку політичну автономію. Йшлося, отже, про дипломатичний акт, який мав забезпечити *державне* існування українського народу. Сучасні державно-партійні балачки про "возз'єднання" в "єдиній російській державі" означають не що інше, як заперечення права українського та білоруського народів на окремі самостійні держави, як грубе порушення конституційних норм, як зраду ідеалів Жовтневої революції. "Возз'єднання" України та Білоруси з Росією розглядається теперішньою офіційною наукою як об'єктивна закономірність східнослов'янського історичного процесу і як відновлення єдності "ДН". За теоретичною логікою все це означає невизнання українців та білорусів за окремі народи. Звичайно, покищо сучасні російські шовіністи не можуть одверто проголосити гасло своїх дореволюційних ідеологічних побратимів: "Не было, нет и быть не может", але вони дедалі більше розширюють термінологічний та концепційний терен "єдиного русского народа", все менше й менше залишаючи місця для українців та білорусів, все більше й більше відновлюючи мову й концепції дореволюційної великодержавної історіографії. Мета відома: вона зафіксована в назві книжки Н. С. Державіна, виданої в Москві 1944 року. Книжка називається так: "Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского". Як тут не згадати слова С. Щоголева, відомого київського дореволюційного чорносотенця, автора грубезної книжки "Украинское движение как современный тип южнорусского сепаратизма". Ми, казав Щоголев, не проти милозвучних термінів "український", "українець", але вороги Росії вкладають у ці поняття політичний зміст.

Оцей національно-політичний зміст понять "Україна", "український", "Білорусь", "білоруський" і намагаються знищити сьогоднішні "возз'єднувачі" України, Білоруси та Росії в "єдиній російській державі". Без нього, цього змісту, українці та білоруси й перетворюються на етнографічну масу "єдиного русского народа".

Грубою фальсифікацією історичної правди, підлим глузуванням з історичної долі українського народу, виявом реакційної методологічної позиції є твердження радянської історіографії про те, що "возз'єднання" сприяло економічному та культурному зміцненню України. Насправді, чим більше Україна "возз'єднувалася" з Росією, тобто втрачала свою політичну автономію, тим більше вона втрачала свою економічну й культурну самостійність, перетворювалася на провінцію російської

держави, дійшло до заборони української мови, до невизнання українців та білорусів за окремі народи. З країни широкої грамотности Україна під російською владою перетворилася на культурну провінцію з дуже низьким % грамотности населення. Українська національно-визвольна війна в середині 17 ст. була водночас і антифевдальною боротьбою, февдалізм в Україні в ході війни був істотно підірваний, перед Україною в разі здобуття політичної незалежности відкривалася перспектива буржуазного розвитку. Це могло мати поважні добрі наслідки і для соціальної долі російського та білоруського народів — могло зміцнити їхні сили в боротьбі проти февдальної експлуатації, послабити російський февдалізм та його загарбницьку політику. "Возз'єднання" перешкодило такому розвитку історії, відновило в Україні кріпосницькі порядки і справді зміцнило російську державу, державу царя і поміщиків. Дивовижно, але радянські комуністи-історики нібито й не чули про Марксову теорію комунізму, про комуністичний погляд на державу, нині хваляться зміцненням російської держави 17-18 ст., тлумачать його як прогресивний, позитивний результат "возз'єднання". Така методологічна позиція означає не що інше, як реакційний альянс з февдалізмом проти буржуазного, прогресивного тоді шляху суспільного розвитку, альянс з російським царизмом проти трудящих верств населення.

У сфері національного життя концепція "возз'єднання" означає зраду принципу права націй на самовизначення, справи національного визволення народів Російської імперії. Логічним наслідком її є фактичне виправдання великодержавної політики Росії, національне гноблення неросійських народів, адже не визнається законною, справедливою й прогресивною національно-визвольна боротьба *проти Росії*, за створення неросійськими народами імперії незалежних від Росії держав, як і в розмові про "ДН", українцям і білорусам і тут залишають лише голі фрази про "гніт" і боротьбу за національне "визволення". Наукові й публіцистичні видання на історичну тему буквально затоплені демагогією про "дружбу" й "співробітництво" народів імперії, предметно не розглядається ні великодержавна політика Росії, ні національно-визвольний рух неросійських народів. Щодо всіх народів уважається закономірним, що буржуазія очолювала цей рух, отже, була разом із народними масами борцем за національну свободу, — і тільки в українській та білоруській історії буржуазія, з волі радянських "возз'єднувачів" відігравала реакційну роль, "зраджувала національні інтереси народу". Всупереч елементарній теоретичній логіці, порушуючи власні ідеологічні принципи й конституційні норми, радянські історики називають ідею самостійности Української держави націоналістичною, а

прихильників державної незалежності України таврують як... зрадників і "ворогів" українського народу! І це мовиться про народ, який нібито має свою суверенну державу і залишає за собою право вільного виходу з Союзу РСР! Створивши страшидло-міт про так званій "український буржуазний націоналізм", російський шовінізм ось уже кілька десятиліть веде проти українського народу, проти української національної свідомості справжню психологічну війну, яка супроводжується фізичними репресіями проти національно свідомих українців. Безперервно видається великими тиражами велика кількість літератури про "УБН": автори її мовби змагаються, хто намалює найстрашніший образ "зрадників"-націоналістів", які "продають" Україну, "торгують" інтересами українського народу і, звичайно, "ненавидять усе російське". Доходить до того, що наприклад, не тільки безвідповідальні журналісти, а й історики-професіонали не соромляться називати "зрадником" і "ворогом" українського та російського народів нашого великого історика М. С. Грушевського, який наприкінці 19 - на початку 20 ст. зробив дуже багато для російсько-українського взаємопорозуміння.

Для виправдання антиукраїнської пропаганди (під прикриттям міту про "УБН") зфабриковано теорію "українського націоналізму". Її основним постулатом вважається ідея безбуржуазності української нації. Алеж денационалізація панівних соціальних верств українського суспільства 16-19 ст. — історичний факт; такий стан переживали й інші підкорені народи. Подруге, і це основне, з названої ідеї не робилися націоналістичні висновки, тобто не висловлювалися якісь претензії на політичні чи духовні привілеї для українського народу. Так само не має такої тенденції й думка про демократизм українського народу: мова йшла про те, що історичні обставини зумовили більш демократичний характер, порівняно з Росією, українського суспільства, і це справді було так. Коли називається націоналістичною ідея відриву України від Росії, вимога незалежної від Росії Української держави, то тут залишається тільки руками розвести: а хіба Україна не відірвалася від Росії? Хіба український народ не має права на самостійну державу?

Радянська історіографія та пропаганда ділить українських діячів минулого на "прогресивних" і "реакційних", чи навіть "зрадників", залежно від ставлення до "возз'єднання", тобто до великодержавних політичних інтересів Росії. Хто за "возз'єднання" — той прогресивний та "інтернаціоналіст", хто проти — той "зрадник" і "ворог". Національнополітична позиція українських революційно-демократичних діячів, яких не під силу зарахувати до "ворогів", просто фальсифікуються. Чорним по білому пишеться, що Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Павло

Грабовський виступали за "возз'єднання", тоді як насправді ці люди ніколи не говорили ні про яке "возз'єднання", вони прагнули надати українському національно-визвольному рухові політичного характеру й одверто висловлювалися за незалежність України від Росії. Тарас Шевченко був членом Кирило-Методіївського братства, яке мало в своїй програмі ідею створення федерації рівноправних слов'янських республік. Він не вважав російський гніт кращим за польський, він кинув Богданові Хмельницькому гіркий докір за "возз'єднання". Іван Франко недвозначно проголосив ідеал самостійної України. Павло Грабовський у "Листі до молоді української" (1894) писав:

Державна відрубність (так званий сепаратизм) — то мрія, для здійснення котрої у нас немає ні сил, ні навіть далекої надії. [...] Крайова незалежність у всіх появах життя — то наші реальні вимоги. Ми віруємо в можливість, чи краще сказати — конечність тієї незалежності, аби вона стала свідомим проводом громади і [...] народу, в його принаймні передовому осередку. Виробити такий осередок — то первісна задача наша! (П. Грабовський. Твори в 3-ох томах. Київ, 1960, ст. 52).

Леся Українка активно працювала — як митець і як громадський діяч — над створенням українських *політичних* сил, вона практично займалася справою формування окремої української соціал-демократичної партії. На жаль, через брак часу я не маю можливості розкрити весь теоретичний спектр офіційної ідеологічної боротьби проти "УБН", тобто проти української національної свідомості, на конкретних прикладах показати, до якого теоретичного абсурду, безцеремонної брехні, до якого українофобства доходять автори писань про "УБН". Зроблю на закінчення лише два зауваження.

Поперше, щодо "УБН" мова йде не лише про наукові критерії, про методологічні принципи радянської історіографії — тут маємо передусім справу з тривалою політичною кампанією, з актуальною ідеологічною дійсністю, тобто йдеться про офіційно актуальну боротьбу проти "націоналізму" в українському радянському суспільстві. З наукового погляду тут знову таки виникає історична загадка: український націоналізм є, а російського шовінізму немає — не говориться про останній ні слова, не кажучи вже про ширшу ідеологічну боротьбу з ним. Навпаки, радянське політичне повітря густо насичене пропагандою особливого інтернаціоналізму росіян. Алеж націоналізм не виникає без причини, націоналізм завжди в історії породжувався великодержавним шовінізмом, був реакцією на національний гніт. Такий націоналізм має історичне, суспільне виправдання, але я вважаю, що в сучасному українському

суспільстві його немає — як усвідомлення ідеологічної течії або ширшого громадського настрою. Є тільки певний опір русифікації, деякі вияви українського патріотизму. Офіційна боротьба проти "УБН" і є боротьба проти українських патріотичних почувань, є психологічним тиском на українську національну свідомість. Ви, історики-професіонали, зрадивши наукову об'єктивність, берете активну участь у цій ганебній реакційній справі. В умовах української дійсності, у якій панує російська та російськомовна політична й культурна атмосфера, зокрема в умовах значною мірою зрусифікованих східноукраїнських міст, "український буржуазний націоналіст" ототожнюється в свідомості загалу просто з українцем, з українськомовною людиною, не кажучи вже про патріотично настроєних людей. Так виникає інтелектуальна й психологічна ситуація, яка протиставляє росіян та українців, підриває довір'я між ними, витворює атмосферу українсько-російської неприязні. Точнісінько такий самий наслідок мала й дореволюційна шовіністична боротьба проти "южнорусского сепаратизма", проти "мазепинців" і "сепаратистів".

Ви, сучасні професійні адепти "древнерусской народности" і "возз'єднання", творці сьогоднішнього варіанту "мазепинства" — "українського буржуазного націоналізму", активно слугуюте реакційній справі послаблення і знищення російсько-українського взаєморозуміння, взаємоповаги, сприяєте політиці національного гноблення українського народу. Щоправда, і в цьому полягає друге моє зауваження, — ви, присягаючись на вірність Ленінові, ґрунтовно забуваєте його висновок про те, що національна політика російської держави породжувала розбрат і ворожнечу між народами Російської імперії, зокрема, між ними та російським народом — ви забули про це, щоб конкретно історичний розгляд дійсності замінити демагогією про "дружбу" народів царської Росії, щоб ототожнити національно-визвольний рух проти Росії з націоналізмом, тобто, по суті, щоб виправдати великодержавну політику російських феодалів та буржуазії. Так перекидається ідеологічний і політичний місток між царською Росією і Радянським Союзом, коріння "нової історичної спільности" шукається в "давньоруській народності", в національно-історичній дійсності феодалної та феодално-буржуазної Росії. З погляду наукової методології це абсурдно й дивовижно, але за політичною логікою — закономірно й правильно, адже "ДН", "єдиний русский народ киевских времен" і "єдиний радянський народ" — це ідеологічні близнюки, ланки одного політичного ланцюга, два кінці — ретроспективний і перспективний — однієї політики, політики русифікації неросійських народів СРСР. Тепер цю політику офіційно називають "інтернаціоналізацією" радянського суспільства. Ви активно їй сприяєте, і це означає зраду

прогресивних традицій російсько-українського наукового співробітництва, традиції тих передових дореволюційних учених Росії, які захищали національну самобутність українського народу, підтримували його боротьбу за національну свободу, стояли на висоті історичних потреб суспільного прогресу.

Індивідуальна самосвідомість людей та історична самосвідомість народів — запорука демократичного розвитку суспільства. Історична наука може й покликана відіграти тут прогресивну роль. На жаль, сучасна радянська історіографія історії України творить атмосферу, у якій понижується рівень людської гідності, послаблюється дух взаєморозуміння між людьми і народами. Не все залежить од вашої професійної волі, але й політична воля, яка виступає од імені "загального", також не може існувати поза сукупністю індивідуальних воль, кожна людина несе відповідальність за умови суспільного життя. Наука — авторитетна сфера дійсності, її сила в історії — велика. Спрямуйте ж цю силу на службу людській справедливості і свободі.

Лютий 1979 року.

Російсько-українська заява

Від часу перемоги більшовиків в Україні і аж до наших днів між українською і російською еміграціями існував стан взаємної ворожості. Вони майже не втримували одна з однією ніяких зв'язків: ні культурних, ні політичних, ні навіть особистих. Причина цього була політична: російські емігранти не хотіли визнати за українським народом права на відокремлення від Росії і на створення своєї держави.

Ця атмосфера між ними почала мінятися на краще в 1970-их роках під впливом російських учасників правозахисного руху, які приїхали на Захід із СРСР. Вони принесли з собою дух національної толерантності і широкого демократизму. За їх ініціативою і у співпраці з польськими, чеськими та угорськими діячами була надрукована вагома "Деклярація в українській справі" (травень 1977), в якій уперше за останнє півсторіччя репрезентативна група росіян визнала за Україною право на державність. Ця декларація закінчувалася так:

"Ми [...] закликаємо російський опозиційний рух у СРСР і російську політичну еміграцію до затиснювання і поглиблювання співпраці з борцями за незалежну Україну".

Ми, підписані, вважаємо, що цей заклик не повинен залишитися нездійсненим. Співпраця українського і російського визвольних рухів є кінцевою, якщо вони мають досягнути перемоги. А співпраця тим легше здійснити, що українська сторона виявила в цьому напрямі добру волю.

Український демократичний рух (осідок у Нью-Йорку) і незалежні українські демократи видали восени 1977 року "Деклярацію солідарності" у відповідь на "Деклярацію в українській справі", в якій пишуть:

... Український народ, залишаючи за собою трагічні події минулого, готовий докласти всіх зусиль до того, щоб улаштувати співжиття із своїми сусідами на базі взаємного довір'я, миру і приязні. Сподіваємось, що "Деклярація в українській справі" стане поштовхом до створення сприятливого клімату для того, щоб демократичні сили народів Радянського Союзу, сателітних держав і тих, які працюють на еміграції, стали одним фронтом у боротьбі за національне, соціальне і політичне визволення.

У дусі цих обох декларацій і в переконанні, що один фронт боротьби демократичних сил народів Радянського Союзу треба зачинати від українсько-російської співпраці, ми проголошуємо такі фундаментальні принципи:

Подаємо повний текст заяви в справі українсько-російських стосунків, що її підписали представники Українського демократичного руху і редакції російського квартальника "Континент". "Континент" опублікував текст заяви, узгідненої на зустрічі 30 вересня 1979 р. в Вашингтоні, в ч. 24 (липень 1980).

Ідеали людських прав і прагнення свободи мають передове місце у світогляді і свідомості сучасної людини. Завдяки їх носіям ті ідеали стають для багатьох народів з різними політичними устроями програмою організованих рухів та об'єктом міжнародної політики. Радіючи визнанням постулатів свободи в політичній, громадській і міжнародній сферах людського життя, ми, учасники російського і українського рухів, оголошуємо такі принципи співпраці:

1. Визнаємо повне і беззастережне право українського і російського народів на державну самостійність.

2. Стверджуємо, що наявна русифікація України є загрозою для українського народу та що докладемо всіх зусиль, щоб боротися з нею.

3. Російська сторона вважає своїм обов'язком допомагати процесові поглиблення боротьби за незалежність і демократизацію України.

4. Українська сторона допомагатиме встановленню повних громадянських прав і демократизації Росії.

5. Обидві сторони захищають громадянські права, а також громадську, культурну і релігійну автономії національних меншостей на територіях України і Росії згідно з Хартією ООН.

Ці, узгіднені між нами, принципи створюють достатню підставу для того, щоб започаткувати спільну працю представників політичних рухів обох еміграцій на внутрішнім і зовнішнім відтинках при збереженні пріоритету потреб правозахисних рухів у їхніх батьківщинах.

Проголошуючи їх (принципи) і ще раз підкреслюючи, що нас об'єднують ідеали демократії, гуманності і добросусідських взаємин самостійної України і незалежної Росії, ми приступаємо до організування робочих груп з метою координації дій у різних країнах вільного світу та сподіваємося підтримки з боку активних представників обох наших народів у Радянському Союзі і поза його кордонами.

Підписали:

Володимир Буковський (член редколегії "Континент-у"), Наталя Горбаневська (відп. секретар редколегії "Континент-у"), Володимир Максимов (головний редактор "Континент-у"), Роман Барановський, Михайло Воскобійник, Роман Ільницький, Дмитро Корбутяк, Степан Процик, Марта Богачевська-Хом'як, Ростислав Хом'як.

ХЛІБ ВИГНАННЯ

ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

“Синтаксис” (публіцистика, критика, полеміка), (Париж), редактори — Марія Розанова і Андрій Сіявський.

Редакція відкриває шосте число (1980) двома авторами, що живуть у Росії: Лерт і Померанц; обоє беруть участь у самвидавному журналі “Поиски”, який уряд жорстоко переслідує, — заявляє редакція і пише далі:

Зупинити процес інтелектуальних, творчих і духових пошуків у Росії вже неможливо. Їх сила й значення ... не в творенні якоїсь єдиної авторитетної доктрини..., а в розвитку вільної думки, яка певною мірою сама собою цінна, яка тому й вільна, що йде різними шляхами, спираючися на різноманітний і суперечливий людський досвід... Задовго російські розуми та руки були зайняті “діянням”, що коштувало багато крові й завело в глухий кут. Отож, прийшла пора пошуків, настав час “не діяти, а думати”.

З надією, але й із страхом

Ось, думає Раїса Лерт (їй 73 роки). Сиджу в обшуканій квартирі перед спустошеними шухлядами й думаю. Ось, я виключена з партії, в якій перебула 53 роки..., з партії, до якої вступила чесно й захоплено, якій віддала весь запал душі, всі сили й думи... Але я вступила не в цю партію. Тієї давно нема в живих... І погляди мої справді не сполучні з членством у цій партії...

Може те, що я пишу, нікому не потрібне. Досвід кожного життя неповторний. Моє доходить до кінця, а молоді плывуть в іншій ріці, в них інші проблеми, інші підводні скелі й буруни. Я дивлюсь на них з надією, але й із страхом. Вони вільні від тих шор, які я носила все життя, від обмежености й фанатизму, які були властиві мені й багатьом моїм ровесникам. Та чи вони не замінюють їх іншими? Просто міняють плюс на мінус, кумири на кумири? Зрозуміння минулого підмінюють його суцільним, бездумним запереченням.

Наші мрії були світлі, надії величезні. “За горами горя” ми бачили “соняшний край непочатий”. А виявилось, немає ніякого соняшного краю, нове горе гірше гіркого, новий кнут — дошкульніший, ніж старий канчук. Отже що? Співати гімни канчукові?

І співають. У самвидаві і в тамвидаві шораз частіше зустрічаємо намагання оживити й морально реабілітувати позаминуле. “Соняшний край” уявляється в старій царській Росії з її ідеалом “православ'я,

самодержавства й народности". І твердять, що в цьому уявному раю не було ні злиднів ні пониження людської гідности, а було суцільне духове братерство і загальна любов. І, значить, революція не мала ніякого коріння, а просто звідкілясь з'явилися демони-більшовики і за диявольською намовою згвалтували стару добру Росію...

Мені здається, що це черговий гістичний стрибок у протилежний бік... — від нездійсненої ідеї братерства народів до кривавої ідеї войовничого націоналізму. Серед людей, що нібито протестують проти духового гніту, проти ідеологічної монополії, назріває й бубнявіє течія, що вимагає просто заступити одну панівну ідеологію іншою, монополію "державного марксизму" монополією "державного православ'я", сучасний тоталітарний устрій — тоталітарністю православної монархії.

Солженіцин у дзеркалі філософа

Спір між Померанцом і Солженіцином виходить із різного розуміння філософії Зла. Солженіцина захоплює боротьба з змужнілим, зміцнілим злом. "Мені страшно зло-немовля, — заявляє Померанц, — перший зворот добра до зла... Рожеві пальчики, що завтра затиснуть сокиру. Зрушення в душі змієборця, початок озвіріння, з якого виростає новий змій". У глибині буття нема зла, є тільки суцільне, непорочне світло без будь-якої тіні. Але — у просторі й часі не все можна відразу освітлити. Щось завжди буде в тіні. Боротись за добро — це означає по змозі повертати речі до світла... Людина, що живе за глухим муром, може розглядати його як абсолютне зло, а зруйнування його як безумовну перемогу добра. Приблизно так дивиться Солженіцин на комунізм: "Ось, зосереджується Світове Зло велетенської ненависти й сили. Воно розливається по землі, і треба стати проти нього".

Померанц завважує: якщо так, то всяка протидія світовому злу — добра. Але чи й Гітлер? Концепція Світового Зла має за передумову єдність зла в географічному розрізі і стабільність зла — в історичному. Але досвід не підтверджує цього. Мао Цзе-дун, Брежнев, Дубчек не вдавали, що між ними нема розбіжностей. Померанц не думає, що всі комуністи на один кшталт, що двома-трьома стандартами можна розрізнити добро і зло. Світове Зло має за передумову Світове Добро; але де воно? У Сполучених Штатах? Судячи з вашінгтонського виступу Солженіцина — так, але з "Листа вождям" — ні. Солженіцинові радше подобається Франкова Іспанія. Авторитарний режим — поганий для старого російського ліберала, але добрий для сьгоднішнього.

У сьгоднішньому світі розділити добро і зло не так просто, як у голові Солженіцина. Він не розуміє, чому західні держави ввійшли в союз із Сталіном проти Гітлера. Невже самі не дали б ради? Питання варто передумати. "Мій великий опонент, — веде далі Померанц, — бажав би Світового Добра в образі жандарма, готового кожної хвилини зупинити Світове Зло. Це дуже популярний образ доброго правління.

Але Захід не здатний до цього”.

Отже, що робити? Не знаю, заявляє Померанц. Може взагалі нема виходу. Наша генерація пережила кілька спроб *остаточної* ліквідації зла. І всі вони привели до ще більшого зла. Я бачу єдиний шлях рятунку: внутрішній поворот кожної окремої людини до світла. Як довго ми не змінились, не зміниться й суспільство.

“Архіпелаг” з усіма своїми, не зведеними в ціле, зривами пристрасти перевищує гріхи Солженіцинової публіцистики. Якби Солженіцина заарештували й засудили, він став би всенародним символом. Висланий, він має змогу писати й говорити речі, які відкинуть від нього багато людей. Але я не гадаю — каже Померанц, — що брилу авторитету, створену “Архіпелагом”, можна зруйнувати навіть як він випустить десять збірників “З-під брил”.

З погляду вічності можна забути публіцистику Солженіцина. Але я сучасник, — заявляє Померанц, — і не можу визволитись від тривог нашого часу. Солженіцин зник до традиції суперечки, суть якої можна віддати словами Белінського: хоч би що ви сказали, я все одно з вами не згоджуся. Такий спір не можливо закінчити без того, щоб не знищити інакodomця, принаймні морально. Мінються ідеї, але залишається структура реактивного мислення, що проголошує війну до переможного кінця за єдину правду, за *нашу* правду.

Реактивне мислення — продукт і творець фанатизму — має велику силу, коли людство (або його частина) зближається до Сцілли. Воно має слухність, коли перестерегає, що дальший рух до Сцілли веде до загибелі. Такий голос Солженіцина в “Архіпелазі”. Та приходять роки, коли голос істини стає голосом брехні, тому що напроти Сцілли — Харібда і непохитний антикомунізм так само небезпечний, як непохитний антифашизм. І націоналізм, до якого Солженіцин повертається, так само руйнінський, як інтернаціоналізм.

Може тут потрібний коментар. Оглядач свідомий того, яке суперечливе розуміння націоналізму завжди було і, здається, буде, і яка багатобічна його проблематика. В нашому, українському, випадку націоналізм це змагання визволити народ з національного поневолення, змагання до його самостійності. Такий націоналізм має тверді етичні основи, як довго він не підпадає інфекції шовінізму або морального нігілізму, як довго він не закам’янів у мисленні, не засклепився в ідеологічному “революціонізмі”, не перетворився на політичну секту. Такий звихнений націоналізм міг би стати смертельним і для нас.

Солженіцин наголошує, — каже Померанц — що марксизм — фальшива віра, а православ’я — правдива. Але багато важливіше щось інше: свобода від озвіріння і готовість пізнати свого супротивника.

Спробуємо зрозуміти Солженіцина. Він любить Росію і не любить російської революції. Тому треба довести, що російська революція — не російська. Померанц заперечує погляд Солженіцина і доводить — на думку оглядача переконливо, — що більшовицьку революцію робили не

самі тільки "лотиші, поляки, євреї, угорці, китайці". Письменник "одним махом перетворює на інтервенцію і агресію те, що було участю громадян у *своїй власній* революції... Роля лотишів, поляків та євреїв у російській революції була значна..." Але російська народна пам'ять зберегла тільки євреїв. Якщо російська революція не російська, тоді вона єврейська. Так ставить питання "Вече" (самвидавний російський націоналістичний журнал). На багатьох сторінках Померанц аналізує історичні факти, давні і новіші, серед них і деякі факти української історії, аналізує гостро й цікаво. Переказати це тут — нема змоги. Зрештою він підсумовує:

"Солженіцин, можливо, поганий історик, але навколо нього в'ються духи Історії... Серед них деякі належать світовій історії, деякі специфічно російські. Один з них — дух Розколу. Імперський дух, що ламає національне існування Росії заради третього Риму, третього Інтернаціоналу стикається з духом відокремлення від світової історії, навіть від вселенського православ'я — духом замикання в собі. Російська етнографія повстає проти історії, не хоче імперії, не хоче завоювань, від яких нидіють центральні області". Солженіцин "чує, що Росія, вийшовши поза свої межі, перестає бути Росією; і намагається повернути її в її береги".

"Погляди Солженіцина, викладені як система, викликають у мене безліч заперечень. Та його гордий дух, що став об'єктом художньої сповіді в «Архіпелазі», вражає та захоплює... Не лише тому, що без... нездібности прощати «Архіпелаз» не був би написаний. Є ще мистецька конечність: центральний характер Пекла не може бути янгольським... Але «Архіпелаз» написано, і приходить час, коли... потрібний інший подвиг — відмова від пристрасти, визволення від інерції «Архіпелазу». Тоді виринула б інша сповідь, потрібна, як хліб. Я переконаний, що Солженіцин може її написати, але я не вірю, що він її напише". Бо його основна стихія — пристрасть. Його читачі в більшій часті також люди далекі від внутрішнього спокою. Тільки на хвилях пристрасти, наполовину з ненавистю, вони здатні були прийняти насіння християнської любови і прийняли її від Солженіцина, а не владики Антонія. Але "Дух правди вимагає зробити наступний крок і його доведеться зробити в боротьбі з Солженіцином. Наступний крок вимагає простити невірним катом, що стали жертвою свого запалу до правди, як вони її розуміли (розуміли фальшиво)".

... і в дзеркалі історика

Філософ Гр. Померанц трактував Солженіцина з філософським спокоем. О. Янов зі Солженіцином у пристрастній полеміці. Олександр Янов (нар. 1934) московський журналіст єврейського походження, літератор, історик. Емігрував 1974 р., тепер у Каліфорнії. Розділ з його праці "Русская новая правая" був уміщений у "Сучасності" 1980, 7-8.

Наростає в радянській Росії кілька напрямів "нової чорної сотні", інформує Янов, посилаючися на десятки документів і фактів, що він навів у своїй книжці: заяви російських націоналістів з дисидентської правोї на сторінках самвидаву і їхніх колег з естаблішментської правої на сторінках підцензурної преси. Усі вони проголошують пишні слова про "торжество російської ідеї", про національне відродження Росії — точно так, як гітлерівці говорили про тріумф "арійської ідеї" і про національне відродження Німеччини.

І Янов запитує: чому Солженіцин не відмежувався від них, натомість знайшов час і прибуву виступити проти книги Янова. Тому, що "я в його очах небезпечніший, ніж усі ці чорносотенці... І ще тому, що я — чужий, ліберал, західник, єврей, а вони — свої". Солженіцин ніколи не питав, хто стоїть за опублікуванням у Москві політичних романів Ів. Шевцова, явно побудованих на концепції світової єврейської змови. "Якщо мої відомості правильні, за ними стояли ті самі люди, яким він сьогодні простягнув руку через океан як майбутнім визволителям Росії: генерали Чуйков і Куліков. Коли я писав мою книжку, я думав, що вистачає звернути увагу Солженіцина на те, в якому брудному товаристві він опинився, на логіку його власних думок, які привели його від боротьби з дияволом сталінізму до боротьби з дияволом лібералізації..."

Янов визнає:

"Він був для мене дорогий за свої книги й листи з 1960-их років, з часу, коли він, здавалося, виріс на інтелектуального та морального лідера російської опозиції... У 1970-их роках я, очевидно, не міг не спостерегти зростання його нелюбови до демократії на Заході і до демократичного руху в Росії, нелюбови, що переходила поступово в ненависть".

Солженіцин виключає можливість будь-яких змін чи лібералізації в Радянському Союзі. Янов не згодний. Він убачає різницю між Росією сталінською, хрущовською і брежневською: "Та різниця ні в чому не є така очевидна, як у долі Солженіцина. У сталінській Росії він гнів у ГУЛАґу... У Росії хрущовській його не тільки реабілітували, але й публікували, винесли на п'єдесталь і зробили членом Спілки радянських письменників, — і тим самим відкрили йому перспективу впливати на долю своєї країни. З Росії брежневської його вигнали на погорджуваний ним Захід, відкривши перед ним перспективу ззовні впливати на долю його країни", з чого він користується широко.

Усі ці "буквально визначальні" зміни відбулися в Росії "за панування тієї самої марксистської ідеології, яка за Солженіцином виключає будь-які зміни". Перед очима однієї генерації пройшли три різні режими. Якби цього не сталося, Солженіцин можливо досі тягав би тачки в ГУЛАґу, нікому в світі не відомий. — Що це означає? Чи не те, що Солженіцин завдячує життю і славу саме тій лібералізації, від якої він тепер очікує катастрофи?

Свою головну тезу Янов формулює так: "Російська опозиція здатна зародити процес лібералізації, але ще не навчилась його стабілізувати. Інакше кажучи, нещастя несла з собою не лібералізація, а те, що ми не вміли використати її до такого пункту, від якого вже не було повороту ні до Сталіна ні до Брежнєва". Проблема ідеології, всупереч Солженіцинові, грає в цьому третьорядну роллю. Зате проблема стратегії лібералізації має вирішальне значення. "Як довго її нема, ми без зброї... Я, умовно кажучи, за нового Хрущова. А за що Солженіцин?"

Янов посилається на відповідні вислови Солженіцина, з яких видно, що той надіється на "патріотичне" офіцерство, на "червоних полковників", як окреслює Янов. Які настрої цього офіцерства? Янов нагадує: "23 лютого цього року тисячі генералів і офіцерів перервали чвертьгодинною овацією доповідь свого міністра, маршала Устінова, коли він згадав ім'я Сталіна. Вони не робили овацій, коли згадувалось ім'я Брежнєва. Чи Леніна. Вони плескали тільки Сталінові". Оце їх кличе Солженіцин на спасителів Росії.

Ми є свідками подій можливо не меншої важливості як поставання гітлеризму, коли виходить на сцену світової політики реакційний фундаменталізм, одягнений у рясу релігійно-національної опозиції. І прагнення Солженіцина можуть втілитись у життя так, як втілились прагнення Хомейні. Зокрема, як згадаємо, що "гнилизна, яку випромінює режим Брежнєва, і туга (за зміною) вже привели Росію до тієї межі, за якою люди прагнуть будь-якого вибуху, навіть як не сподіваються його пережити".

Олександра Солженіцина завзято атакують за його політичні погляди. Його так само завзято обороняють. Та це буде предметом наступного огляду.

М. Д. Д.

■
Чеське "Svědectví", редаговане Павлом Тігрідом, відкриває своє число 60, як звичайно, політичним коментарем до недавніх подій. П. Т. стверджує, що альтернатива, яку пропагує Москва — атомово апокаліпса або капітуляція — є фальшива; дійсна альтернатива є між миром у свободі і перемир'ям у підлеглості. У цьому контексті він пише: "Речі зайшли так далеко, що можна поставити знак рівності між комунізмом і нацизмом". Це вимовне твердження для чеха; але історичній правді воно не відповідає. Українці і інші поневолені нації СРСР добре знають з досвіду, що не комунізм зрівнявся з нацизмом, а нацизм був учнем (і не завжди досконалим) комунізму. Право на пріоритет у запровадженні рабства й масового терору належить таки не Берлінові, а Москві.

Журнал подає цікаві деталі про готування до московської олімпіади. З Москви видаляють не тільки дисидентів, а й дітей. На

терені змагань працює на будівництві 30000 "добровільців" з усіх частин Радянського Союзу, працюють день і ніч. Застосовуючи знов рабську працю, радянський уряд — трест експлуататорів сподівається на казкові прибутки ще й від капіталістів Заходу. За право телевізійних пересилань американці погодилися були заплатити 80 мільйонів доларів, європейці 20 мільйонів. Канаді зроблено велику знижку — 4,5 мільйонів. Невідомо, скільки заплатила компанія кока-колі за монополію на продаж неалкогольних напоїв, а американське товариство Андекс за світлове устаткування ігор. Західнонімецький концерн Рютербав збудував спеціальний аеродром у Шереметьєві, фірма Даймлер-Бенц постачає автобуси й автомобілі, французьке підприємство СЕФРІ-Франс збудувало люксовий готель. Виглядає, що бойкот олімпіади, якби він справді здійснився послідовно, був би вдаром не тільки по престижі Москви, а й по її кишені. "Сведецтві" нагадує про організацію олімпіади в гітлерівському Берліні в середині 30-их років. Виглядає, що відтоді світ таки спромігся хоч на малий поступ. Та олімпіада не зустрілася з жадним опором.

Непідписаний автор з Праги нагадує, що теперішній голова афганістанського "уряду" дістав був свій вишкіл у столиці Чехо-Словаччини. Пишучи про нестерпний стан у сучасній Чехо-Словаччині, пражанин однак застерігається: "Якщо ми одначе порівняємо наші умови з переслідуванням друзів у Росії, на Україні, в Грузії, в Прибалтиці і з брутальністю, що панує в ще дальших провінціях радянської імперії, почувасмо себе наче плекана рослина в оранжерії".

Зденек Млінарж робить цікаве порівняння дисидентського руху в Чехо-Словаччині, Угорщині й Польщі. Його буяння в Польщі він пояснює такими чинниками, як підтримка робітництва, вплив католицької церкви, глибоко закоріненний протиросіянізм. Чехи й словаки йдуть слідами поляків, хоч і не мають тих передумов. Це пояснюється тим, що Гусакова "нормалізація" здискредитувала політичну структуру країни й штовхнула людей шукати поліпшення поза цією структурою. Навпаки, в Угорщині шукають "реально досяжного" в межах цієї структури. Тому там дисидентського руху нема. Було б цікаво провести далі цю аналіз у всіх країнах радянського блоку.

Мілан Шімечка з Братіслави аналізує соціальну й психологічну структуру того, що він називає "суспільством страху". Кожний там намагається не піддатися страху. Прямий опір — словами В. Гавела "сила безсилах" — приступний тільки небагатьом. І цим небагатьом не чуже відчуття страху: "Людина протиставиться суспільству страху не через те, що не знає страху або зневажає радості життя, але просто тому, що цей опір страху видається їй гіднішою альтернативою людського існування", добре знаючи наслідки такого опору. Інші уникають влади страху, замикаючися в колі родини й близьких друзів, інші в душевній релігійності або в скептичній філософії. Є багато, каже автор, таких шкаралуп.

Гелена Коскова заходить у техніку нищення націй через нищення

історичної пам'яті. Цитуємо цитату, що їх авторка наводить з Кундери (чиє оповідання "Сучасність" мала в ч. 12, 1979):

"Якщо Франц Кафка був пророком світу без пам'яті, Густав Гусак цей світ буде. Після Т. Г. Масаріка, названого президентом-визволителем (усі пам'ятники йому, без винятку, зруйновано), після Бенеша, Готвальда, Запотоцького, Новотного й Свободи він є сьомий президент моєї батьківщини, сказати б президент забуття. Народи ліквідують так, що їм насамперед забирають пам'ять. Знищують їхні книги, їхню освіту, їхню історію. І хтось сторонній напише для них інші книги, дасть іншу освіту і напише іншу історію. Так народ починає потроху забувати, чим він і є і чим був. Навколишній світ забуває це ще скоріше".

Чи не найцікавішим розділом цього числа "Сведецтві" є продовження дискусії про моральність і рацію виселення німців з Чехо-Словаччини по закінченні Другої світової війни. Цього разу серед інших голос узяв один з таких виселених німців Рудольф Гільф. Посилаючися на Бенеша, що 1946 року сказав: "Виселення німців — акт виняткової історичної ваги, бо воно політично виправляє помилки цілого тисячоліття, починаючи від св. Вацлава. Будьмо свідомі, що приймаємо велику національну відповідальність перед майбутніми поколіннями", — Гільф твердить, що цей акт був також ланкою в ланцюгу тих актів, що відривали чехів від Заходу й підпорядковували Сходові. З гнівним патосом Гільф протестує проти самого поняття колективної провини народів і вимагає припинення виселень народів, що відбуваються мало не щороку (останнє — виселення китайців з В'єтнаму). Він пише: "Колективна провинна не існує — німців чи чехів, росіян чи американців, ізраїльців чи палестинців, білих чи чорних". Він вимагає міжнародних санкцій проти виселень народів. У подібних актах він бачить — і це найцікавіша частина його міркувань і найвразливіша — застосування в практиці концепції тотожності нації й держави, породженої, на його думку, Французькою революцією й німецьким романтизмом. Цю концепцію прийняв Гітлер з його програмою об'єднати всіх німців, і цю концепцію здійснили чехи. Концепція ця, пише він, вимагає перекраєння всієї політичної мапи світу, вона суперечить дійсності, бо всі держави сучасного світу не збудовані на принципі однієї нації і то повністю скупченої в даній державі.

Гільф не висуває одначе реваншистських вимог, — ані повернення виселених німців до Чехо-Словаччини, ані відшкодування. Його єдина вимога в питанні чехів і німців, — щоб у майбутньому не було політики однобічних рішень, щоб чехи не вирішували за німців, ані німці за чехів.

Редакція обіцяє в наступному числі журналу підсумувати дискусію в справі виселення німців, дискусію, що як бачимо, далеко вийшла поза межі тільки чесько-німецької проблематики. Читачі нетерпляче чекатимуть цього — нелегкого — підсумку.

РМм

Рефлексії візій та привидів, пов'язаних з куренням, особливо попелом сигар

Любомир Гуцалюк

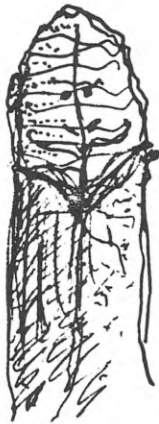
фіг. ч. 1. Незакурена сигара

фіг. ч. 2. Погризений недокурок

фіг. ч. 3. Зламана сигара або Меч Святослава

фіг. ч. 4. Зрівноважена людина середнього віку

фіг. ч. 5. Автор або незрівноважена особа

фіг. ч. 6. Запорозець або психіатр

фіг. ч. 7. Генеалогічне дерево або тотем трипільської трійці

фіг. ч. 8. Тітка Льоля або перша любов

фіг. ч. 9. Король Данило або короноване опудало

фіг. ч. 10. Загашений недокурок

бібліографія: РОМЕО І ХУЛЬЄТТА 20с; ПАНАТЕЛЛЯ, США; БЕРМЕХОС 75с; ІНГЛЕС, Нікарагуа; МОНТЕКРУС 60с; ДАНГІЛЛ, Канарські острови; Г. УПМАН \$1.50; No. 4, Гавана, Куба; МАКАНУДО \$2.00, Гондурас

(далі буде, — але не в "Сучасності").

Чотири роки в історії планети

Самчук, Улас. ПЛАНЕТА ДІ-ПІ: НОТАТКИ Й ЛИСТИ. Вінніпег [Г-во "Волинь"]. 1979, 355 ст.

Ще догоряли збомбардовані міста Європи, з перебитими хребтами поринали у воду мости, вітер роздмухував сажу і хитав порозриваними на стовпах дротами, але життя відразу змінилося, — таки на перший день по закінченні Другої світової війни. Змінилось і для тисяч і тисяч втікачів зо Сходу, що опинились на обширах Німеччини, що їх окупували альянти.

Про тих, що їм війна вже скінчилася, нова книга, "нотатки й листи" письменника-літописця Уласа Самчука.

У його попередніх мемуарних творах було про війну. Тоді не зверталось уваги на побутові невігоди і на непорозуміння з іншими. Люди перебували в особливій добі, коли здійснювалися і розсипалися їхні сподівання, зникали рідні, приятелі й по-новому сприймалося власне існування. У ті часи, як посвідчив Самчук в одному давнішому творі, "у нас не було приватних інтересів, нейтральних розваг, побутових проблем".

Це припинилося. Втікачі, в спорожнілих військових бараках, почали творити свій світ. Писальна машинка Самчука знову вистукувала романи, зошити заповнювалися щоденником, пошта почала приносити сотні листів, що їх Самчук долучив до щоденника, скомпонувавши "Планету Ді-Пі".

У щоденнику і про зміну в світосприйманні. Дружина хворіє, у неї налив ув усі, напливають клопоти, а це шкодить на шлунок, від пів до одинадцятої згасла електрика, а загорілась знову о дванадцятій. Були гості, хтось з них під вечір виїхав до Мюнхену. "Падає дощ, наших жінок все ще немає, думаю, що вони порядно змокнуть". Приміщення виявилось в галасливому бараці, довелося переїздити з міста до міста, і точно описано, де мешкалося (у першому бльоці, на першому поверсі, кімната 39). "Ой, не легко, дуже не легко жити в таборі". Мова тут про табори втікачів у Німеччині, а не про концентраційні радянські.

А ще недавно Самчук переходив убрід ріки, мандрував у мокрій одежі, у дощово-сніговий вечір нелегально добився до зруйнованого Києва; постійно нависала загроза ув'язнення і розстрілу. І ось по війні виявились, — як переважливі, варті запису, — побутові невігоди та дні, у яких уже не очікувано арешту. При кінці свого тогочасного щоденника автор це відчув: "Яка рація записувати кожний день, коли бракує часу, а

до того всі наші дні однакові. Сонце сходить, і сонце заходить, лишень раз воно з хмарами, інший раз без хмар”.

Зрештою сам автор, з відлеглості років сприйняв свої давні записи з вибачливою іронією, виявивши це рядками з “Енеїди” Котляревського перед окремими розділами. Це ж він про себе: “Еней в сю путь якраз зібрався, Шкапові чоботи набув, Підтикався, підперезався І пояс цупко підтягнув”.

Але добре, що записані й такі однакові дні, — в них дзеркало багатьох людських вдач і одвертості самого автора, — “Тож не шкодує і не жалуй мене, й не пом’якшуй нічого, а розкажи все докладно, що бачить тобі довелося” (мотто з “Одіссеї” до “Плянети”).

Докладність і непом’якшування — додатня риса документального твору. Однак існують приписи щодо “докладности”, особливо, коли мова про живих та недавно померлих. Обмеження публікування загальних і особистих архівних матеріалів, сягає звичайно до сорока років. У листах знайшлися осудливі вислови про декого, з ким самі кореспонденти були й лишилися в добрих взаєминах, а мали лише переходові непорозуміння.

Назва “Планета Ді-Пі” не цілком відповідає змістові книги. Події відбуваються дійсно в добі Ді-Пі, себто в другій половині 1940 років. Але щоденник і листування найбільше про літературні справи того часу, і значення книги ще поглибилося б, якби автор, відсіюючи інше, залишив у ній тему — література та, звичайно, себе, — центральну постать літератури в добі Ді-Пі.

Плянету заселяли найрізніші істоти. Більшість намагалася перетривати лихоліття та опритомніти після пережитого. Опинившись на Заході, люди прагнули жити, сховатися від радянських репатріаційних комісій і не турбуватися майбутнім. Інші думали про завтра й намагались окріпнути матеріально. Дехто далі вів боротьбу, несподівано зникав, мандрував на Схід і чутки по ньому зникали. Ще інші діяли в площині культури. Рятували залишки мистецтва, гуртували науковців, розпочинали відроджувати розтрошене. Відродився університет, діяли гімназії, поставали театри.

Саме про цю групу найбільше в “Плянеті Ді-Пі”. Плянучи творити архіви й книгозбірні, вони, як Володимир Міяковський, застерігали в статутах, що ці збірки колись мають дістатися до Києва. Вони знали, що в народі “заложені не тільки деструктивні, анархічні [...] елементи, але й конструктивні, творчі. [...] В яких формах наступить відродження, того нам не дано знати, але, очевидно, — в якихось нових формах, яких ми сьогодні й не передбачаємо” (лист Дмитра Дорошенка).

Самчук поділяв такі переконання, тож зміг творити навіть у несприятливих обставинах неперестанного неспокою. Хвилювали домагання видачі СРСР втікачів. “Один тільки натяк про це наводить на нас паніку”. Гнітила невідступна тривога про близьких: “З рідного поля страшні вісті. Нужда, розпач, безнадія. Думаю, часто думаю про своїх

рідних. Чи вони ще вдома? А чи десь в Казахстанах? А чи живуть взагалі?”

Доки дісталися до американської зони Німеччини, подружжя Самчуків перебуло п'ять "дивовижних" років, у які вклялися й мандри через Львів, Краків, Відень, Берлін, Ваймар, Франкфурт. "Феноменальний роман, феноменальної доби". Потім прийшло борюкання з навалюю питань, перемішання засад і завдань, неспроможність вільного вибору. Була плутанина з документами, життєписами, прізвищами. Неясна була і біографія автора, з його бездержавністю і з подвійним прізвищем.

Але тут є і "певне життя. Тут стільки болю і смутку, тут стільки скупчено душі українства, що це для мене [...] копальня широкого золота..." На поточні злободенні теми можна наговоритися до хрипоти не тільки з діями науки і мистецтва. У таборі Оффенбах автор зустрічається з родиною Андрія Лівіцького, президента УНР в екзилі, з громадським діячем і політиком Костем Паньківським, міністром Карпатської України Юліаном Реваєм, громадським діячем лікарем Тимошем Олексіюком, діячем партії УНДО Василем Мудрим, політиком і журналістом Степаном Бараном, послом до польського союму з Волині Володимиром Онуфрійчуком. "Отже, в мініатюрі це історія і це фокус *Ucraina ingredienta* Петлюрівської концепції — Народня республіка, демократія, лібералізм... Останній віддих останньої демократії Європи Сходу, втиснений у цю щілину Європи Заходу".

Записано про "динамічно-яскраву індивідуальність" Івана Багряного. Автор поеми "Монголія", "Ave Maria", збірки поезій "До меж заказаних", віршованого роману "Скелька". Тоді мав він ще не друковану збірку поезій "Золотий бумеранг" і друкований роман "Звіролови", що потім побачив світ уже як "Тигролови". "Наш культурно-освітній відділ негайно влаштував його авторський виступ з моїм привітальним словом і щирими оплесками чисельної публіки. Він декламував з пам'яті вірші, поеми, гуморески, розповідав про своє ув'язнення, висилку. Середнього росту, міцної постави, бурхливе волосся, носовий голос".

Такі ж влучні подробиці про Оксану Лятуринську, малярку, скульпторку, поетку, яка тоді мала вже видані збірки поезій "Гусла" і "Княжа емаль" і хотіла б видати книжку новель "Материнки". "Оксана оповіла про свій арешт більшовиками в Празі, вона зовсім глуха, говорить приглушено, тепер викінчує портрет Олеся [...]. Їй хотілося написати щось на взір моєї «Волині» — хроніку дуже цікавої її родини, її батько французького походження, Лятур, і трьох цікавих братів, вивезених і знищених советами як українських націоналістів, а їх хутір спалили".

Багато в "Плянети" про Юрія Косача (ст. 137 й ін.). Гостювала в Самчуків Докія Гуменна, колись член літературного об'єднання "Плуг". Авторка кількох невиданих творів, що з них Самчука зацікавив машинопис великого роману-епопеї "Діти Чумацького шляху". "Дуже

близька мені за професією, але далека за вдачею, цікава, своєрідна...” На іншому місці наведено листівку Гуменної, у якій про цей твір: “Підкреслюйте олівцем мої нудоти — хочу, щоб він вилетів з мого кокону, з моєї бабки-личинки”. Листівка з табору Діллінген над Дунаєм, де тоді перебувала письменниця.

Побував у Самчуків Володимир Державин, залишивши у господарів “враження академічного схоласта типу Сковороди, деталістичного ерудита [...] і клясичного інтелігента, пораженого богемством і дивацтвами залізного холостяка”. Єгиптолог, прихильник неоклясицизму, він гостро поборював теорію національного стилю Юрія Шереха. Державин вважав, що йому непотрібні прогулянки, а корисно бути в робочій кімнаті при штучному освітленні. Природою він не цікавився; коли вони вийшли за місто і Самчук запитав, що це за рослина, вказуючи на зазеленілий овес, то гість, нахилившись, “довго придивлявся через свої старомодні окуляри до цього феномену і остаточно вирік: — В кожному разі, це не є ані овес, ані ячмінь...”

Відвідав Самчук Дмитра Дорошенка. Дорошенки мешкали тоді в Гавштетені біля Авгсбургу. Виглядали вони втомлені. Не хотілося вірити, що за ними “ціла епопея багатого працею і подвигами життя з величезною родовою історичною традицією і культурою, активний діяч національного відродження з ранньої молодості свого віку, видатний науковець, історик, політик, професор, академік”. Тепер Дорошенко лаштувався виїхати до Канади, де йому, як слушно припускав Самчук, буде не легко. Але цей крок — остаточний. У нотатнику пригадується, що ті з празької еміграції (Дорошенки під час війни були в Празі), що свого часу не виїхали, були знищені в радянських катівнях.

Самчук шанобливо приглядався до вже й тоді нечисленних залишків старої гвардії Відродження. Між ними Андрій Яковлів й Олександр Шульгин. Коли робилися нотатки, автор не зміг закріпити на письмі всіх визначних постатей, і нині читач “Плянети” жалкує, що спостережливе перо Самчука поминуло багатьох тих, з ким він зустрічався і кого вже немає. Про декого — лише кілька рядків, що їх у своїх майбутніх мемуарах автор, напевно, поширить. Напр. про Йосипа Гірянку, який мав тоді п’ятдесят три роки: “Багатюща біографія діяння театру, від аматорських вистав Українських Січових Стрільців 1914 року починаючи ... Львів, Харків, Київ... Заслання в Чібію на Печорі... Актор і режисер, виконавець і учитель... І приємна, цікава, товариська людина”.

Десятки таких начерків. І десятки листів, що ще виразніше окреслюють людину. Такий лист Тодося Осьмачки, письменника і поета, що у ті роки борсався, шукаючи незалежності свого “духового ества”. Осьмачка пише про залізний обруч байдужості і неволі свого оточення, “що мене втягло до себе нещасливим випадком”. Він стверджує, що розкіш творчості виявляється тільки тоді, коли дух зрівноважений, і тільки там, де люди шанують творчість. Цього він не

має, тож: "Буду писати тільки про перманентну кризу свого духа, що переходить за категорію рівноваги у царство страждання".

Вмішуванням листів у "Плянети" автор прямував (як висловився про лист Івана Багряного) "зберегти для майбутнього [...] зразок нашого думання цього часу". Тож збережено цікаве листування з В. Блавацьким, Є. Маланюком, Ю. Косачем і найбільше з Юрієм Шерехом, — каталізатором тогочасних подій у літературі. Листи Шереха стосуються до об'єднання письменників, видавання журналів, окремих постатей та непорозумінь у цьому середовищі.

Наведенням листування "Плянета" стала своєрідним архівом, і з цього — архівного — погляду окрему вагу мають офіційні, — їх не мало, — листи, між ними від Дмитра Дорошенка, який тоді був головою культурно-освітнього відділу ЦПУЕ (Центрального представництва української еміграції).

Самчук перебував у вирі обов'язків, зустрічей, чуток, непорозумінь, навіть погроз (у жовтні 1947 року він отримав поштою анонімний засуд на смерть, якщо не перестане "прикривати собою" об'єднання письменників МУР). Точилася і міжусобиця за керування діпівськими таборами. Усе це непокоїло, однак не перешкодило Самчукові брати найактивнішу участь у літературному житті і, з благотворним співдінням дружини, повернутися до літературної творчости.

Щоб наздогнати втрачений час, він працює ночами ("Скоро перша година ночі, а я за машинкою"), закінчує "Юність Василя Шеремети" і "Шумлять жорна" та пише великий твір "Ост". Від безперервного, по дванадцять годин писання, очі "відмовлялися бачити", — але це не стримує, бо "гвалт хочеться писати". "Пишу, пишу і пишу. Машинка цокотить і цокотить. Гармидер, каруселя, депресія, погані зі світу вістки, все переплуталось, а вона цокотить".

Літературна творчість була не лише покликанням мистця, вона впливала з бажання творити велику літературу, — клич, що біля нього тоді купчилися і сперечались письменники, з бажання ствердити, що вони спроможні дорівняти письменникам Заходу. Це наголошувалось у головних доповідях на з'їзді Мистецького українського руху, що їх потім публіковано в збірниках МУРу і в журналі "Арка".

Стаття Юрія Шереха звалася "В обороні великих". Вона була про літературу, "яка описує те, що всі бачать, але так, щоб ті всі побачили це по-новому і зупинилися вражені і відчули б, яке сліпе було їхнє дотеперішнє бачення. Ідеться про глибину й розмах мистецького мислення. [...] Ідеться про індивідуальність письменника, озброєного досвідом і культурною доби в її всесвітньому леті, прагненні й шуканні" ("МУР" 3, 1947, ст. 21).

Самчук, у програмовій доповіді "Велика література" ("МУР" 1, 1946, ст. 40) говорив про літературу, як живучу воду народів, як те, що триваліше за інші вияви людської мислі. Письменство зберігає слова з-поза тисячоліть у вигляді гомерівських віршів, а в книгозбірнях

знаходимо переклади з мов таких народів, які ледве зазначені на мапах, і де українська творчість майже не заступлена. Велика література триває віками, поширюється різними мовами, наповнює світ своїми ідеями. "Велика література світу — це найвищий моральний ареопаг, де судяться і дають присуд [на] вселюдські моральні чи аморальні вчинки" (ст. 45). Культурні вартості це також, а можливо учинніша зброя, як зброя фізична, і нам далеко не все одно, чи ми її посідаємо, а як посідаємо, то чи в достатній мірі" ст. 47). У такій літературі існує один тільки автентичний стиль — правда. Лише правда становить виправдання мистецтва і зумовлює його тривалість. Нова доба вимагає багатших засобів вислову і поширення відчужань; мірилом визначення у літературній прозі є роман у основному стилі прози — реалізмі. Як писатиме Самчук пізніше, проза "це гігантський фільтр вражень всіх вимірів, груба і сувора сила аналізу, залізо, з якого кують конструкції найскладніших будівель уяви, логіки, психології і знання" (Про прозу взагалі і прозу зокрема, — "Слово", 2. Нью-Йорк, 1964, ст. 202).

Рівнобіжно з письменством пильовано "великого" в театрі й образотворчому мистецтві. Ці ділянки також були в колі зацікавлень МУРу і про них радилися з Самчуком, який згадує, як Городовенко і Китастиї творили репрезентативний концертний співочо-музикальний ансамбль. (Тоді ж Блавацький і Гірняк створили визначні театральні ансамблі, але їхні заходи не записані в "Плянети").

За "Плянетою" можна прослідити творення і долю журналів і газет.* Перший збірник МУРу був гідною, хоч — відповідно до тогочасних обставин — зовнішньо мізерною виказкою новопосталої літературної групи. Самчук занотував повний склад редакції тих збірників та трохи пізнішого журналу "Арка".

Про "Арку" докладна мова на ст. 316-318, з поданням імен редакційної колегії та змісту окремих чисел. (Хоч "в суті речі ніяка тут редколегія, а лишень Шерех був редактором, селектором, оформлювачем всього того матеріалу, що ним заповнено всі ті одинадцять чисел журналу, який збільшився з 32 сторінок на 72 сторінки"). Цей журнал, за переконанням Самчука, виявив місійну силу "гнаного слова", тож "прийде час, коли кожне число цього феномену в його оригіналі, буде важитись на вагу золота".

З щоденника Самчука можна довідатись і про підготову до видавання інших журналів: "Грань" та "Літературно-науковий вісник", — ст. 198, 304-305.

*Окупаційна влада в тогочасній Німеччині дозволяла тільки ліцензовані нею видання. В випадку "Ді-Пі" дозвіл давано тільки на газети, не на літературні журнали. Ці останні були змушені оформлятися як додатки до газет. Звідси майже непереборні труднощі в організації тих літературних видань, що хотіли бути незалежними від політичних партій. Самчук полегшив би читачам орієнтацію в тогочасній "боротьбі за впливи" й незалежність, якби згадав про що обставину.

Не здійснився замір Віктора Петрова видавати журнал німецькою мовою. У листі з листопада 1946 р. він висловив переконання, що статті еміграційних журналістів зможуть — у перекладі чужими мовами — звернути на себе увагу широкого міжнародного читача, бо деякі з них "репрезентують обдаровання світової слави і світового резонансу". Для цього потрібна наполегливість, а не скромність, яка "на арені світових змагань не сприяє тому, щоб належне займало належне місце". Надійшла пора ширших шляхів, бо "ми надто довго варилися в власному соку і надто дихали вже видиханим повітрям, щоб не почувати потреби вийти на свіже повітря".

Здійснилися натомість задуми видавати часописи, хоч біля них відбувалося суперництво за редагування, про що є досить вісток на сторінках "Плянети" ("Наше життя" в Авгсбургу [ст. 43], "Українські вісті" [Ульм] з додатком "Літературний зошит", "Час" [Фюрт] тощо).

Автор показує, як "діпісти", zagrożені небезпекою знищення, гарячково хапаються за друковане слово; вони бажать сказати свою правду на суді історії з переконанням, що це буде почуте. Він — здається, перебільшено, — твердить, що втікачі видають "кілька десятків газет, добрий десяток журналів і близько сотні книжок і брошур — до мільйона примірників".

Про мільйон примірників, як і про інші досягнення на полі культури, Самчук висловлюється захоплено. Він пише про те, як "недобитки в незграбних одягах, негайно на руїнах вигнання, стають титанами і проголошують МУР. [...] Вони є, вони хочуть і вони можуть. А тому 'Велика література'. [...] Малі спроможності переставити на великі спроможності [...], і, summa summaum, дасть Мистецький український рух великого, шекспіріяньського гетевського початку".

Був це, як визнає автор, "шпиль його буття", він ніколи не відчував так гостро течії часу, як тоді, коли він намагався торкнутися "синтези" мислі і досвіду. Багато читав, не раз згадує про тодішню його настольну книгу, Біблію, вслухається в її мову, порівнює біблійні події з учинками "Гітлера нашого часу". Надійшла доба широких дій і думання: "Лякаймося думати виключностями".

Отож, книга широких сягань, які читачеві просвітлюють шлях крізь її завантаження побутовими справами.

Полегшена книга й — шкода, що лише зрідка — стриманим гумором. Про тоді нерозлучних Маланюка і Лимана: "Маланюк великого росту, Лиман малого, Маланюк потребує багато їсти, Лиман не багато, Маланюк агресивний, Лиман скромний". Петро Холодний "лнівий в малярстві", але не лнівий мистець-рибалка". Трапилась невдача з церковними відправами, "але можна допустити, що це не вплине на кружляння плянет, сходу і заходу сонця..." Або жарти в родинному житті, коли автор запропонував своїй дружині скласти на письмі таке приречення: "Я [...], уроджена Чорна, обіцяю урочисто своєму хорошому чоловікові Уласу Самчуку, що на найближче

майбутнє не буду більше плакати по серед-ночах і не буду вигадувати все нових і нових карколомних придірок тільки для того, щоб висловити мою жіночу недосконалість”...

У “Плянети” вміщено понад 30 світлин: учасники конференцій МУРу, члени редакційних колегій, групові таборові сцени, окремі особи, — з датами, поясненнями, переліком зображених осіб. У коректі зустрічаються недогляди навіть у прізвишах (Драганич). Найбільше занедбання, прикметне публікаціям видавництва “Волинь”, — не-виготовлення покажчиків.

Автор щоденника — досвідчений письменник, який вміє гострими спостереженнями і влучними висловами оживити свої записки. Лише перегорнувши останню сторінку і відірвавшись від цікавих, хоч часто периферійних нотаток і листів, читач усвідомлює дійсний зміст книги.

Вона не про метушливу плянету “діпівів”, а про сягання вирватись у світ інших плянет. Про тих талановитих і активних, що творили в 1945-1948 роках чергове відродження літератури. Нове відродження не завершилося не з вини його творців. Розсіяні по різних суходолах, вони вже на початку 1950-их років опинилися в змінених обставинах, коли довелося ще раз усе розпочинати заново і коли досягнути втраченого рівня “МУРу” і “Арки” вже не повелося. Дещо про їхні поновлені зусилля є в пізніших, вже заокеанських темою творих Самчука, у частковому продовженні його європейських нотаток.

Іван К-ий

Зміст

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 3 *Наталія Лівцицька-Холодна*: Видавництво «Варяг».
- 17 *Іван Майстренко*: Гамлет проти Сталіна.
- 28 *Микола Кузик*: Дорога до Швейцарії. Із спогадів зв'язкового ОУН.
- 45 *Дора Штурман*: Харківська трагедія. Риси життя технічної інтелігенції УРСР.
- 64 *Ю. Ш.*: Спалахи в темряві, з темряви, в темряву: мемуари.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 69 *Анна-Гая Горбач*: Поетичний пам'ятник для дівчини з легенди.
- 76 *Ігор Качуровський*: Шляхом сонета. Сув'язь перекладів.
- 79 *Хуан Рамон Хіменес*: Вибір з поезій. *Переклав Вадим Лесич.*
- 82 *Меїр Харац*: Нескінченна мить. *Переклав Мойсей Фішбейн.*
- 86 *Петро Одарченко*: Славний рід.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 90 *Мирослав Прокоп*: Нові форми погрому в Україні.
- 100 *Роман Сольчаник*: Шкільництво і мовна політика в УРСР.
- 104 *РМт*: Володимир Вашкович.
- 106 *Людмила Алексєєва, Вадим Белоцерковський*: Анкета з національного питання (Відповіді Андрія Амальріка, Євгенія Вагіна, Наталі Горбанєвської, Емілії Ільїної).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 128 *Юрій Бадзьо*: Відкритий лист до російських та українських істориків.
- 155 Російсько-українська заява.

ХЛІБ ВИГНАННЯ: ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

- 157 *М. Д. Д., РМт*: «Синтаксис», «Svêdectvŭ».

ПОСМІШКА

- 165 *Любослав Гуцалюк*: Рефлексії візій та привидів, пов'язаних з куренням, особливо попелом сигар.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

- 168 *Іван Кий*: Чотири роки в історії планети.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylyk 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>США:</i>	G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüslikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	2.000. —	20.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швайцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михайло Осадчий **БЕЛЬМО**

Мюнхен, 1980, 162 ст. Переклад з української Емілії Ільїної.
Передмова Раїси Мороз. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Російський переклад відомого українцям нарису про страхіття
радянських концтаборів.

Ціна 12 ам. дол.

Іван Кошелівець **ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО**

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

Микола Руденко **ЗА ҐРАТАМИ**

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває засуд у мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діапазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.